DİLBİLİM

DİLBİLİMİN TEMEL KAVRAM VE İLKELERİ

PROF. DR. BERKE VARDAR

© MULTILINGUAL, 1998

ISBN 975-7262-19-x

DİLBİLİMİN TEMEL KAVRAM VE İLKELERİ
Prof. Dr. Berke Vardar /
Kapak: Tolga Arkonaç / Baskı: Matbaa 70, Mayıs 1998

Prof. Dr. Berke Vardar

DİLBİLİMİN TEMEL KAVRAM VE İLKELERİ

MULTILINGUAL
Klodfarer Cd. 40/6 Çemberlitaş-İstanbul
Tel: (212) 518 22 78 - Fax: (212) 518 47 55

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 7
İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ 9

I. DİL OLGUSUNA GENEL BİR BAKIŞ 11
1. Dilin Karmaşık Niteliği 11
2. Dil ve Düşünce 12
3. Dil ve Toplum 15
4. Dil ve Gerçeklik 16
5. Sesli Göstergeler Dizgesi Olarak Dil 17
6. Dilin Uzam ve Süre İçindeki Çeşitliliği 19
7. Dil İncelemesi 20

II. DİLBİLİM 21
1. Dilbilimin Tanımı ve Yöntemsel İlkeleri 21
2. Çağlar Boyunca Dil İncelemeleri. Dilbilimin Kuruluşu ve Gelişimi 22
3. Dilbilim ve Öbür Bilimler 39
4. Dilbilim ve Geleneksel Dilbilgisi 41
5. Dilbilim ve Betikbilim 44

III. DİLBİLİMSEL İNCELEME VE TEMEL NİTELİKLİ AYRIMLAR 45
1. Dil ve Söz 45
2. Edinç ve Edim 55

IV. DİL VE BİLDİRİŞİM 57
1. Bildirişim Aracı Olarak Dil 57
2. Bildirişim ve Dilsel İşlevler 63
3. Bildirişimin Gerçekleşme Koşulları 66
4. Bildirişim Dizgelerinin Çeşitliliği 68
5. Sesli Bildirişim Dizgesi Dilin Kökeni Sorunu 69

V. GÖSTERGE TÜRLERİ, DİL GÖSTERGESİ VE GÖSTERGEBİLİM 73
1. Genel Olarak Gösterge ve İçerdiği Türler 73
2. Dil Göstergesi 76

3. Dil Göstergesi ve Yazı 84
4. Göstergebilim 86

VI. DİLİN ÇİFT EKLEMLİLİĞİ VE DİLSEL BİRİMLER 92
1. Dilin Eklemliliği 92
2. Çift Eklemlilik 93
3. Birinci Eklemlilik Düzeni ve Anlambirimler 94
4. İkinci Eklemlilik Düzeni ve Sesbirimler 98
5. Çift Eklemliliğin Ötesinde: Sesbirimlerle Anlambirimleri Oluşturan "Özellikler" 99
6. Çift Eklemliliğin Toplu Görünümü ve Dili Benzer Dizgelerden Ayırt Edici Niteliği 105

VII. DİLİN BAĞINTI EKSENLERİ 107
1. Temel Nitelikli İki Eksen 107
2. Dizimsel Bağıntılar 108
3. Dizisel Bağıntılar 109
4. Dizimsel ve Dizisel Düzlemler Arasındaki Bağımlılık 110

VIII. BÜRÜN OLGULARI VE BÜRÜNBİRİMLER 112
1. Bürün Olguları ve Bunların İşlevsel Kullanımları 112
2. Başlıca Bürünbirimler 114

IX. DİLİN ARTSÜREMLİ VE EŞSÜREMLİ GERÇEKLİĞİ. YÖNTEM SORUNLARI 118
1. Artsürem ve Eşsürem 118
2. Artsüremli İnceleme ve Dildeki Değişimler 119
3. Eşsüremli İnceleme ve Dilsel Yapı 129
4. Dilsel Yapı ve Tümü Kapsayıcı Dil Tanımı 147

X. DOĞAL DİLLER 148
1. Doğal Diller ve Yapay Diller 148
2. Doğal Dillerin Sınıflandırılması 150

XI. DİLBİLİMİN DALLARI VE TÜRLERİ 158
1. Dilbilimin Dalları 158
2. Dilbilimin Türleri 163
3. Uygulamalı Dilbilim 166
4. Karma Nitelikli Özerk İnceleme Tür ve Alanları 170

KAYNAKÇA 175
KİŞİ ADLARI DİZİNİ 182
BAŞLICA TERİMLER VE FRANSIZCA KARŞILIKLARI 185

ÖNSÖZ

Bu yapıtta, dil olgularına ilişkin incelemelerde göz önünde tutulması gereken temel nitelikli dilbilim kavramlarıyla ilkelerini sunmayı amaçlıyoruz. Bunların bağlandığı akımlarla yöntemlerin oluşum ve gelişimini de belirterek çizmeye çalıştığımız genel çerçeve, olanaklı durumlarda, değişik kuramların birbirini bütünleyici katkalarından yararlanılarak oluşturulmuştur. Ancak, söz konusu seçmeci yaklaşımda, yapısalcılığın işlevselci kolunun birçok yönden ağır bastığını da belirtmeliyiz.

Dilin, toplumsal açıdan bir bildirişim *aracı, iç düzen bakımından ise bir yapı olarak değerlendirilmesi, bundan ötürü de bildirişim işlevinin yapısal, yapısal işlevin bildirişimsel bir nitelikle donatılması, izlenen doğrultuyu belirleyen bilimsel tutumun başlıca özellikleri arasındadır.* İşlev *kavramı aracılığıyla bildirişimden kalkarak yapıya, yapıdan kalkarak bildirişime ulaşan düşünsel bir devinim, ele alınan kavram ve ilkelerin saptanmasında benimsenen ölçütlere egemendir ve tüm dil olguları bu devinimin çizdiği uzamda irdelenmektedir. Bildirişim eyleminden bildiriye, bildiriden en küçük göstergelerle bunların içerdiği değişik türden öğe ve bağıntılara, bağıntılardan da yapıya doğru gelişen, her aşamasında işlev kavramının ayrıcalıklı yerini koruduğu bir süreç içinde ele alınan olgular, yapıdan kalkarak ve tersine bir yol izleyerek bildirişim düzlemine ulaşmaya da olanak veren bir kavramlaştırma işlemiyle belirlen-*

*mekte, bildirişim çevriminde bir tür toplumsal ortak payda oluşturan yapı, aynı dilin sınırları içinde karşılaşılan değişik kullanımlarla devingen bildirişim koşullarından kaynaklanan çeşitliliğin değerlendirilmesinde de temel ölçüt sayılmaktadır. Bu yaklaşım, dil olgusunu hem en özlü anlatımına, bir başka deyişle kavramsal bir çekirdeğe (*bildirişim → işlev ← yapı*) indirgemeyi, hem de tüm kapsam ve derinliğiyle algılamayı olanaklı kılan bir bakış açısı içermektedir.*

Bundan yıllarca önce, Dilbilim Sorunları *adlı yapıtımızda*[1] *çok dar bir çerçeve içinde sunulan genel açıklama örneği bu yapıtta geliştirilerek yeni kavram ve ilkelerle bütünlenmiş, böylece daha geçerli sayılabilecek bir üstdil oluşturulmuştur. Ne var ki, dilsel yapılar gibi, genel açıklama örnekleriyle bunların içerdiği üstdiller de değişken ve devingen düzlemlerdir. Bu nedenle, sunduğumuz işlevsel ağırlıklı kavramsal örgünün de yeni uyarlamalara açık olduğundan ve görece bir geçerlik taşıdığından kuşku duymadığımızı belirtmek isteriz.*

İstanbul

Berke Vardar

(1) İstanbul, Yeni İnsan yayınları, 1968.

İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

Türkiye'de dilbilimin gelişmesinde ve insan bilimlerini yöntemsel açıdan etkileyen bir dal durumuna gelmesinde, Prof. Dr. Berke Vardar'ın (1934-1989) payı yadsınamaz. Fransız dili ve edebiyatı alanındaki engin bilgi birikimini, bilimsel araştırmalarında etkili bir araç olarak kullanan Vardar, gerek Fransızca ve / ya da Türkçe yazdığı özgün bilimsel yapıtlarıyla, gerekse, Saussure, Vendryes, Martinet ve Barthes gibi dilbilimin önde gelen kuramcılarından yaptığı çevirilerle, bilim dünyamızda büyük bir boşluğu doldurarak önemli bir başvuru kaynağının oluşmasını sağlamıştır.

Değerli bilim adamımızın önemli katkılarından biri de terim alanına ilişkindir: 1960'lı yıllarda ilk örnekleri ortaya çıkmaya başlayan Türkçe dilbilim çalışmalarında en büyük sorun, hiç kuşkusuz, bu alana özgü yeni kavramları anlatan Türkçe terimlerin bulunmamasıydı. Berke Vardar, bir yandan belli konulara ilişkin çalışmalarını sürdürürken bir yandan da, anlatımda tutarlılığı engelleyen bu boşluğu doldurma çabasına girişti. Türkçe'nin sınırsız olanaklarından yararlanarak çok sayıda yeni terim üretti ve hem İ. Ü. Edebiyat Fakültesi'ndeki derslerinde, hem de yazı ve çevirilerinde, tutarlı ve akıcı anlatımıyla bu terimleri kullanarak yaygınlaşmasını sağladı.

Herhangi bir bilim dalında, yeni terimler üretmek zorunda kalınınca ortaya çıkan başlıca sakıncayı, anlam kargaşası-

nı, önlemek için de, Berke Vardar, her basımında içeriğini ve kapsamını geliştirdiği, üç ayrı «Dilbilim Terimleri» sözlüğünü, genç uğraşdaşlarıyla işbirliği yaparak hazırladı.

Berke Vardar'ın, ölümünden yaklaşık on yıl sonra, yeni baskısını sunduğumuz Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri başlıklı yapıtının en önemli özelliğiyse, dil olgularını ve onları açıklamaya yarayan kavramları, çağdaş dilbilimin en önde gelen kuramcılarından ve işlevsel dilbilimin kurucusu André Martinet'nin (1908) «işlev» kavramına ağırlık vererek incelemesidir.

Ancak, Berke Vardar, bu yapıtta da kolayca görülebileceği gibi, dilbilim alanında bir akıma, bir kurama bağlı kalmaktan kaçınmış ve dil dolgularının irdelenmesinde, yöntemsel tutarlılığını yitirmeden, seçmeci bir yaklaşımı yeğlemiştir. Bunun sonucu olarak, hem çeşitli akımların yetersiz kaldığı kimi sorunlar karşısında çözüm üretebilmiş, hem de dilbilim ve dallarında çok yönlü bir kimlik kazanmış, genel dilbilimden sözlükbilime, anlambilimden göstergebilime birçok dal ve alanda uluslararası düzeyde saygı uyandıran bir yetkinlide ulaşmıştır.

Dileğimiz, güncelliğinden ve öneminden hiçbir şey yitirmeyen, ikinci baskısını sunduğumuz bu yapıtın, dilbilime ilgi duyan genç araştırmacıların, insanbilimleriyle uğraşıp da araştırma yöntemlerini daha kesin temellere dayandırmak isteyenlerin ve sağlam bir dil bilincine ulaşarak Türkçemizin varsıllaşmasına katkıda bulunacakların yolunu aydınlatmasıdır.

İsmail Yerguz, 1998

I. DİL OLGUSUNA GENEL BİR BAKIŞ

1. Dilin Karmaşık Niteliği

Dil, çok değişik görünümler sunan, ancak bir soyutlama işlemiyle birbirinden ayrı olarak ele alınabilecek yönler içeren karmaşık bir bütündür. Kimi bakımlardan evrensel, kimi bakımlardan ise, belli koşullara bağlı özgül nitelikler taşıyan dil gerçekliği, görüş açılarına ve inceleme yöntemlerine göre değişik biçimlerde irdelenebilir. Çağcıl dilbilimin kurucusu F. de Saussure'ün de dediği gibi, bu alanda "konunun, görüş açısından önce var olması şöyle dursun, neredeyse görüş açısı konuyu yaratır".(1) Dil olgusuna yaklaşma türlerinin büyük bir çeşitlilik göstermesinde, başka nedenlerin yanı sıra, dil sorunsalının bu özelliği de kuşkusuz önemli bir yer tutar. Değinilen karmaşıklığı artırıcı bir etkendir bu.

Öte yandan, her türden anlatım ve anlaşma yönteminin "dil" terimiyle belirtildiği dilbilim dışı, benzetili ya da eğretilemeli kullanımlar, örneğin resim, yontu, sinema, vb. sanatların ya da arıların, karıncaların, yunusların, vb. hayvanların "dil"inden söz edilen durumlar sorunları bir kat daha yoğunlaştırır, karmaşıklığı büsbütün artırır. Bu türlü bağlamlarda terimin kapsamı genişlemekle kalmaz, iyice belirsizleşip bulanıklaşır da.

Söz konusu sakıncalı durumu gidermek için dilbilimcinin alacağı başlıca önlem, benzetili, eğretilemeli kullanımların uygulandığı değişik anlatım ve anlaşma yöntemlerini ilk

(1) F. de Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri*, çeviren B. Vardar, İstanbul, Multilingual, 1998.

yaklaşımda bir yana bırakarak, insanın en büyük buluşu sayılan dilin[2] niteliklerini doğal diller aracılığıyla belirlemeye, değinilen gerçekliği hem evrenselliği, hem de çeşitliliği içinde gözlemleyip açıklamaya çalışmaktır. Bu tutum yöntemsel bir zorunluk olduğu gibi olguları durultucu bir önlemdir de: İkinci bir yaklaşımla dilsel gerçekliğin tüm anlatım ve anlaşma türleri içindeki yerini saptamayı, benzerlik ve ayrılıkları belirlemeyi kolaylaştırıcı bir önlem. Unutmamak gerekir ki dil bir anlatım ve anlaşma yöntemidir, ama -insansal olsun olmasın- bütün anlatım ve anlaşma yöntemleri birer dil değildir. Onun için, dil teriminin dilbilimsel anlamıyla eğretilemeli kullanımlarını birbirinden gerektiği biçimde ayırt etmeye özen gösterilmelidir.[3]

Şimdi, dil olgusunun başlıca yönlerini bir soyutlama eylemiyle birbirinden ayırarak -ama bunlar arasındaki bağlantıları da vurgulayarak- kısaca gözden geçirelim.

2. Dil ve Düşünce

Dille düşünce arasındaki ilişkiler yüzyıllardan beri üzerinde durulan, en eski çağlardan beri çeşitli yönlerden tartışılan konulardandır. Günümüzde de önemini yitirmemiş olan dil-düşünce sorunsalı artık dallararası yaklaşımlar çerçevesinde irdelenmektedir.

Dil, düşünme eylemi ve düşünce açısından ele alındığında insanı insan yapan her şeyin büyük ölçüde dilde yer aldığı ya da dile yansıdığı görülür. Gerçekten de, dil bireyin bilincini oluşturan, benliğini biçimlendiren temeldir; bilincin köklerine, bilinçaltının derinliklerine uzanan başlıca insansal işlevdir. Düşünce, us, bilgi, buluş insansal anlamda ancak dille olanak kazanır. Düşünsel-ruhsal oluşum etkeni

(2) E.L. Thorndike, bkz. H. Hörmann, *Introduction à la psycholinguistique*, trad. fr., Paris, Larousse, 1972, s. 9.

(3) Bkz. özellikle G. Mounin, *Introduction à la sémiologie*, Paris, éd. de Minuit, 1970.

olan dil, dünyayı anlığımızın egemenliği altına sokan temel araçtır, başlıca anlatım yöntemidir. İnsan yaşamının tüm görünümleriyle de iç içedir: İnsanın hem içindedir, hem dışında; hem özneldir, hem nesnel. Somut uyaranlar düzlemini ancak onun aracılığıyla aşabilir insanoğlu. Gündelik gereksinimlerin birincil düzeyi de onun alanıdır, kimi sanatsal yaratım etkinliklerinin yüce katları da. "İnsan, nesnelerin varlığını ancak onları adlandırarak kavrayabilmiştir."(4) Dünya, ancak düşünce düzlemine aktarılarak "bilgi konusu olduğunda bir karışıklıklar bütünü olmaktan çıkar. Çünkü bilgi, her nesneyi içinde boğulduğu yığından çekip çıkararak bu karışık bütüne düzen getirir, onu anlaşılır kılar".(5) Görüldüğü gibi düşünce dille bütünleşerek görevini yapabilir. Çünkü "dil basit bir yardımcı değil, düşüncenin vazgeçilmez ortağıdır".(6) Düşüncenin, büm boyutlarına ulaşabilmesi için dil gereklidir; kendisine belli bir biçim verecek anlatım kalıbı bulunmayan yerde düşünce de gelişemez. Ancak; bu iki düzlemin, yakın ilişkilerine karşın, birbirlerinden ayrı oldukları, özdeş sayılamayacakları da unutulmamalıdır. Görgücü ve duyumcu okulun özdeşlik savını(7) çağdaş bilim benimsemez. Bu alanda kesin bir çözüme ulaşılmış değilse de, söz konusu düzlemler arasında sürekli biçimde girişim durumlarıyla karşılaşıldığı da bir gerçek.(8) Kimi koşullarda düşüncenin dilden taşması, dilsiz bir düşünceden söz edilmesine yol açan durumlara rastlanması(9) yine de dilin insanoğlunun en önemli bilisel yeteneği olmasını önlemez. G. Mounin'in de belirttiği gibi, dil dışı düşünceyle dilsel düşünce arasında ke-

(4) J. Vendryes, "Le langage et la vie mentale", *Conférences de l'Institut de linguistique de l'Université de Paris*, XI, Paris, Klincksieck, 1954, s. 14.

(5) *A.g.y.*

(6) *A.g.y.*

(7) Bkz. M.•Moscato-J. Wittwer, *La Psychologie du langage*, Paris, P.U.F.,1978, s. 4.

(8) *A.g.y.*

(9) *A.g.y.*

sinti ya da kopukluk yoktur:[10] Dilin edinilmesinden önce işlemsel birtakım mantıksal davranışlar oluşturan duyumsal–devimsel olgularla karşılaşılırsa da, bunlar, dilin edinilmesinden sonraki evreye ilişkin mantıksal ve matematiksel simgeleme yöntemleriyle karıştırılmamalı, bu türlü simgelerin doğal dillerden kaynaklandığı unutulmamalıdır. Öte yandan, bilinçli olmakla birlikte dil düzlemine aktarılmayan ya da yeterli biçimde dilsel anlatıma bürünmeyen tasarımlara da rastlanır. İşte, dille düşünce arasındaki bağıntılara bu sınırlar içinde yaklaşmak, ilişkinin yalın, dolaysız, tek yönlü olmadığını kavramak gerekir.

Dille düşüncenin birçok durumda iç içe bir görünüm sunmasının başlıca, nedeni her ikisinin de ortak bir kökene bağlanmasıdır. Bu ortak köken, kimi hayvan türlerinde de belirtilerine rastlanan, ama insanda en üst düzeye ulaşan *simgesel* ya da *göstergesel* işlevdir.[11] Sinir dizgesinin belli bir gelişim aşamasına varmış olmasını gerekli kılan özel bir yeti söz konusudur burada. Çeşitli deneyimleri, nesneleri, tasarımlar ya da anlıksal imgeler uyandıracak biçimde simgelere, göstergelere dönüştürerek ikileştirir bu yeti: Simgelemede bir nesne bir başkasının yerini alır ve bunlar arasında bir tür benzerlik ilişkisi kurulur. Dilin bağlandığı gösterge türlerinde ise benzerlik ilişkisi yoktur, ilişkiyi toplumsal bir anlaşma sağlar (bkz. ilerde V. bölüm). Yalın algılar evrenini karmaşık bir anlıksal evrene dönüştüren söz konusu yeti anımsamayla birlikte tüm anlıksal işlemleri, soyutlamayı, genellemeyi olanaklı kılar. Kavramsal bireşim, adlandırmanın ürünüdür. İşte, düşünceyle dil bu yetinin ayrımlaşmış biçimleridir: Dilsel göstergeler simgesel işlevin bir yönünü oluşturur.[12] Bu düzlemde dille düşünce birbirini sürekli biçimde etkiler, dil düşünceyi, düşünce de dili destekler, geliştirir, güçlendirir.

(10) Bkz. *Linguistique et philosophie*, Paris, P.U.F.; 1975, ss. 121-142.

(11) Bkz. H. Wallon, De l'Acte à la pensée, Paris, Flammarion, 1942.

(12) Bkz. J. Piaget, *Six études de psychologie*, Genève, Gonthier, 1964, s. 102.

3. Dil ve Toplum

Dille düşüncenin ortak kökenini oluşturan simgesel işlev salt dirim-bilimsel (biyolojik) bir evrimin ürünü değildir. Toplumsal etkenlerle, ortak yaşama ve çatışma koşullarıyla, insanoğlunun geliştirdiği araçlarla ve uygulayımla da yakından ilgilidir. Bu durum, dilin de düşüncenin de toplumsallığını ortaya koyar.

Yukarda da belirttiğimiz gibi insan demek, dil demektir, ama dil demek de, birçok bakımdan toplum demektir. Hem bireylerle özdeşleşir dil, hem de onların üstünde ve dışında yer alır, öznel gerçekliğinin yanı sıra bireyi zorlayıcı nesnel bir gerçeklik taşır. Bireyi toplumsallaştıran, dilsel topluluğu, birçok durumda ulusu oluşturan temel öğedir dil ve birincil işlevini toplumsal bağlamda yerine getirir: *Bildirişim* ya da *iletişim* işlevidir bu da. Gerçekten de dil, her şeyden önce anlaşma sağlayan bir düzen, bir araçtır. Anlatım işlevi bildirişim işlevini zorunlu kılar. XX. yüzyıl dilbiliminin birçok akımı özellikle dilin bu yönünü vurgulamış, onu toplumsal bir etkinlik düzlemi olarak ele almıştır.

Toplumsal yaşamla karışır, kaynaşır dil, birçok bakımdan onun yazgısını paylaşır. "Dil, sözcüğün tam anlamıyla toplumsal bir olaydır".(13) Toplumun gereksinim ve etkinlikleriyle çok yakından ilgili, değişik yetilerin kullanılmasını gerektiren kendine özgü bir kurum niteliği taşır. Dille düşünce arasındaki iç içeliğe burada da rastlanır, benzer bir eytişimsel bağlantı gözlemlenir. Gerçekten de, toplumu olanaklı kılan dildir, dili olanaklı kılan da toplumdur. "Dil ve toplum, başlangıç noktası bizce bilinmeyen bir evrimin sonucudur. Bildiğimiz, birlikte ve birbirlerini etkileyerek doğduklarıdır. Çünkü biri olmadan öbürü düşünülemez".(14) Dildeki

(13) A. Meillet, *Linguistique historique et linguistique générale*, Paris, Champion, 1921, s. 230.

(14) J. Vendryes, a.g.y., s. 9.

anlamlı birimler ya da göstergeler temel özelliklerinin birçoğunu toplumsallıklarından alırlar ve işlevlerini toplum içinde yerine getirirler. Dil, toplum yaşamına yön veren tüm güçlerin etkisi altındadır, iç ve dış verilerin karışıp kaynaştığı bir tür uygulayımdır.(15) Özellikle her sözlük bir uygarlığı dile getirir.(16) "Bir ulusun yaşayış biçimi, inançları, gelenekleri, dünya görüşü, çeşitli nitelikleri ve hatta tarih boyunca bu toplumda meydana gelen çeşitli olaylar üzerinde hiç bir bilgimiz olmasa, yalnızca dilbilim incelemeleriyle, bu dilin söz varlığının, söz hazinesinin derinliğine inerek bütün bu konularda çok değerli bilgiler ve güvenilir ipuçları edinebiliriz".(17) Gerçekten de, her dil belli bir toplum içinde, kendine özgü bir ekin ve uygarlık çevresinde biçimlenir, işlevini böyle bir çerçeve içinde yerine getirir. Bu nedenle, her dilin belli bir toplumu yansıttığı söylenebilir.

4. Dil ve Gerçeklik

Ne var ki dil, salt edilgen bir araç değildir; yalnızca yansıtıcı olmakla kalmaz. Aynı zamanda etkin bir biçimlendirme ve yaratım aracıdır. Dış dünyayı yansıttığı gibi ona ilişkin özel anlıksal imgelerin, tasarımların kaynağıdır da bu araç: Bir başka deyişle, dış dünyayı, toplumsal, ruhsal, fiziksel gerçekliği her dil kendine özgü biçimde yoğurur ve yorumlar, kavramlaştırır ve yapılaştırır; bir dünya görüşü, dünyaya bakış açısı getirir.(18) Nesnel gerçekliğin öznel biçimde

(15) Bkz. H. Delacroix, *Le Langage et la pensée*, 2e éd., Paris, F. Alcan, 1930, s. 9.

(16) A. Meillet, "Préface", O. Bloch-W. von Wartburg, *Dictionnaire étymologique de la langue française*, 3e éd., Paris, P.U.F., 1960, s. XI.

(17) D. Aksan, *Her Yönüyle Dil. Ana Çizgileriyle Dilbilim*, I, Ankara, Türk Dil Kurumu yayınları, 1977, s. 65.

(18) Bu görüş, kökleri W. von Humboldt'a değin gerilere uzanan, W.D. Whitney ile E. Sapir'in kimi yönlerden benimsedikleri bir varsayımdan kaynaklanır. Yakın geçmişte, en çarpıcı anlatımını B.L. Whorf'ta bulmuştur. Bkz. *Linguistique et anthropologie*, trad. fr., Paris, Denoël, 1969. Büyük bir coşku döneminden sonra, aşırılıklarından arındırılarak gerçekçi boyutlara indirgenmiştir. Bkz. ilerde, s. 173.

algılanış ve anlatılışını sağlayan bir çerçeve, bir tür düşünsel yapı sunar. Bu nedenle, dilin hem yansıtıcı, hem de yaratıcı bir işlev yerine getirdiği söylenebilir. Özellikle sözlük düzlemindeki bölümlemeler değişik deneyimlerin açık anlatımıdır ve bunların bilincini verir bireylere. Dil bu yönüyle, belli bir toplumda yaşayan bireylerin gördüklerini, duyduklarını, duygularını, gözlem, istek ve buyruklarını, kısacası var olan ve düşlenen her şeyi belirtmekle kalmaz; gerçekliğin, kendine özgü bir görünüm almasını sağlar, onu kendine göre çözümler, düzenler, yeniden biçimlendirir. Bu açıdan dil, dış dünyayı yorumlama yöntemidir.

Öte yandan, aynı dil çevresinde yer alan bireylerle bunların bağlandığı toplumsal katmanlar, uğraş öbekleri, vb. ortak aracın kimi yönlerini değişik biçimlerde kullanırlar. Sözlüksel düzlemde bu ayrımlaşma iyice belirginleşir. Böylece, dış dünyaya bakış açısındaki ortaklık toplumsal etkenlerin işe karışmasıyla görece bir niteliğe bürünür. Ayrıntılara inildikçe söz konusu görecelik de artar. Toplumsal konum ve durumlara göre ortak aracın oynamalar gösterdiği, değişik deneyim ve düşünyapıların belirdiği saptanır. Aynı bireyde bile bildirişim koşullarının etkisiyle ayrı ayrı düzeylere bağlanan kullanımlar gözlemlenir.

İnsanın dış dünyayla ve öbür bireylerle ilişkilerini yansıtan ve biçimlendiren, düşünceyle birlikte tüm ruhsal ve toplumsal kişiliğini oluşturan dil, gerçeklik ya da nesneler üstünde etki aracı olduğu gibi, kimi yönleriyle de başkalarını etkileme, yönlendirme, yöneltme aracıdır da. Yalnız gerçekliğe ilişkin deneyimleri aktarmakla kalmaz, belli amaçlarla gerçekliğe şu ya da bu görüntüyü verme yöntemi olarak da kullanılır.

5. Sesli Göstergeler Dizgesi Olarak Dil

Buraya değin düşünce-toplum-gerçeklik bağlamı içinde birtakım genel niteliklerini saptamaya çalıştığımız dil, özü gereği sesli bir öğeler bütünü olarak gerçekleşir. *Sözlü*

dil terimi dilin bu özelliğine açıklık getirir, çünkü *yazılı dil* ikincil niteliklidir. Dilsel seslerin çıkarılışı ve algılanışı fizyolojik, iletilişi ise fiziksel süreçler içerir. Ne var ki burada önemli olan, salt söz konusu süreçler ya da bu süreçlerin ürünü sesler değil, oluşturulan öğelerin bir bireyin bilincinden bir başka bireyin bilincine anlam ya da içerik aktarmasıdır. Sesli öğeler, ilişkin oldukları içeriklerle birlikte anlamlı birimleri ya da göstergeleri oluştururlar. Her dil sesli göstergelerden kurulu bir bütündür ve çeşitli duyumsal-devimsel alışkılar, anlam aktaran öğelerin gerçekleşmesini sağlayan bir yeteneğin, daha açık bir deyişle konuşma yetisinin varlığını ortaya koyar. Konuşma yetisi ancak insan örgenliğinde olanaklıdır ve simgesel işlevle yakından ilişkilidir. Gerçekten de dilsel öğeler, anlam aktardıkları oranda, sözcüğün geniş anlamıyla simgesel ya da -insansal sesli bildirişim aracına ilişkin olarak bundan sonra yeğleyeceğimiz terimle- göstergesel niteliklidir. Her dilsel çevrede kendine özgü bir varlığı olan, her toplumsal ortamda özel bir görünüme bürünerek ayrımlaşan bir *dizge* ya da *yapı*, bir tür *düzgü* oluşturur bunlar. Değişik düzeylerde (ses, anlam gibi) aralarında kurdukları ilişkilerle tanımlanır, değerlerini birbirlerinden alırlar. Bu bakımdan, dilsel öğeler salt nitelikten yoksundur, görece bir nitelik taşır, dizgedeki konum ve işlevleriyle belirlenirler.

Dil dizgesi, toplum yaşamında benzer bir işlev yerine getiren, bir başka deyişle anlam aktaran, bildirişim sağlayan başka dizgelerle (örneğin ulaşım dizgesiyle, vb.) birtakım ortak özellikler taşıyan, birçok düzey içeren, çeşitli katmanlardan oluşan, kendine özgü işleyiş kuralları bulunan, dış etkenlerin son çözümlemedeki belirleyiciliğine karşın, kimi açılardan özerkliği de olan ve az sayıda öğeyle çok sayıda anlam ileten, son derece tutumlu bir düzenektir.

6. Dilin Uzam ve Süre İçindeki Çeşitliliği

Yeryüzünde yaklaşık 3.000 dil vardır.(19) Her dilin kendi alanı içinde gösterdiği ayrımlaşma göz önünde tutulur, toplumsal ve bireysel kullanımlarla bildiri türlerinin, vb. yanı sıra, örneğin lehçe ve ağızların aynı dil çevresinde gösterdiği çeşitlilik de buna eklenirse, uzamsal boyutun dil olgusunun karmaşıklığını nasıl artırdığı daha iyi anlaşılır.

Öte yandan, her dil süre içinde yer alır, bir tarih içerir. Evrim boyutunun işe karışmasıyla dil olgusunun kapsamı da alabildiğine genişler. Her dil hem tarihsel bir kalıt, çağlar boyunca oluşmuş bir ürün görünümü sunar; hem de sürekli biçimde değişen, kullanıldıkça dönüşen, konuşuldukça ayrımlaşan devingen bir düzen; kırılgan bir düzlem, geçici bir denge durumu, oluşum içinde bir etkinlik biçiminde algılanır. Gerçekten de, kullanım sürekli olarak aracı etkiler. Hem dizge içi zorunluklarla; hem de dizge dışı etkilerle, toplumsal ya da toplumca onaylanan bireysel gereksinimlerle dil değişime uğrar, türlü türlü uyarlamalara konu olur. Bir yandan geleneği, bir alışkılar bütünü olarak geçmişi sürdüren bu araç; bir yandan da çeşitli koşulların zorlamasıyla yoğrularak hızlı ya da yavaş, ama sürekli bir dönüşüm geçirir. Bir başka deyişle, gelenekle geleceğin arakesit noktasında yer alır ve her an hem aynıdır, hem başka.

Görüldüğü gibi, yalnız genel nitelikli dil olgusu doğal diller düzleminde binlerce biçime bürünmekle kalmıyor; her doğal dil de kendi içinde değişik yönlerden büyük bir çeşitlilik ve ayrımlaşma içeriyor. Bu nedenle, belli bir topluluk çerçevesinde, ancak ayrılıklardan soyutlanmış biçimiyle bir dilin ortak dil niteliğinden söz edilebilir. Böylece belirlenen kavram, geniş ya da dar kapsamlı bir ortak paydadır; birbiriyle anlaşabilen bireylerin özdeş dilsel davranışlarının toplamıdır.

(19) Bkz. X. bölüm.

Daha önce değindiğimiz toplumsal kökenli ayrımlaşmayla uzamsal çeşitliliğin yanı sıra tarihsel süreç, dilin değişik evreleri arasında olduğu gibi, aynı toplumun bireyleri arasında da ayrımlar yaratır. Bir toplumun belli bir aşamasında değişik kuşakların varlığı bu tür ayrımlaşmaların temel nedenidir.

7. Dil İncelemesi

Yukardaki kısa açıklamalar dil olgusunun ne denli karmaşık nitelikli olduğunu tanıtlamaya yeter. Bakış açısına göre değişkenlik gösteren, insan etkinliklerinin tümünü kucaklayan bir gerçeklik karşısında bulunduğumuz kesin. Çünkü söz konusu olgu hem düşünsel-ruhsal, bireysel bir nitelik taşır, hem de toplumsal bir anlaşma aracı özelliği sunar, bildirişim sürecinde gerçekleşen bir edimle özdeşleşir. Böylece, bireysel özgürlükle toplumsal zorunluğun kesişme noktasında biçimlenir. Bir yanıyla göstergesel işleve bağlanır, bir yanıyla fizyolojik ve fiziksel süreçlere. Hem ekinsel bir olaydır, hem de uzamsal ayrımlaşmalar içeren bir olgudur. Bir yönüyle tarihsel oluş içinde yer alır, bir yönüyle de tarih dışı, dizgesel ya da yapısal bir "kendilik"tir ve özerk bir bütün kimliğiyle ortaya çıkar.

Dil incelemesinin ayrımsız biçimde ve hiç bir düzleme ayrıcalık tanımadan değindiğimiz (ve değinmediğimiz) görünüşlerin tümüne birden yönelmesi, bunların hepsini aynı oranda kapsaması olanaksızdır.

Dil sorunlarıyla ilgilenen her bilim dalı ve inceleme türü, söz konusu gerçekliğin şu ya da bu yanına kendi açısından ağırlık verir, olgular yığınına, amacına uygun birtakım durultucu ve aydınlatıcı kavramlar aracılığıyle yaklaşır. Dilbilim dışındaki, dallar dil verilerinden, başka düzlemlerde yer alan olayları, dil dışı gerçekleri açıklamak için yararlanırlar. Oysa dilbilim, dil olgularını salt kendileri bakımından inceleyerek değerlendirir.

II. DİLBİLİM

1. Dilbilimin Tanımı ve Yöntemsel İlkeleri

Dilbilim, genel olarak dil olayını ele alan, özel olarak da dilin çeşitli gerçekleşmeleri sayılan doğal dillerin hem belli bir evredeki işleyiş düzenlerini, hem de çeşitli evreler arasındaki değişimlerini inceleyen bir insan bilimidir. Yinelenebilir gözlemlerden ya da mantıksal gelişimi izlenebilir usçul varsayımlardan kalkarak doğrulanabilir bağıntılardan kaynaklanan ve evrensel geçerlik taşıyan sonuçlara ulaşması, insan bilimleri arasında seçkin bir yer tutan bu dalın bilimsellik güvencesidir. Dil dışı ölçütlere yer vermeyen, yansız gözlem ya da usçul düzenlemelerle yetinen çağdaş dilbilimin sınırlarını, dil olayını ve dilleri betimleyip açıklamak amacıyla saptanan olgular, oluşturulan yöntem ve kuramlar çizer. Söz konusu sınırlar içinde kalmak koşuluyla da, tümü kapsayan, kendi içinde tutarlı olan, yalın bir nitelik taşıyan[1] ve verilere uyan değişik türden yaklaşımlar geçerli sayılır.

Gerçekten de, günümüzde kimi akımlar gözlemcilikle betimlemeciliğe ağırlık veren görgül bir doğrultu izleyerek salt gözlemlenebilir olgular üstünde tümevarım yöntemiyle çalışırken, kimi akımlar soyut genel örnekler tasarlamakta, biçimselleştirme işlemine öncelik tanımakta, tümdengelimi

(1) Bu ilkeleri belirten L. Hjelmslev çelişmezlik (iç tutarlılık) ilkesinin tümü kapsama ilkesinden, bu ilkenin ise yalınlık ilkesinden daha önemli olduğunu savunur. Bkz. *Prolégomènes à une théorie du langage*, trad. fr., Paris, éd. de Minuit, 1968, s. 21.

yeğlemektedir. Bu iki tür yaklaşımı bir bakıma kaynaştırarak görgül-tümdengelimli bir yol izleyenler de vardır.(2) Bu çeşitlilik ve değişik bakış açılarının varlığı, gerçekte dil olgusunu ve dilleri daha iyi tanımamıza etkin katkılarda bulunmakta, inceleme alanını her yönden kuşatarak son çözümlemede dilbilime yararlı olmaktadır. Bu durumun doğal sonucu olarak, günümüz dilbilimi, iç tutarlılık ilkesine ters düşmeyen seçmeci yaklaşımlara son derece elverişli bir alan niteliği taşımaktadır. Kimi durumlarda seçmeciliğin yöntemsel bir zorunluğa dönüştüğü bile söylenebilir.

2. Çağlar Boyunca Dil İncelemeleri. Dilbilimin Kuruluşu ve Gelişimi

Yukarda çok genel bir çerçeveye indirgeyerek ve başlıca akımlarını göz önünde tutarak tanımladığımız, temel yöntemsel ilkelerini belirttiğimiz dilbilim oldukça yeni bir daldır. Dilbilgisi ve betikbilim çalışmalarından yavaş yavaş ayrımlaşarak XIX. yüzyıl başlarında kendine özgü bir inceleme alanı olarak ortaya çıkmıştır. O günden bugüne de köklü değişimler geçirmiş ve değindiğimiz özelliklerinden çoğunu ancak çağımızda edinebilmiştir.

Dilbilim yeni bir daldır, ama dil insanlıkla yaşıttır. Bu nedenle, değişik açılardan da olsa, dil sorunlarıyla dilbilim öncesi dönemlerde de yoğun biçimde uğraşılmıştır. Çağlar boyunca din, felsefe, dilbilgisi, betikbilim, vb. alanlarla ilgili olarak dil olguları üzerinde durulmuş, böylece yüzyılların ürünü bir birikim oluşmuştur. Bu birikimin birçok yönü dilbilim açısından da son derece önemli bir kalıt niteliği taşır. Dilbilimin oluşumunda da, sonradan gerçekteştirdiği atılımlarda da bu kalıtın sık sık izlerine rastlanır.

(2) Aşağıda değineceğimiz akımlardan dağılımcılık betimlemeci ve tümevarımcı bir yol izler; üretici-dönüşümsel dilbilgisi tümdengelimli yaklaşımı benimser; A. Martinet'nin işlevselciliği ise görgül-tümdengelimli işlemlere dayanır.

Dil sorunlarını dinsel kaygılarla ele alan, kuşaktan kuşağa sözlü olarak aktarılan kutsal betiklerin dilini titizlikle korumayı amaçlayan eski Hintlilerden, Vedaların dili Sanskritçeye ilişkin dilbilgisel betimlemeler, ses ve anlam incelemeleri, sesçil çevriyazılar kalmıştır.(3) Ulaştıkları yetkinlik bugün de dilbilimcileri şaşırtan Hintli dil bilginlerinin en ünlüsü, *Astadhyayi* (Sekiz Kitap) adlı yapıtın yazarı Panini'dir (İ.Ö. V. ya da IV. yy.). Bu çalışmalar Batı'da ancak XIX. yüzyılda tanınacaktır.

Kendi diller: dışındaki dillere kapalı kalan, bir türlü dilsel görecelik anlayışına ulaşamayan eski Yunanlılar dili daha çok felsefe sorunlarıyla ilgili olarak ele almışlar, dil ile düşünce, sözcüklerle bunların belirttiği kavramlar arasındaki ilişkiler üzerinde durmuşlar, kökenbilimsel incelemelere yönelmişlerdir. Örneğin, Platon (İ.Ö. 427-348) *Kratylos* adlı yapıtında, sözcüklerle kavramlar arasındaki bağın doğal olduğunu, bundan ötürü de adların, nesnelerin bir öyküntüsü biçiminde düşünülmesi gerektiğini savunan doğalcılarla, bu bağın rastlantısal, nedensiz, açıklanamaz olduğunu öne süren saymacacıların görüşlerini karşı karşıya getirmiştir. Bu tartışma sonradan (özellikle de I. yy.'da), dilin düzenli ve kurallı olduğunu savunan kuralcılarla ya da örneksemecilerle (İskenderiye Okulu) dildeki uyumsuzluklara dikkati çeken aykırılıkçılar (Bergama Okulu) arasında yeniden alevlenecektir.

Platon'un daha çok sözcüklerin doğal uygunluğundan yana görünmesine karşın Aristoteles (İ.Ö. 384-322) saymacacıları tutar. Dilde insan anlığının özelliklerini, ulamlarını arayan bu filozof, biçimsel mantığın bir görünüşü olarak ele aldığı genel dilbilgisine yönelerek özne ve yükleme dayalı bir tümce kuramı oluşturmaya, söylem bölüklerini, dilbilgisi

(3) R.H. Robins, *Brève histoire de la linguistique* (trad. fr., Paris, Seuil, 1976) adlı yapıtında eski Hint'teki dil incelemelerini çok yetkin ve ayrıntılı bir biçimde sunar.

ulamlarını belirlemeye çalışır.(4) Platon'un ad ve eyleme indirgediği söz konusu ulamlara özellikle bağlacı ekler (*Peri Poietikes*). Aristoteles, başka alanlarda olduğu gibi, dile ilişkin konularda da, yüzyıllar boyunca geçerli sayılacak bir geleneğin çıkış noktasını oluşturur.

Dil sorunlarına karşı büyük bir ilgi duyan Stoacılar biçim ve anlamı, gösteren ve gösterileni (bkz. ilerde V. bölüm) ayırt etmişler, kökenbilimsel incelemelere girişmişler; aykırılıkçılığı savunmuşlardır.

Betikbilimi kurmuş olan İskenderiyeliler dili yazınsal incelemeler çerçevesinde değerlendirmişlerdir. Benimsedikleri "kuralcı" ya da "örneksemeci" görüş bu bilginlerin tüm çalışmalarına yön vermiştir. Dilbilgisi alanında Trakyalı Dionysios (İ.Ö. 170-90), daha önce yapılan çalışmaları uzun süre örnek alınacak bir bütünlüğe kavuşturmuş ve sekiz sözcük türü ayırt etmiştir: Ad, eylem, bağlaç, adıl, belirteç, ilgeç, ortaç ve tanımlık. Dionysios'un *Tekhne Grammatike*'si Batı dünyasının ilk düzenli ve eksiksiz dilbilgisi betimlemesi olarak görülür.(5)

Romalılar; eski Yunanlılardan örnek alarak dil çalışmalarını felsefe ve söz sanatları çerçevesinde yürütmüşler, daha önce belirlenmiş sınıflandırma ölçütlerini Latinceye uygulamaya çalışmışlardır. Varro (İ.Ö. 116-27), Donatus (IV. yy.) ve Priscianus (V.-VI. yy.) söz konusu uygulamayı en başarılı biçimde gerçekleştirmiş bilginlerdir. Bunlardan Priscianus

(4) "Batı dünyasında, yüzyıllar boyunca gramerin babası olarak anılmış olan Aristo... kelimeleri inceleyerek bunları yapılarına göre sınıflara ayırmıştır. Böylece Sofistlerin çekirdek olarak ortaya attıkları gramer çalışmaları, Aristo ile daha da gelişmiştir", Ö. Başkan, *Lengüistik Metodu*, İstanbul, Çağlayan Kitabevi, 1967, s. 11.

(5) "Dionysios'un lengüistik metodu bakımından önemi, gramerinde biçimsel bir yol izlemiş olmasıdır. 'Fiil' gibi bir kelime sınıfı, kelimenin anlamına göre değil... şahıs ve sayı bakımından çekilişine göre tanımlanmıştır", Ö. Başkan, *a.g.y.*, s. 13.

"Dionysios'un Grekçede kullandığı biçim ölçüsünü bırakmış ve bunun yerine anlam ölçüsünü kabul etmiştir. Bu tutum Batı Avrupa gramerlerinin, yüzyıllar boyunca anlam temeline dayanılarak yazılmasına sebep olmuştur.(6)

Ortaçağda, Donatus'la Priscianus'un kuralcı dilbilgisi tükenmez bir esin kaynağı olmuş, bu arada, dil felsefesi dinsel bir çerçeve içinde yeniden gündeme gelmiştir. Gerçekçilerle adcılar doğalcılarla saymacacıların tartışmalarını yeni bir bağlamda sürdürmüşlerdir. Bütün dillerde evrensel bir dilbilgisel yapı bulunduğu görüşü yaygınlık kazanmıştır.(7) Aynı dönemde Dante, *De Vulgari Eloquentia* (1315) adlı yapıtında, Latincenin dönüşmüş biçimleri olan Roman dillerinden *Oil* (sonradan Fransızca), *Oc* (sonradan Provansça) ve *Si* (sonradan İtalyanca) dillerinin akrabalığına dikkati çekmiş, İtalyancanın lehçelerini belirlemeye çalışmıştır.

Rönesans çağı, başka alanlarda olduğu gibi dil konusunda da büyük bir atılım dönemidir. Latince dışında Yunancayla İbranca da yoğun bir biçimde incelenmeye başlanmış, ulusal yazınların yanı sıra, ulusal dillere karşı da büyük bir ilgi uyanmıştır. Gezginler yeni yeni diller tanımışlar, birçok dilbilgisi yapıtı yazılmış; çokdilli sözlükler yayımlanmış (örneğin A. Calepino'nun sözlüğü, 1502), diller arasında karşılaştırmalar yapılmıştır (C. Gessner'in *Mithridates* [1555] adlı yapıtında 130 dil betimlenir). Kısacası, çağın gereksinimlerine bağlı olarak yeni verilerin yanı sıra, birtakım yeni uygulama yöntemleri belirmiştir.

XVII. yüzyılda, Port-Royal'den A. Arnauld ile C. Lancelot *Grammaire générale et raisonnée* (Genel ve Açıklamalı Dilbilgisi) (1660) adlı yapıtlarında, insan anlığının evrensel yasalarından kalkarak dildeki kuralları doğrulamaya, dil ol-

(6) Ö. Başkan, *a.g.y.*, s. 16.

(7) Ortaçağda anlama ilişkin birçok çalışma yapılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. R.H. Robins, *a.g.y.*

gularının nedenlerini genel mantık yasalarına indirgemeye, dile mantıksal bir görünüm vermeye çalışmışlardır. Bu yapıt büyük bir ün kazanacak ve uzun süre dil incelemelerini yakından etkileyecektir.

Geleneksel yaklaşımlar çerçevesinde dil olgusu çeşitli biçimlerde ele alınırken, XVIII. yüzyıl sonlarına doğru *karşılaştırmalı betikbilim*in doğuşu ve Sanskritçenin bulunuşuyla yeni bir dönem başlar. Sanskritçe, sonradan Hint-Avrupa dilleri diye adlandırılacak diller arasında benzerlikler saptanmasını, özellikle eski Yunancayla Latincenin o güne değin aydınlatılamamış olan ilişkilerinin belirlenmesini sağlar. Dili yazınsal yapıtlardaki görünümüyle ele alan betikbilim ise bu dönemde karşılaştırmalı araştırmalara yönelir. 1780'lerde F.A. Wolf (1759-1824) karşılaştırmalı betikbilimi kurar. Araştırmacılar, "dili nasıl kullanmalı?" sorusunun yerine "dil nasıl kullanılmıştır?" sorusuna yanıt aramaya, yeni betikbilimin gösterdiği doğrultuya uygun olarak dilleri karşılaştırmaya başlarlar.

Böylece dilbilim öncesi çağ kapanır ve *karşılaştırmalı dilbilim* dönemi başlar. Dilbilimin bu ilk türü uzun süre *karşılaştırmalı dilbilgisi* diye adlandırılacaktır.

F. Bopp (1791-1867) Sanskritçenin eylem çekim dizgesine ilişkin olan *Über das Konjugationssystem der Sanskritsprache* (Sanskritçenin Eylem Çekim Dizgesi Üstüne [1816]) adlı yapıtında Sanskritçeyle eski Yunanca, Latince, Farsça ve Germence arasındaki bağları inceler. Bopp'un yanı sıra Danimarkalı R. Rask (1787-1832) da Hint-Avrupa dillerinin akrabalık ilişkilerini aynı yıllarda belirleyip açıklar: *Undersögelse om det gamle Nordiske eller Islandske Sprogs Oprindelse* (Eski Kuzey Dillerinin Kökenine İlişkin Araştırmalar; yazılışı: 1814, yayımı: 1818). Böylece, dil akrabalığı kavramından kaynaklanan geniş kapsamlı, dizgeli ve düzenli araştırmalar başlar. Dillerin birbirine benzeyen ve benzemeyen yanları ortaya konulur, özellikle dilbilgisel yapı-

lara yönelik karşılaştırmalarla akrabalık ilişkileri saptanır. J. Grimm (1785-1863) *Deutsche Grammatik* (Almanca Dilbilgisi) (1819-1837) adlı yapıtıyla Germence araştırmalarını kurar, Germencenin ses değişim yasalarını, kimi ünsüzlerin değişim kurallarını belirler (Grimm Yasası). A.F. Pott (1802-1887) karşılaştırmalı kökenbilimi kurarken G. Curtius (1820-1885) Yunancanın kökenbilim ilkelerini saptar. A. Schleicher (1821-1868) yapılan çalışmaları dizgeleştirir, bunları bir kurallar bütününe indirger: *Compendium der vergleichenden Grammatik der indo-germanischen Sprachen* (Hint-Germen Dillerinin Karşılaştırmalı Kısa Dilbilgisi [1861]). Giderek doğa bilimlerinin, o dönemde geçerli sayılan evrimciliğin ilkelerini benimseyen karşılaştırmacılar, dilleri de doğan, büyüyen, yaşlanan ve ölen birer canlı varlık ya da örgenlik (organizma) olarak görmeye başlarlar.

Bu akım "Hint-Avrupa dilleriyle sınırlı araştırmalarında, yaptığı yaklaştırmaların, bulduğu bağıntıların ne anlama geldiğini hiç düşünmemiştir. Tarihsel olacağı yerde yalnızca karşılaştırmacılıkla yetinmiştir. Kuşkusuz eski biçimlerin belirlenip saptanması için karşılaştırma zorunludur, ama tek başına sonuca ulaşılmasını sağlamaz: İki dilin gelişmesini, iki bitkinin büyümesini inceleyen doğal bilimler uzmanı gibi ele aldıklarından karşılaştırmacıların sonuca varmaları bir kat daha güçtü.(8) Ama şunu da unutmamak gerekir ki, XIX. yüzyılın ikinci yarısında ağır basacak olan tarihsel incelemeleri, bir başka deyişle tarihsel dilbilimi de karşılaştırmalı yaklaşım olanaklı kılmıştır. Çünkü, karşılaştırma akrabalık kavramı çerçevesinde yapıldığından, son çözümlemede tarihsellik kavramını da içeriyor, eski dönemlerde konuşulmuş ortak bir dilin (örneğin, Hint-Avrupa dilinin) değişik evrim süreçleri sonunda büründüğü çeşitli biçimlere akraba diller gözüyle bakılıyordu. Nitekim, çağın genel yöne-

(8) F. de Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri*, çeviren B. Vardar, İstanbul, Multilingual, 1998.

lişleriyle de bağlantılı olarak karşılaştırma yöntemi çok geçmeden tarihsel yöntemle bütünleşmiş, tarihsel bakış açısı karşılaştırma etkinlikleri dışında ve tek tek ele alınan dillerin incelenmesinde de başlıca bilimsel yaklaşım sayılmıştır: J. Grimm'de (bkz. yukarda) ilk örneklerine rastlanan karşılaştırmacı-tarihsel anlayış F. Diez'in (1794-1876) yapıtına da (*Grammatik der romanischen Sprachen* [Roman Dillerinin Dilbilgisi] [1836-1838] egemendir. Ama tarihsel yöntemin gerçek gelişme ve yayılma dönemi yüzyılın ikinci yarısıdır. Bu dönemde, özellikle de 1870'lerden sonra, dilbilim salt tarihsel bir bilim olarak görülmeye başlanmıştır. O yıllarda Almanya'da oluşan Yenidilbilgiciler (Junggrammatiker) akımı, bir başka deyişle K. Brugmann (1849-1919), A. Leskien (1840-1916), H. Osthoff (1847-1909), H. Paul (1846-1921), vd. dilbilimciler karşılaştırmalı dilbilimin ulaştığı sonuçlara tarihsel ölçütler uygulamışlar, dile ilişkin tek bilimsel yöntemin tarihsel yöntem olduğunu savunmuşlardır.(9) Olguculuğun da etkisinde kalan Yenidilbilgiciler ses değişim yasalarının kesin nitelikli olduğu görüşünü benimseyerek kural dışı sayılan verileri de genel bir kurala bağlamaya çalışmışlardır. Sanskritçe sözcüklerdeki vurgunun yerini göz önünde tutarak kural dışı durumları açıklayan, böylece Grimm yasasını bütünleyen Danimarkalı K. Verner (1846-1896) bu yöndeki çalışmalara büyük katkıda bulunmuştur. Öte yandan, Yenidilbilgiciler, kimi aykırılıkları da ruhbilimden kaynaklanan örnekseme kavramıyla açıklamışlar, daha genel bir düzlemde ise dili, toplumun ortak bilincinin bir ürünü olarak ele almaya yönelmişlerdir. Aynı yıllarda Amerikalı W.D. Whitney (1827-1894), Schleicher gibi dilbilimcilerin görüşlerine karşı çıkarak dilin doğal bir olay olmadığı-

(9) G. Mounin, son dönemdeki yapıtlarda Yenidilbilgicilerin tarihselciliğine yeterince yer verilmediğini, oysa ses değişim yasalarının yanı sıra en önemli Yenidilbilgici savın tarihselcilik olduğunu, çağdaşların da bunu böyle gördüğünü belirtir. Bkz. *Histoire de la linguistique*, Paris, P.U.F., 1967, s. 209.

nı, toplumsal bir olgu ve bildirişim aracı niteliği taşıdığını, dilbilimin doğal bilimlere bağlanmadığını, tarihsel bir bilim olduğunu savunmuştur.(10)

XIX. yüzyılın sonlarında J.I. Baudouin de Courtenay (1845-1929), ilerde sesbilimin yararlanacağı ilkeler ortaya koymuş (*sesbilgisiyle sesbilimin* birbirinden ayrılmasını sağlayacak ilke gibi), J. Gilliéron (1854-1926) Yenidilbilgicilerin ses değişim yasalarının kesinliğini öne süren görüşlerini lehçe-bilim ve uzamsal dilbilim (coğrafi dilbilim) çalışmalarından kaynaklanan somut olgularla çürüterek evrimin sanıldığından çok daha karmaşık olduğunu tanıtlamıştır. Dilin, gerçek nitelikleri konusunda yaygın olan görüşleri sarsıcı savlar öne sürülmüş, deneysel sesbilgisi birçok açıdan tarihsel yaklaşımın yetersizliğini ortaya koymuş, evrim boyutuyla yetinerek olguları açıklamaya olanak bulunmadığı düşüncesi belirmeye başlamıştır.(11) Ayrıntılarda takılıp kalmadan dili bütünlüğü içinde ve toplum düzleminde işleyişi bakımından ele almaya, genel koşulları açısından değerlendirmeye yönelik çalışmalara elverişli bir ortam doğmuştur. Dil incelemeleri tarihinde bir dönem kapanmakta, yeni bir dönem başlamaktadır: Çağcıl dilbilim dönemi.

İsviçreli dilbilimci F. de Saussuse (1857-1913) çağcıl dilbilimin kurucusu sayılır. Olgucu ve Yenidilbilgici akıma bağlanan yönleriyle XIX. yüzyıl dilbilimine de önemli katkılarda bulunmuş olan bu bilginin Cenevre Üniversitesinde verdiği genel dilbilim dersleri (öğretim yılları: 1906-1907; 1908-1909, 1910-1911), ölümünden sonra C. Bally ve A. Sechehaye'nin girişimiyle öğrenci notlarından derlenerek

(10) Bkz. G. Mounin, *La Linguistique du XXe siècle*, Paris, P.U.F.,1972, ss.19-20.

(11) Yeni yönelişin öncüleri arasında İsviçreli A. Marty (1847-1914) önemli bir yer tutar. Tarihsel yöntemin en yaygın olduğu dönemde bu bilgin betimlemeli ve eşsüremli bir dilbilimin zorunluğundan söz etmiştir.

yayımlanmıştır: *Cours de Iinguistigue générale* (Genel Dilbilim Dersleri) (1916). XX. yüzyılın çığır açan yapıtlarından biridir bu. Saussure Devrimi denilen süreç bu yapıtla başlar, bütün dilbilim dalları bu yapıtla yenilenir. Öte yandan, dilbilim dışındaki insan bilimlerinde de "en geçerli kuramların, en çarpıcı uygulamaların uzun süre çerçevesini oluşturan yapısalcılık akımı kökünü bu yapıttan, esinini Saussure'den alır".(12)

Daha sonraki bölümlerde, dilbilimsel yaklaşımın temel ilkelerine, bu ilkelerin içerdiği başlıca kavramlara ilişkin seçmeci bir bireşim sunacağız ve Saussure'ün katkılarını bugünkü görünüşleri içinde değerlendireceğiz. Doğal olarak, Saussure dışındaki dilbilimciler ve XX. yüzyıl dilbiliminin değişik kuramları söz konusu olduğunda da benzer bir yol izleyeceğiz. Bu nedenle, genel nitelikli birtakım gözlemlerle yetiniyoruz burada. Bu gözlemler, seçmeci yaklaşımımızın çeşitli yönlerinin ve başlıca esin kaynaklarının daha iyi kavranmasını sağlayacaktır.

Saussure, bağımsızlığına kavuşturduğu dilbilimi yöntemsel açıdan yepyeni bir doğrultuya yöneltmiştir. Artık dilbilimci, incelediği konuyu bağıntıların belirlediği bir dizge olarak ele alacak, iç düzeneklere, yapılara yönelecektir. Amaç, her türlü sürecin altında yatan dizgeyi bulup ortaya çıkarmak olacaktır. Hem bir dilbilim yönteminin ilkelerini belirlemiştir Saussure, hem de bir tür bilgi kuramı tasarlamıştır. "Toplum yaşamını geniş bir bağıntılar ağı, çeşitli düzeylerde anlaşma, bildirişme sağlayan anlamlı birimlerin ya da göstergelerin kurduğu bir çevrim olarak ele almış, dili bu bütün içindeki yerine oturmuştur. Nerede anlamlı birim ya da gösterge varsa, artık orada dilbilim yöntemi geçerli olacaktır. Çünkü dil, benzer bildirişim araçlarının en dizgelisi,

(12) B. Vardar, "Sunuş. Ferdinand de Saussure ve Genel Dilbilim Dersleri", F. de Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri*, Multilingual, İstanbul, 1998.

en yetkinidir. Bu tür olgulara yönelik yaklaşma yollarının en elverişlisini, açıklamalarda yararlanılabilecek kuramsal çerçevelerin en uygununu dilbilim sunar".(13) Dilbilimin konusunu belirlemeye özel bir önem veren Saussure, toplumsal nitelikli dille kişisel özellikli söz ayrımından kalkmış ve dizge görünümü sunan toplumsal dili biricik inceleme konusu olarak belirlemiştir. Dizgenin, aynı anda bir arada bulunan öğelerle açıklanması zorunluğu incelemeleri evrim ya da artsürem boyutundan yapının yer aldığı eşsürem düzlemine kaydırmış, böylece tarihsel sürece üstünlük tanıyan XIX. yüzyıl anlayışı temelinden sarsılmıştır. "İşitim imgesi ya da gösterenle kavram ya da gösterilenden oluşan, kökünü toplumdan, anlam ve değerini dizgeden alan saymaca, nedensiz gösterge ya da anlamlı birimlerle bunları oluşturan ve bunların oluşturduğu öbür öğeleri hem yatay eksende birbirlerine eklenmeleri, hem de düşey eksende birbirlerinin yerini almaları açısından" irdeleyen Saussure "böylece, dil felsefesiyle dilsel evrim yerine dilin iç gerçekliğini çalışmaların odak noktası yapmıştır".(14)

Ana çizgileriyle ortaya koymaya çalıştığımız bu görüşlerle değindiğimiz temel nitelikli kavramlar birçok kuram ve uygulamanın esin kaynağı olmuştur. Söz konusu kuram ve uygulamalar gerçekte büyük bir çeşitlilik göstermekle birlikte, eşsüreme ayrıcalık tanımaları ve dilin dizgesel işleyiş yönüne ağırlık vermeleri bakımından aynı yöntemsel ortak paydaya indirgenebilir. *Yapısal dilbilim* terimi işte bu tür bir ortak paydaya indirgenebilecek olan, ama kimi yönleri de büyük ayrılıklar gösteren değişik akımları belirtir. Bu akımların bir bölümü (Amerikan yapısalcılığı gibi) Saussure'den esinlenmemekle birlikte, onun ortaya attığı ilkelerle büyük benzerlik gösteren ilkeler benimsemiştir.

(13) *A.g.y.*

(14) *A.g.y,*

Saussure'ün ilk izleyicileri arasında C. Bally (1865-1947) ve A. Sechehaye (1870-1946) gibi öğrencilerini görürüz. Bunların oluşturduğu dilbilim çevresi (Cenevre Okulu), çeşitli çalışmaların yanı sıra,[15] H. Frei (1899-1980) ile R. Godel[16] gibi dilbilimcilerin de katılmasıyla, Saussure düşüncesini en ince ayrıntılarına değin incelemeye ve tanıtmaya özen göstermiştir. Yapısal dilbilim, özellikle de Avrupa yapısalcılığı bu bilginlere çok şey borçludur.

Hem kuram, hem uygulama açısından, evrim boyutundan eşsüremli boyuta, yapı incelemelerine, dilin iç öğelerine yönelişte en önemli aşama, çağdaş anlamda sesbilimi kuran Prag Okuludur. Gerçekten de dilbilimsel yapısalcılık[17] ilk güçlü anlatımını Prag Dilbilim Çevresinde bulmuştur. 1926 ekiminde V. Mathesius'un girişimiyle bir araya gelen B. Trnka, J. Vachek, J. Mukarovski, M. Weingart; vd. nin oluşturduğu bu okulun çalışmalarına çok geçmeden birçok yabancı bilgin de (örneğin, D. Jones, K. Bühler, J. Vendryes, N. Van Wijk, A.W. De Groot, L. Brun, L. Tesnière, G. Gougenheim, A. Sauvageot, A. Sommerfelt, E. Benveniste, A. Martinet, vd.) katkıda bulunmaya başlamış, böylece uluslararası yöntemsel ve düşünsel bir ortaklık kurulmuştur. Özellikle üç Rus göçmeninin çalışmalara katılmasıyla Prag Dil-

(15) Özellikle *söz* incelemelerine yönelen Bally toplumsal bir *deyişbilim* tasarlamış, anlatımsallıkla ilgilenmiş, sonradan üretici-dönüşümsel dilbilgisiyle toplumdilbilimin geliştireceği kimi görüşlere yapıtlarında yer vermiştir. Sechehaye ise ruhsal dilbilime katkıda bulunmuştur.

(16) Godel, Saussure düşüncesini geliştirmiş, *Les Sources manuscrites du "Cours de linguistique générale" de Ferdinand de Saussure* (Ferdinand de Saussure'ün Genel Dilbilim Derslerinin Elyazısı Kaynakları [1957]) adlı yapıtıyla çağcıl dilbilimin seçkin sözleri arasında yer almıştır. Türkçeyle de yakından ilgilenen bu bilgine ilişkin daha geniş bilgi için bkz. *Dilbilim* II, 1977.

(17) Dilbilim dışı yapısalcılık için bkz. özellikle T. Yücel, "Yapısalcılık", *Birikim*, Haziran-Temmuz 1977.

bilim Çevresi XX. yüzyıl dilbilimindeki seçkin yerini almıştır. Gerçekten de, N.S. Trubetskoy (1890-1938), R. Jakobson (1896-1982) ve S. Karsevski (1884-1953) adlı bilginlerin, 1928'de La Haye'de yapılan Uluslararası I. Dilbilimciler Kurultayma sundukları "öneri"[18] büyük yankılar uyandırmış ve sonradan genişletilerek, Prag Okulunun ilkelerini kapsayan bir tür bildiriye dönüşmüştür (1929). Dilbilimin temel sorunlarıyla sesbilimin yanı sıra yazınsal dile ilişkin gözlemler de içeren bu bildiri ve bildirinin öngördüğü doğrultuda yapılan çalışmalar, özellikle de N.S. Trubetskoy'un *Gründzüge der Phonologie* (Sesbilim İlkeleri) (1939) adlı yapıtı sesbilime örnek dilbilim dalı niteliğini kazandırdığı gibi *işlevsel dilbilim*in de çıkış noktasını oluşturmuştur. Verimli etkinlikleri II. Dünya Savaşına değin süren Prag Dilbilim Çevresi işlev, yapı, bağıntı, vb. kavramlar aracılığıyla sesbirim dizgelerini ele almış, bir birimin tanımlanabilmesi için onun dizgedeki yerinin belirlenmesini ön koşul saymıştır. Dilin, belli bir amaca yönelik anlatım yöntemlerinden oluşan işlevsel bir dizge niteliği taşıdığını, bu amacın da anlatım ve daha da önemlisi, bildirişim sağlamak olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca, bu görüşlerin artsüremli olgular ya da evrim boyutu için de geçerli olduğunu savunmuştur. A. Martinet (doğumu: 1908), akımın Fransa'da yayılıp gelişmesini, dilin hemen hemen bütün kesimlerini kapsayan bir kuramla donanmasını sağlamıştır (*La Description phonologique* [Sesbilimsel Betimleme] [1956]; *Eléments de linguistique générale* [Genel Dilbilim İlkeleri] [1960]; *La Linguistique synchronique* [Eşsüremli Dilbilim] [1965]; *Grammaire fonctionnelle du français* [Fransızcanın İşlevsel Dilbilgisi] -A. Martinet yönetiminde- [1979], vb.). Bildirişim, ayrıklık, çift eklemlilik, vb. temel kavramların en yetkin çağdaş açıklama-

(18) Bu öneriyi R. Jakobson kaleme almıştır. Önerinin genişletilmiş biçimi *Travaux du Cercle linguistique de Prague*'ın birinci cildinde yayımlanmıştır.

larını bu dilbilimciye borçluyuz. Artsüremli olguları işlevsel yaklaşımın nasıl değerlendirmesi gerektiğini en geçerli biçimde yine o ortaya koymuştur (*Economie des changements phonétiques. Traité de phonologie diachronique* [Ses Değişimlerinin Düzeni. Artsüremli Sesbilim İncelemesi) [1955]). 1976'da Paris'te kurulan Uluslararası İşlevsel Dilbilim Kurumu Martinet işlevselciliğinin örgütlenmiş biçimi sayılır.

R. Jakobson da hem dildeki öğelere, hem de dilsel etkinliğe ilişkin olarak işlev kavramına geniş ölçüde başvurmuştur (*Essais de linguistique générale* [Genel Dilbilim Denemeleri] [1963]). Özellikle 1941'de A.B.D. ne yerleştikten sonra dallararası araştırmalarına (bildirişim kuramı, sözyitimi, insanbilim, vb.) hız verdiği gibi yazınsal etkinliğe yönelik çalışmalarını da sürdürmüştür. R. Jakobson'un dilbilime en önemli katkılarından biri, sesbilimle ilgili ikili karşıtlıklar (ikicilik) varsayımıdır. Sesbirimlerin ayırıcı özellikleri üstünde duran bilgine göre, bütün sesbilimsel dizgeler, evrensel nitelikli 12 karşıtlıkla açıklanabilir.

Avrupa yapısalcılığının başlıca akımlarından biri de, 1931'de oluşan Kopenhag Okuludur. F. de Saussure'le Prag Okulunun çalışmalarından esinlenen V. Bröndal (1887-1942) ve özellikle de L. Hjelmslev (1899-1965) bu okulun önde gelen sözcüleridir. İşlevsel dilbilime oranla çok soyut ve biçimsel nitelikli bir kuram oluşturan Danimarkalı dilbilimciler, Saussure'ün birçok kavramını (gösterge, yapı, vb.) en ileri sonuçlarına değin geliştirmişlerdir. Görüşlerindeki özgünlüğü belirtmek için 1936 yılında dilbilim yerine *glosematik* terimini kullanmaya başlayan Hjelmslev soyut, mantıksal, tümdengelimli bir yaklaşım çerçevesinde doğal dillerin yanı sıra bütün anlatım araçlarına uygulanabilecek bir tür dilsel mantık, salt kuramsal nitelikli bir bilim tasarlamıştır. Dilin içerik ve anlatım düzlemlerinde, her biri bir biçimle bir töz kapsayan ikişer düzlem varsaymış; bir tür dil cebiri kurmaya çalışmıştır. Bu bilginin *Omkring Sprogteoriens*

Grundloeggelse (1943) başlığını taşıyan Danca bir yapıtının İngilizce çevirisi aracılığıyla (*Prolegomena to a Theory of Language* [Bir Dil Kuramına Giriş] [1953]) glosematik büyük bir yaygınlık kazanmıştır.

Avrupa yapısalcılığı daha birçok özgün yaklaşım ve kuram içerir. Örneğin, Guillaume (1883-1960) düşünme eylemine yönelik, düşünsel devinimi göz önünde tutan ruhbilimsel bir yapısalcılık (*psikomekanik* ya da *psikosistematik*) oluşturmuş (*Temps et verbe* [Zaman ve Eylem] [1929]; *Langage et science du langage* [Dil ve Dil Bilimi] [1964]); L. Tesnière (1893-1954), sözdizim araştırmalarında öznenin ayrıcalığına son veren, çekimli eylemden kalkarak öğeler arasındaki bağımlılığı belirlemeyi amaçlayan bir kuram geliştirmiş (*Elément de syntaxe structurale* [Yapısal Sözdizim İlkeleri] [1959]), *bağımsal dilbilgisi*nin temellerini atmıştır, vb.

Yalnızca genel yönelişleri belirtmekle yetindiğimizden burada Avrupa yapısalcılığının ayrıntılarına girmiyor, yapısal dilbilimin bir başka akımı olan Amerikan yapısalcılığına geçiyoruz.

Yazılı belgesi bulunmayan, onun için de salt sözlü veriler açısından betimlenmesi gereken Kuzey Amerika yerli dilleriyle bu dilleri konuşan toplulukları ele alan insanbilim ya da budunbilim çalışmaları Amerikan Okulunun kaynağını oluşturur ve ona, kendine özgü bir görünüm verir. E. Sapir (1884-1939) dili, bağlandığı ekin ortamı içinde ele alarak algılanabilir gerçekliğin simgesel gösterimi biçiminde yorumlamış, somut görünümlerinden bağımsız bir biçim ve yapı olarak değerlendirmiştir. Böylece, anlıkçı bir yapısalcılığa yönelmiştir (*Language* [Dil] [1921]). L. Bloomfield (1887-1949) Amerikan dilbilimini, uzun süre izleyeceği doğrultuya sokmuştur. Davranışçı ruhbilimden esinlenen bu bilgin, dili, her türlü davranışa yön verdiğini varsaydığı uyaran / yanıt ikilisi çerçevesinde ele almış, anlamı, konuşucunun bir dilsel biçimi kullandığı durumla özdeşleştirdiği için göz önün-

de tutmamış, anlıkçılığı öznelcilik sayarak karşıanlıkçı bir betimleme yöntemi benimsemiştir (*Language* [Dil] [1933]). Bloomfield'in savunduğu görüşlerden *dağılımsal dilbilim* ya da *dağılımcılık* doğmuş ve yıllar boyunca Amerikan dilbilimine egemen olmuştur. Dil öğelerinin dağılımlarına öncelik veren, bir başka deyişle bunları, değişik kullanım ve bağlamlardaki çevrelerinin tümüne göre saptayıp sınıflandırmayı amaçlayan bu akım özellikle Yale Okulu diye de adlandırılan Yeni Bloomfield'ciler (M. Swadesh, B. Bloch, G.L. Trager, R.A. Hall, vd.) çevresinde gelişmiş, en yetkin anlatımını ise, yine aynı okula bağlanan Z.S. Harris (doğumu: 1909) adlı dilbilimcide bulmuştur (*Methods in structural Linguistics* [Yapısal Dilbilimde Yöntemler] [1951]). Dil olgularını bir davranış biçimi olarak ele alan dağılımcılık ses dizilişlerine indirgediği birimleri belli bir aşamadaki birleşme özelliklerine göre betimler, incelemenin kalkış noktasını oluşturan örnekler bütünündeki öğeleri karşılıklı bağımlılıkları açısından değerlendirir, tümceleri dolaysız kurucularına, bunları da kendi oluşturucu öğelerine indirger. Sesçil verilerle yetinerek bunların düzenliliklerini, bir başka deyişle yapıyı ortaya koymaya çalışır. Anlama başvurmadığı gibi konuşucu ve durum kavramlarını da bir yana iter. Betimsel ve tümevarımlı bir yöntem kullanır, sonlu sayıda tümce üstünde işlem yapar.(19)

N. Chomsky (doğumu: 1928), oluşturduğu *üretici-dönüşümsel dilbilgisi* kuramını dağılımcılığa bir tepki olarak tasarlamıştır (*Syntactic Structures* [Sözdizimsel Yapılar] [1957]; *Aspects of the Theory of Syntax* [Sözdizim Kuramının Görünüşleri] [1965]; *Cartesian Linguistics* [Descartes'çı Dilbilim] [1966]; *Studies on Semantics in generative Grammar* [Üretici Dilbilgisinde Anlambilim İncelemeleri] [1972]).

(19) Bkz. B. Vardar (yönetiminde), N. Güz, E. Öztokat, M. Rifat, O. Senemoğlu, E. Sözer, *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu yayınları, 1980, "Dağılımcılık".

Dağılımcılığın sınıflandırmacı yaklaşımını yetersiz bulan Chomsky, bir dildeki sonlu sayıda kural aracılığıyla dilbilgisine uygun sonsuz sayıda tümce üretilmesini, çeşitli dönüşümlerle derin yapılardan yüzeysel yapılara geçilmesini sağladığını varsaydığı düzeneği inceler. Ülküsel konuşucu-dinleyicinin dilsel edinimlerini ya da *edinç*i biçimselleştirmeyi, değişik tümce türleri arasındaki eşdeğerlik ilişkilerini belirlemeyi, açık seçik işlemlerle tümceleri betimleyip açıklamayı amaçlar. Bu nedenle, yalnız söz eyleminde, *edim* düzleminde gerçekleşmiş tümceleri değil, gerçekleşebilecek gücül tümceleri de belirleyerek konuşucu-dinleyicinin tüm olanaklarını ya da üreticiliğini yansıtma ereğini güder. Davranışçılığa karşı çıkarak Sapir gibi anlıkçı bir bakış açısı benimseyen, dilin kökeni ve işleyişi konusunda doğuştancı görüşler savunan,[20] kalıtsal bir anıklıktan söz eden bu kuramcı dilbilgisinin evrenselliğine de inanır. Böylece, Port-Royal dilbilgisinin içerdiği anlayışa da bir dönüşü dile getirir. Özellikle Massachusetts Teknoloji Enstitüsü çevresinde (P.M. Postal, R.B. Less, M. Halle, J.A. Fodor, J.J. Katz, vd.) gelişmiş olan üretici-dönüşümsel dilbilgisi kuramı giderek bütün dünyada büyük bir yaygınlık kazanmıştır. Sürekli bir dönüşüm içinde bulunan, hem Chomsky ve izleyicilerince bütünlenmeye çalışılan, hem de karşıtlarınca alabildiğine eleştirilen söz konusu kuram, önceleri salt sözdizimsel ağırlıklı bir yaklaşım içindeyken sonraları değişik türden uyarlamalara konu olmuş, dilin öbür boyutlarını da kapsamaya yönelmiştir. Chomsky'nin, karşıtlarınca da özgün bulunan başlıca yönü "doğal dillerin işleyişine ilişkin biçimselleştirilmiş bir genel örnek oluşturma girişimi"dir.[21]

Birçoklarının yapısalcılığa karşıt bir akım gözüyle baktıkları, ama belirgin yönleri açısından yeni tür bir yapısalcı-

(20) G. Mounin, *La Linguistique du XXe siècle*, Paris, P.U.F., 1972, ss. 188 ve ötesi.

(21) *A.g.y.*, s. 221.

lık sayılabilecek olan üretici-dönüşümsel dilbilgisi (bkz. IX. bölüm), incelemelere kuşkusuz verimli bir boyut kazandırmış, "derin yapıların gizemini çözme, kuruluşunu belirleme", Harris'in kimi görüşlerinden de yararlanarak "dönüşüm kurallarını saptama, vb."[22] işlevini üstlenmiştir. Bugüne değin tüm sonuçlarını vermediği gibi dilin her düzeyine ilişkin kuramsal çerçevesini de yeterince oluşturamamış olmakla birlikte, bu akım günümüzde dilbilime büyük bir atılım yaptırmaktadır. "Öbür alanlarda da derin yankılar uyandıran bir sıçrayıştır bu. Araştırmaların dizisel boyuttan dizimsel boyuta, bu boyutun da yüzeysel görüntülerinden derin düzeneğine kaydığını izliyoruz."[23] Yeni yaklaşımlar son yıllarda derin yapıdaki anlamsal oluşturucuya yönelerek (örneğin, G. Lakoff'un *üretici anlambilimi*) sözdizimle anlamsal düzeni kaynaştırmakta, derin yapıya sözdizimsel-anlamsal-mantıksal bir görünüm vermektedir.

Çağdaş dilbilim, buraya değin andığımız akımlar dışında daha pek çok kuramsal yöneliş içerir: J.R. Firth, K.L. Pike, M.A.K. Halliday, S.M. Lamb gibi dilbilimcilerin adlarına bağlı kuramlar burada örnek olarak anılabilir. Bireyin belli bir bağlamda söz üretmesinin, tümceleri belli bir durumda gerçekleştirmesinin giderek yoğunlaşan biçimde araştırmacıların ilgisini dilin kullanıma dönüştüğü bölgeye çektiğini de burada belirtelim. E. Benveniste (1902-1976) (*Problèmes de linguistique générale* [Genel Dilbilim Sorunları] [1966]), R. Jakobson (bkz. yukarda) gibi dilbilimcilerin yanı sıra kimi mantıkçı ve felsefecilerin (J.L. Austin, J.R. Searle, vd.), bakışların, dil olayının bu boyutuna yönelmesinde büyük payı vardır. Bireyin sözü, bir edimle özdeşleşmesi ve dinleyicide bir etki yaratması açısından ele alınırken, karma nitelikli birtakım incelemelerde (örneğin, *toplumdilbilim*,

(22) B. Vardar, "Sunuş, Ferdinand de Saussure ve Genel Dilbilim Dersleri", *a.g.y.*

(23) *A.g.y.*

ruhdilbilim incelemelerinde) söz ya da konuşma eylemi içindeki birey, çeşitli toplumsal durumlardaki konuşucu-dinleyicilerin edimlerinden kaynaklanan süreçler büyük bir yer tutmaktadır. Salt dizgelere yönelik araştırmaların belli bir doyma noktasına ulaşmasından sonra beliren bu yönelişler dilbilimi alabildiğine varsıllaştırmakta, ona hem çok devingen, hem de büyük bir çeşitlilik içeren bir alan görünümü vermektedir. Günümüzdeki kuramsal ve yöntemsel girişimlerin çoğulluğunu vurgulamak isteyenler bu nedenle *dilbilim* yerine *dilbilimler*den[24] söz etmektedir. Bu durum, daha önce de belirttiğimiz gibi, bilimin öngördüğü koşullara uygun bir bireşim çerçevesinde kuramsal ve yöntemsel seçmeciliği büyük ölçüde geçerli kılmaktadır.

3. Dilbilim ve Öbür Bilimler

Dil, değişik açılardan birçok bilimin alanına girer. Ruhbilim, toplumbilim, budunbilim, fizyoloji, akustik, vb. bilimlerin inceleme konuları arasında dil olguları da yer alır çeşitli yönlerden. Ne var ki dilbilim bu dalların hiçbiriyle özdeşleşmez. Dallararası yaklaşımların geçerli olduğu, dilbilimin başka bilimlerin de verilerinden yararlandığı ve onlara veriler sunduğu günümüzde bile bu inceleme, değinilen etkinlik alanlarından ayrı kalır, bağımsızlığını sürdürür. Çünkü dilbilimin olgulara, sorunlara bakış açısı kendine özgüdür. Bir bilimin temel varlık koşulu da budur: Gerçekten de, dilbilim hangi dilsel düzeyi ele alırsa alsın, ilkece her durumda bakışlarını salt dil olgulara yöneltir, verileri bu çerçeve içinde değerlendirir, işlevini bu doğrultudan sapmadan yerine getirir. Dil düzeneği dışında yer almakla birlikte onu etkileyen koşulları göz önünde bulundurduğunda, dilin işleyişi sırasında ortaya çıkan olguları gözlemleyip açıkladığın-

(24) Örneğin, C. Fuchs ve P. Le Goffic, *Initiation aux problèmes des linguistiques contemporaines*, Paris, Hachette, 1975.

da bile dilbilimi ilgilendiren temel sorun dilin öz niteliği, kendine özgü gerçekliği, dil dizgesinde yer alan ya da ondan kaynaklanan ölçütlerle değer ve işlevi saptanabilen verilerdir. Bu bakımdan, günümüzdeki değişik türden yaklaşımlara karşın, yüzyılımızın başlarında, çağcıl dilbilimin ilk adımlarını attığı sıralarda önörülen "dili kendi içinde ve kendisi için"[25] inceleme ya da *içkinlik* ilkesi geniş bir yorum çerçevesinde, bir başka deyişle, dolaylı (dış olgular) ya da dolaysız (iç olgular) biçimde olayların dizgeye indirgenebilmesi, dizgenin, tek olmamakla birlikte temel ölçüt niteliği taşıması nedeniyle, bugün de geçerliğini sürdürür. Özellikle 1950' lerden bu yana dilbilimin öbür insan bilimleriyle yakın ilişkiler içinde bulunması, dilbilim ilkelerinin yapısalcılık aracılığıyla hızla yayılması sonucu komşu bilimlerle köprüler kurulmuş olması durumu değiştirmez. Olsa olsa, XIX. yüzyıl başlarında karşılaştırmacı bir dal kimliğiyle ortaya çıkan, bir süre dirimbilim ve tarihin izinde yürüdükten sonra XX. yüzyıl başlarında bağımsızlığına kavuşan bu inceleme alanının yöntemsel bir yayılma gösterdiğini, kimi durumlarda da, özerkliğini hiç bir biçimde yitirmeden, başka bilimlerle işbirliğine yöneldiğini, bu arada onları derinden etkilediğini tanıtlar. Gerçekten de, dilbilim birçok bakımdan öbür insan bilimlerinin oluşturduğu yöntemlerin tümünden de daha sağlam yöntemler geliştirmiş, böylece daha kesin nitelikli sonuçlara varmıştır. Dilbilimin öncü ve örnek insan bilimi niteliğini kazanması yeni yönelişlerin belirmeye başladığı sıralarda, çeşitli insan bilimlerinin "simya düzeyinden bilim düzeyine ancak dilbiliminkine benzer bir çalışma yöntemi benimseyerek" yükselebileceğini savunan Trubetskoy'u[26] doğrulayan bir süreçtir.

(25) F. de Saussure, *a.g.y.*

(26) *Principes de phonologie*, trad. fr., nouvelle éd., Paris, Klincksieck, 1957, s. XVII.

4. Dilbilim ve Geleneksel Dilbilgisi

Dilbilim öbür insan bilimleriyle karıştırılamayacağı gibi geleneksel dilbilgisiyle de bir tutulamaz. Bilimsel bir inceleme alanı olan dilbilim her şeyden önce, olguların nesnel biçimde gözlemlenmesini ya da doğrulanabilir ilkelere dayalı tümdengelimli bir kuramlaştırma, açıklayıcı, genel nitelikli dilsel örnek tasarlama etkinliklerinde bulunulmasını gerektirir. Yazı diliyle yazınsal dil karşısında sözlü dile, olanaklı bütün durumlarda konuşma diline öncelik ve üstünlük tanır. Gözlem alanı dışında kalan olgulara ya da doğrulanamayacak, dil içi gerçekliğin benimsenmesine olanak tanımadığı kurallara yer vermez. Bilim dışı kaygılarla, bulanık kişisel beğeni ölçütleriyle işlem yapmaz. Dilbilimci, dilin hangi yönünü ele alırsa alsın, söz konusu sınırlar içinde yöntemlerini uygular, betimleme, açıklama ya da uygulamasını gerçekleştirir, kuramını oluşturur ya da sınar. Nesnel tasarlama çabalarının, öznelliğe yer vermeyen gözlemlerin ürünü olan, yan tutmayan varsayımlarla eğilir olgular üstüne, verileri söz konusu bilimsel koşullara uygun ölçütlerle değerlendirir. Bu tutumuyla da geleneksel dilbilgiciden ayrılır. Bir incelemeye nesnel tasarlamalara ya da "olguların gözlemine dayanıp birtakım güzelduyu ya da aktöre ilkeleri adına bu olgular arasında seçme yapılmasını önermediğinde bilimsel denir. Demek ki "bilimsel", "buyurucu"nun karşıtı. Dilbilim konusunda, incelemenin buyurucu değil de bilimsel nitelikli olduğunu vurgulamak özel bir önem taşır: Bu bilimin konusu bir insan etkinliği olduğundan, yansız gözlem alanının dışına çıkarak belli bir davranışın benimsenmesini öğütleme, gerçekten söyleneni saptamak yerine söylenmesi gerekeni buyurma yolunda güçlü bir içtepi vardır insanda".[27] İşte, geleneksel dilbilgisi bu içtepiye kulak verir, buyurucu bir nitelik taşır. Dilin oldukça dar bir kesiti üstünde işlem yapar, dil düzeneğine yabancı, kökeni dil dışında yer alan katı kurallara

(27) A. Martinet, *Eléments de linguistique générale*, nouvelle éd., Paris, A. Colin, 1980, s. 6.

yer verir, bu kurallara uyulmasını "buyurur". Sorınlara genellikle yanlışlık / doğruluk ölçütü aracılığıyla yaklaşır. Bu dar çerçeve içinde bile, dil düzeneğinin kendine özgü kuralları dilbilgicinin buyrultusundan doğan kurallarla sık sık çelişir. Dilbilgici kendi kurallarına üstünlük tanımaya kalkıştığı ölçüde de dil düzeneğine, toplumsal bildirişim aracının gereklerine ters düşer ve bir kısır döngüde sıkışır kalır. Kimi durumlarda, dilin eski evrelerine salt bir nitelik yakıştırır ve bugünü düne dayanarak değerlendirmeye, yargılamaya kalkışır. Dilin değişken olduğunu, işlevini yerine getirirken kimi kural ve öğelerin toplumsal geçerliğini yitirdiğini, buna karşın yeni kural ve öğelerin dilsel çevrime girdiğini bilmezlikten gelir. Dilin yaratıcı, üretici gücünün güvencesi olan değişiklik ve yenilikleri tartışır durur, yanlış / doğru dizelgeleri yayımlamayı bilimsel etkinlik sayar. Bu anlayışın çok belirgin birtakım örneklerini, dilimizin çağdaş evresinde yaygınlık kazanmış sözcüklere karşı savaş açanların dilbilim ilkeleriyle kesinkes çelişen değerlendirme ölçütlerinde bulabiliriz. Gerçekten de, örneğin bugün son derece verimli, üretken bir yapım eki olan *-sel (-sal)* öğesinin işlek olmadığını öne süren, bu ek aracılığıyla türetilen sözcükleri (*bilimsel, kişisel, toplumsal*, vb., vb.) yok sayan, *bağımsızlık, boyut, doğa, egemen, içerik, ilginç, koşul, neden, nesnel, olanak, olasılık, özgür, somut, soyut, yanıt, yapıt* ve daha nice birimleri yasaklamaya kalkışan anlayışın, kendi yöntemleriyle dil olgularını betimleyen, açıklayan, dildeki eğilimleri saptayan dilbilimden kaynaklanmasına ne olanak vardır, ne de olasılık.(28)

(28) Burada değinilen sözcüklerin dilbilim açısından nasıl ele alınması gerektiğini D. Aksan, *Tartışılan Sözcükler ve Özleştirme Sorunu* (Ankara, Türk Dil Kurumu yayınları, 1976) adlı yapıtında iyi örneklendirir. Bu arada, bir dizi yaygın sözcüğü tartışan kişilerin dilbilgisine ilişkin yanlışlarını da ortaya koyan yazar, örneğin *bağımsızlık* sözcüğü için şu açıklamayı yapar: "Sözcüğün eleştirilme nedeni, dilimizde eylem kökünden ad türeten *-m (-ım / -im / -um / -üm)* ekiyle bir ad olan *bağ* sözcüğünden türetilmiş olmasıdır... Gerçekten, *-m* eki Türkçede eylem kökünden ad kurmaya yarar... Ancak, türetme sırasında bu özellik göz önünde tutulmamış olmakla birlikte, sözcüğün rahatça tutunmuş, benimsenmiş olduğunu görüyoruz. Bu durum, *bağ*'ın kavramı iyi yansıtmasından ileri gelmiştir..." ss. 24-25.

Değindiğimiz türden yanılsamalar çoğu kez, okullarda okutulan dilbilgisiyle, arada bir, dil olgularına dilbilim dışı kaygılarla eğilen birtakım yazarların kuralcı ve buyurucu etkinliği dışında yer alan bir dil biliminin var olduğunu bilmemenin sonucudur.(29)

Kuşkusuz, geleneksel dilbilgisi de incelemelere birtakım katkılarda bulunmuştur. Ancak bu dalın bulanık tanımları, yeterince açıklık kazanamamış yöntemleri, çelişkili yargıları, öznellik çemberini kıramayan savları pek çok yanılgıya da yol açmış, sonuç olarak, söz konusu inceleme türü yoğun eleştirilere konu olmuştur. Katı bir çerçeve olarak tasarlanan söylem bölükleri ya da salt bir nitelikle donatılan dilbilgisi ulamları bugün de birçok dilbilgicinin bakış açısına egemendir. Dilbilgisinin, dil dışı ölçütler kullanması, beğeni kavramına yer vermesi, gerçek, geçerli ve yaygın kullanımdan çok, dar bir çevreye, yazılı dile, kimi yazınsal yapıtlara özgü "güzel" kullanıma öncelik ve ayrıcalık tanıması, vb. nedenler gerçekleri tüm kapsam ve derinliğiyle kavrayıp yansıtmasını engellemiştir. Oldukça yaygın yanılsamaların kaynağı olduğundan dilbilgisinin bu türüyle çağcıl dilbilimin hesaplaşması gerekmiştir. Söz konusu kuralcı ve buyurgan dalın durumunu dilbilimciler açık seçik biçimde gözler önüne sermişler, gerekli uyarılarda bulunmuşlardır. Eleştirel bakış açısı sorunu bütün kapsamıyla aydınlattıktan, dilbilimle geleneksel dilbilgisi arasındaki karşıtlık yeterince ortaya konulduktan sonra genel bir durum değerlendirmesi yapmaya elverişli ortam doğmuştur. "Arı gözlemden son derece uzak, görüş açısı da ister istemez dar olan kuralcı dal(30) dilbilimin katkılarından yararlanarak, hiç değilse kimi dilbilgicilerde, katılıklarından sıyrılma dönemine girmiştir. Öte yandan, gerekli saptamaların yapılmasından sonra, değinilen karşıtlığı daha ılımlı biçimde ele alan, geleneksel yaklaşımın ürünlerini, katkılarını değerlendirme açısından sorunlara eğilen dilbilim akımları da olmuştur.

(29) Bkz. A. Martinet, *a.g.y.*, s. 6.

(30) F. de Saussure, *a.g.y.*

5. Dilbilim ve Betikbilim

Dilbilim, geleneksel dilbilgisiyle olduğu gibi betikbilimle de karıştırılmamalıdır. Yazılı belgeler üstünde çalışan betikbilim özellikle yazınsal yapıtlar aracılığıyla geçmiş uygarlıkları tanımayı amaçlar, birtakım iç ve dış ölçütlere dayanarak betiklerin belirlenmesi, aktarılması, tarihlendirilmesi, çözülmesi, değişik betik biçimlerinin ve elyazmalarının karşılaştırılması, özgün biçime uygun "doğru" betikler oluşturulması, bunların eleştirel açıdan değerlendirilmesi, vb. sorunlarla ilgilenir. Yazınsal dille sanatsal değerlere önem veren betikbilimin kendine özgü yöntemleri vardır. Bu dal, "dil sorunlarını, özellikle değişik çağların betiklerini karşılaştırmak, her yazarın kişisel dilini belirlemek, güç anlaşılır ya da eski bir dildeki yazıtları çözmek ve açıklamak için ele alır".(31) Gerçi karşılaştırmalı betikbilimin, dilbilimin kuruluşunu, karşılaştırmalı dil araştırmalarını hazırlayıcı bir etkisi olmuştur; ne var ki bu dal, konuşma diline yönelen, sanatsal değerlere dayalı ölçütlere yer ermeyen dilbilimden, konusu ve amacı gereği apayrı bir etkinlik alanıdır.(32)

Görüldüğü gibi günümüz dilbilimi, dil olgusunu değişik açılardan ve dil dışı amaçlarla ele alan öbür bilim ve inceleme türlerinden, bakış açısının doğrudan doğruya dilsel nitelikli olması, sözlü dile ve gerçek kullanımlara ayrıcalık tanıması, sanatsal ölçütlerle değerlendirme yapmaması, yanlış / doğru karşıtlığına başvurmaması, bilimsel betimleyiciliği ya da usçul açıklayıcılığı, vb. özelliklerle ayrılır.

(31) *A.g.y.*

(32) Bu konuda geniş bilgi için bkz. S. Bayrav, *Filolojinin Oluşumu*, Multilingual, İstanbul, 1998.

III. DİLBİLİMSEL İNCELEME VE TEMEL NİTELİKLİ AYRIMLAR

1. Dil ve Söz

XX. yüzyıl dilbilimi yöntemsel açıdan gerçekleştirdiği güçlü atılımı her şeyden önce geniş kapsamlı ve etkin kavramlaştırma çabalarına borçludur. Ayrımsız bir yığında birtakım ayrımlar gözeterek olguları sınırlandırma, aşamalandırma, öncelikleri belirleme gibi işlemler bu kavramlaştırma eyleminin sonuçları arasındadır.

Dilbilimin, üzerinde işlem yaptığı veriler içinde inceleme konusunun kesin çizgileriyle belirlenmesi ancak olguların bağlandığı alanların saptanmasıyla olanak kazanmıştır. Çeşitli olgu ve sorunların örttüğü karmaşık dilsel düzlem temel nitelikli yöntemsel ayrımlar aracılığıyla özgül alanlara indirgenmiş, öncelik taşıyan dilbilimsel etkinlikler belirginleşmiştir. Böylece, usçul bir çerçeve aracılığıyla verilere yeni türden ölçütler uygulanmış ve çağcıl dilbilim yörüngesine girmiştir.

Dilsel düzleme ilişkin temel nitelikli bir ayrımdan yola çıkmanın gerekliliğini savunan, bu konuyu ilk kez kapsamlı biçimde ele alıp irdeleyen dilbilimci, F. de Saussure'dür. Avrupa yapısalcılığı, kimi kuramcıların değişik yorum ve terimlerine, öngördükleri birtakım yeni altayrımlara, vb. karşın, Saussure'ün tasarladığı bölümlemeye genellikle bağlı kalmıştır.

Dil olgularının tümünü birden belirtmek için Saussure *dilyetisi* kavramına başvurur. İnsanoğlunun doğal diller çer-

çevesinde sesli göstergeler aracılığıyla anlaşma ya da bildirişim sağlama yetisidir bu ve çok karmaşık nitelikli verilerden oluşur, değişik biçimlere bürünür, dil olgularının bütün görünüşlerini, fiziksel, fizyolojik, anlıksal, toplumsal ve bireysel yönlerini kapsar; onun için de türdeşlikten yoksundur.(1) Bu özelliklerle belirlenen dilyetisi içinde toplanan olguları Saussure başlıca iki türe indirger: Toplumsal nitelikli dil ya da kısaca *dil* ve bireysel nitelikli söz ya da kısaca *söz*. Saussure'e göre, dili sözden ayırmak demek "toplumsal olguyu bireysel olgudan" ve "önemli olguyu önemsiz, belli oranda rastlantısal nitelik taşıyan olgulardan ayırmak demektir".(2) Bireyin edilgen biçimde belleğine aktardığı bir ürün olan dil, dilyetisinin, bir başka deyişle, insanın sesli göstergeler aracılığıyla doğal diller çerçevesinde anlaşma, bildirişme sağlama yetisinin bütün gerçekleşmelerinin kuralıdır; bir tür sınıflandırma ilkesidir. Bu nedenle de dilbilimin gerçek konusunu oluşturur. Söz ise dilbilime yalnızca gereç sağlar.

Değinilen ayrım çerçevesinde dil hem toplumsal bir kurum, hem de bütünlük gösteren, anlamla işitim imgesinin anlıksal birleşimini içeren bir göstergeler dizgesidir. Bir tür düzgü özelliği taşıyan bu soyut gerçeklik salt bir biçimdir. Bireylerin dışında ve üstünde yer alır, toplumsal bir anlaşmaya, bir sözleşmeye dayanır. Bir başka deyişle, uzlaşımsal bir düzen sunar. Bütünüyle kimsede bulunmaz. Bireyler arasında bildirişim sağlayan araç niteliğiyle her türlü söz alışverişinin dayanağını oluşturur ve gücül bir varlık taşır.

Söz ise "bireysel bir istenç ve anlak eylemidir",(4) ruhsal ve fizyolojik bir etkinliktir, bir tözdür. Dil dizgesinin kullanılışı demek olan söz, dilin bir bölümünü geçici olarak eylemli kılar, örneğin somut tümceler kurulmasını sağlar, bire-

(1) Özellikle bkz. *Genel Dilbilim Dersleri*, Multilingual, İstanbul, 1998.

(2) *A.g.y.*.

(3) Bu konudaki bir tartışma için bkz. B. Vardar, "Le terme *objet* dans le CLG", *Cahiers Ferdinand de Saussure*, 31, Genève, 1977.

(4) *Genel Dilbilim Dersleri*, Multilingual, İstanbul, 1998.

ye dili kullanma olanağı veren çeşitli birleşimlerle bunları dışa ileten anlıksal ve fiziksel bir düzenek içerir. Dilin düzgü niteliği taşımasına karşın söz bir bildiri özelliği sunar, dili sonsuz bir çeşitlilikle gerçekleştiren düzlem olarak ortaya çıkar.

Kuşkusuz, ne dil olmadan söz düşünülebilir, ne de söz olmadan dil. İki düzlem arasmdaki yakın ilişki hiç bir biçimde yadsınamaz. Ancak sözü bir gereç olarak ele alıp dile ulaşabilir ve yalnızca dile dayanarak sözü kavrayabiliriz. Buradaki ayrım, yukarda da belirtildiği gibi, olguları durultucu yöntemsel bir ayrımdır ve gerçekte, dil ile söz arasında karşılıklı bir içerme bağıntısı vardır.(5) Bunların her ikisi de karmaşık dilyetisi düzleminde el ele verir. Gerçekten de, "dil yalnızca konuşan topluluk içinde eksiksiz olarak ortaya çıkar,... Ama öte yandan, dil, ancak sözün varlığıyla olanaklıdır: Tarihsel bakımdan, söz olguları dil olgularından daha önce ortaya çıkar her zaman (dilin evrimini söz sağlar). Oluşum bakımındansa, dil bireyde, çevredeki sözün öğrenilmesiyle belirir... Dil, sözün hem ürünü, hem aracıdır: Görüldüğü gibi gerçek bir eytişim söz konusu".(6) Bu iç içeliğe karşın, yöntemsel açıdan dil / söz ayrımını göz önünde bulundurmak gerekir. Söz düzleminde kişiden kişiye değişen gerçekleşmeleri ilk yaklaşımda bir yana bırakarak değişmez yönleri araştırmak kesin bir zorunluktur. Değişkenlikleri ele alan bir incelemede de benzer bir yol izlemek gerekir, yoksa değişkenlikler saptanamaz, neyin neye göre değişken ya da değişmez olduğu belirlenemez.

Dil-söz ayrımı(7) XX. yüzyıl dilbiliminin izleyeceği

(5) R. Barthes, *Göstergebilim İlkeleri*, çeviri, Ankara, Kültür Bakanlığı yayınları, 1979, s. 6.

(6) *A.g.y.*, s. 6-7.

(7) W. Doroszewski 1933'te yayımladığı bir yazıda bu ayrımı E. Durkheim ile C. Tarde'ın görüşlerini uzlaştırma çabası olarak yorumlamış, dili Durkheim'ın toplumsal olgu kavramına bağlarken sözü Tarde'ın görüşlerine indirgemeye çalışmıştır. "Quelques remarques sur les rapports de la sociologie et de la linguistique: Durkheim et F. de Saussure", *Journal de psychologie* XXX, 1933.

doğrultuyu çizmiş, araştırmacılara çok verimli bir bakış açısı sunmuştur. XIX. yüzyıl dil olgularına salt değişim süreçlerini açıklamak amacıyla ve bireysel gerçekleştirmeler çerçevesinde yönelmiş olduğundan, söz konusu ayrım ve dilbiliminin gerçek inceleme konusunu dille sınırlandırma girişimi çok büyük bir önem taşır. Yapısal dilbilim yönteminin özü bir bakıma bu ayrımda saklıdır. Dili incelemek demek her şeyden önce eşsüremli düzlemde dizgeyi, yapıyı incelemek demektir. Kısacası dil / söz ayrımı çağcıl dilbilimin temellerinden biridir. Öbür insan bilimlerinde de inceleme konularının dizgeleştirilmesinde bu ayrımın büyük etkisi olmuştur.

İşte, dilbilimin konusunu, burada sunduğumuz biçimde tanımlanan dil oluşturur. Ama dilbilim gereç olarak dilyetisine bağlanan öbür olgulardan da yararlanır. XX. yüzyıl dilbilimi genel olarak bu sınırlar içinde ve Saussure'ün gösterdiği doğrultuda ulaşabildiği bütün dilleri betimleyip açıklama, bunların gelişimlerini belirleme, genel eğilimleri saptayarak birtakım yasalara ulaşma amacını gütmüştür.

Birçok dilbilimci dil ile söz arasında öngörülen ayrımı olduğu gibi benimserken kimi kuramcılar bu terimlere koşut, aynntılara bakılmazsa hemen hemen eşdeğerli sayılabilecek yeni terimler ortaya atmışlar, kimileri ise eleştirel bir yaklaşımla terimlerin kapladığı alanı en ince özelliklerine değin yeniden gözden geçirerek değişik türden kavramlaştırma girişimlerinde bulunmuşlardır. Ama bunların tümünün de gönderme yaptığı ana çerçeveyi yine de dil / söz karşıtlığı oluşturur.

Örneğin, L. Hjelmslev, Saussure'ün kimi düşüncelerini en ileri sonuçlarına değin geliştirmek amacıyla tasarladığı "içkin dil cebiri"nde biçimselleştirmeye birincil yeri verirken dil / söz karşıtlığı üzerinde de durmuş ve salt dil düzleminde üç yön ayırt etmiştir: *Taslak* ya da arı biçim olarak dil, *kural* ya da özdeksel biçim olarak dil ve *kullanım* ya da dil-

sel topluluktaki alışkılar bütünü olarak dil.[8] Hjelmslev'e göre kural, kullanımla sözü belirler; kullanım sözü belirler, ama onunla da belirlenir; taslağı ise bunların tümü belirler. Sonuç olarak, bütün bu kavramlar gerçekte iki düzleme indirgenir: Taslak ve kural-kullanım-söz. Taslak biçim ve kurumla, öbür düzlem ise töz ve gerçekleştirmeyle özdeşleşir. Burada da bir yalınlaştırma yapan Hjelmslev *taslak / kullanım* karşıtlığına ulaşır ve bu ikiliyi dil / söz ikilisinin daha gelişmiş bir biçimi olarak sunar.[9]

Öte yandan, dil ile söz arasındaki ayrımı benimseyen G. Guillaume, Saussure'ü bütünlemek amacıyla *söylem* kavramını kullanır. Söylem, dildeki aşamalanmış dizgeler düzeyinde yer alan uzlaşımların söz söylemi sırasında uygulanmasıyla oluşturulan tümce, vb. birleşimler, bir başka deyişle sözcedir. Guillaume'a göre dil, bir dizgeler dizgesidir ve aynı dili kullananların gönderme yaptığı temeldir; söz, dildeki uzlaşımların yansıması ve belli koşullarda dilin içkin bir görünüşü olarak yorumlanan bölümdür.[10]

(8) Hjelmslev bu konudaki görüşlerini Fransızca *r*'yi ele alarak örneklendirir. Taslak düzleminde *r* iç düzenekteki işlevini belirleyen dört özellik taşır: 1) Ünsüzler ulamına bağlanır; 2) Hem önses, hem sonses konumunda bulunabilen ünsüzlerin oluşturduğu altulama bağlanır; 3) Ünlüyle öbek oluşturan ünsüzlerin altulamına girer (sözcük başındaki bir öbekte ancak ikinci ses olabilir; sözcük sonunda ise ancak birinci ses olabilir); 4) Kendisiyle aynı ulamlara bağlanan başka öğelerle (*l* gibi) değiştirilebilir. *Kural* düzleminde *r* bir titrektir, özgür değişkesi artdaraltılıdır; titrek olmayan seslerle karşıtlaşır, art eklemlemesiyle öbür daraltılılardan, daraltılı olmasıyla kapantılılardan ayrılır. Eklemleme noktası da kesin değildir. *Kullanım* düzleminde ise bu ses dişyuvasıl, yuvarlanan, titreşimli, titrek ya da küçükdil titreşimli daraltılısı olarak tanımlanabilir. Taslak düzleminde karşıtsal, görece ve eksili, kural düzleminde karşıtsal, görece ve artılı olarak ele alınmıştır. Kullanım düzleminde ise tanım ne karşıtsal, ne görece, ne de eksilidir. Bkz. L. Hjelmslev, *Essais linguistiques*, trad. fr., Paris, éd. de Minuit, 1971, ss. 80-82.

(9) *A.g.y.*, s. 89.

(10) Bkz. C.P. Bouton, *La Signification*, Paris, Klincksieck, 1979, s. 60. Ayrıca bkz. R. Valin, *Petite introduction à la psychomécanique du langage*, Québec, P.U.L., 1955.

E. Buyssens de üçlü bir ayrım benimser: *Dil / söz / söylem.* Bu üçlü, Saussure'ün söz kavramının ikiye bölünmesinden kaynaklanır. Yukarda da belirtildiği gibi, söz hem konuşan bireyin dili kullanırken başvurduğu birleşimleri, hem de bu birleşimlerin dışa iletilmesini sağlayan düzeneği belirtir. İşte, Buyssens "birleşimler"i söylem diye adlandırır, sözü ise yalnızca ikinci anlamda kullanır.(11) Bilgine göre, söylem sözün işlevsel bölümüdür(12) ve dilbilimci somut olgular karşısında soyutlamaya başvurarak işlevsel yönleri saptamaya çalışır; söylem; dil ile sözü birbirine bağlar ve böylece Saussure'ün öngördüğü dil bilimi / söz bilimi ayrımına gerek kalmaz. Gerçekten de Saussure, dilbilimin gerecini oluşturduğunu savunduğu söz olgularını özel bir dalın inceleyeceğini belirtmiş ve söz bilimi olarak adlandırmıştır bu dalı: "Dilyetisiyle ilgili incelemenin iki bölümü var: Bunlardan biri temel bölümdür, özü bakımından toplumsal ve bireyden bağımsız olan dili ele alır; bu inceleme yalnızca anlıksaldır. Öbür bölümün ikinci derecede önemi vardır ve konusu, dilyetisinin bireysel yanı, bir başka deyişle seslemeyi de kapsayan sözdür; bu inceleme anlıksal-fiziksel niteliklidir".(13) Bu nedenle, kimilerinin savunduğu gibi Saussure söz incelemesinin gerekliliğini yadsımamış,(14) yalnızca öncelikleri saptamış ve toplumsal nitelikli dili ele alan incelemeye, çağının zorunluklarını da göz önünde tutarak, ayrıcalıklı bir yer vermiştir. XIX. yüzyılın olgulara bakış açısını bu yoldan aşmıştır. Ayrımın çok katı bir özellikle donatılmasında kuşkusuz Saussure'ün temel yapıtının oluşum koşullarının da etkisini aramak gerekir.(15)

(11) Bkz. E. Buyssens, *La Communication et l'articulation linguistique*, Bruxelles, Presses Universitaires de Bruxelles; Paris, P.U.F., 1967, s. 40.

(12) *A.g.y.*, s. 42.

(13) F. de Saussure, *a.g.y.*

(14) Bkz. B. Vardar, "Pour ou contre la linguistique", *Dilbilim* III, 1978, ss. 119-127.

(15) Bkz. R. Godel, "Actualité de la linguistique saussurienne", *Dilbilim* V, 1980.

Dil incelemeleri belli bir yoğunluğa ulaşınca araştırmacılar, özellikle yapısal dilbilim alanında beliren sağlam ilkeler aracılığıyla, dilsel gerçekliğin öbür yanına, kimi durumlarda değişik terimlerle belirttikleri söze de yönelmeye başlamışlar, bu alanda da yoğun bir etkinlik göstermişlerdir. *Dil/söylem* ikilisini kullanan E. Benveniste söylemi, konuşan bireyin üstlenip dönüştürdüğü, söz alışverişinde ya da bildirişim sürecinde dilin gerçekleşen biçimi olarak tanımlamış, "konuşan bireyin işleyişini vurgulamasıyla yeni bir karşıtlık oluşturmuştur: Sözceleme ve sözce".(16) Bu terimler, Saussure'deki söz kavramının, birbirini bütünleyen iki yönünü belirtir: *Sözce*, bir tümce ya da söylem olarak ürün niteliği taşıyan söz olgusudur; *sözceleme* ise, dili söyleme dönüştüren etkinliktir, belli bir durumda tümceleri gerçekleştirmedir. Kısacası, bir üretim sürecidir. Sözcenin getirdiği bilgi (bkz. IV. bölüm) konuşana, konuşma yer ve zamanına, bir başka deyişle, çeşitli koşullara göre değişiklik gösterir. Sözcelemeyle birey sözcede belirir ve konuşucunun sözceye dayanarak dinleyiciyle kurduğu bağıntıyı da, ürettiği sözceye karşı tutumunu da dile getirir.(17) Bu düzlemde, *gösterici* terimiyle belirtilen - R. Jakobson'un *söylemsel öğe* diye adlandırdığı - birimler önemli bir işlev üstlenir. Bunlar söylemle dış bağlama, sözcenin üretildiği süre dilimine, konuşan bireyle dinleyiciye gönderme yapar; somut bir anlam içermez. Kişi adılları, yer ve zaman belirteçleri, gösterme sıfat ve adılları, vb. bu tür öğelerdir. Kısacası, sözceleme kuramı dili bir eylem olarak kavramaya çalışır, kullanımı göz önünde bulundurur, sözceyi salt göndergesel işlevi (bkz IV. bölüm) dışında, konuşucunun eylemiyle özdeşleşmesi ve dinleyicide bir etki yaratması açısından ele alır.

(16) A.J. Greimas - J. Courtés, *Sémiotique. Dictionnaire raisonné de la théorie du langage*, Paris, Hachette, 1979, s. 270.

(17) Bkz. E. Benveniste, *Problèmes de linguistique générale*, Paris, Gallimard, 1966; ayrıca J. Dubois, "Enoncé et énonciation", *Langages*, 13, 1969.

Bu yoldaki araştırmalar, özellikle de E. Benveniste'in anlamsal değer yanında kullanımsal değere, "söylem düzleminde beliren bir etkinlik"[18] olarak dile yönelen çalışmaları, araştırmacılara sözün, söylemin kurallarını belirleme yolunu açmıştır denilebilir. Bu çalışmalar son yıllarda dilbilimi yakından etkileyen ve *edimbilim* (ya da *kullanımbilim*) diye adlandırılan alandaki çalışmalarla birçok yönden benzerlik gösterir. Gerçekten, edimbilimin de konusu "dilin söylemde kullanılışı"dır.[19] Özellikle Oxford çözümleyici felsefe okulunun ortaya koyduğu ilkelerden kaynaklanan bu yaklaşım doğrudan doğruya söz eylemine, konuşma edimine yönelerek bildirişimsel etkileşim içindeki konuşucu ve dinleyicilerle dilsel yapılar arasındaki çokboyutlu ilişkileri ele alır, bildirişim sürecine, bu sürecin dışına da çıkarak ışık tutar, söz alışverişinin kurallarını, örtük, sezinletilen öğelerini, kanıtlamayı, göndergelemeyi, kiplikleri, önvarsayımları, vb. içeren geniş bir alanda etkinlik gösterir.[20] Burada özellikle dil felsefecilerinden J.L. Austin ile J.R. Searle'yi anmak gerekir. Bunlar dilin eylemsel yönünü çeşitli ulamlara indirgeyerek irdelemişler, sözdizimsel ve anlamsal sınırları aşan bireysel ve toplumsal etmenleri incelemişlerdir. Dilbilimcilerin olduğu gibi yazınbilimcilerin de, ürünlerinden geniş ölçüde yararlanmakta oldukları[21] bu çalışmalarla örneğin *gözlemleyici* sözcelerle *gerçekleştirici* sözceler birbirinden ayılmıştır:[22] Birinci öbek, bir olayı salt betimleyen, dil dışı koşullardan bağımsız tümcelerden oluşur (kullanımdan etkilenmeyen *Dün yağmur yağdı* tümcesi gibi). İkinci öbeğe giren tümceler ise belirttikleri eylemi aynı zamanda gerçekleştiren, özgön-

(18) E. Benveniste, *a.g.y.*, s. 257.

(19) A. - M. Diller - F. Récanati, "Présentation", *Langue française*, 42, 1979.

(20) *A.g.y.*

(21) Bkz. A. Göktürk, *Okuma Uğraşı*, İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1979.

(22) J.L. Austin, *Quand dire, c'est faire*, trad. fr., Paris, Seuil, 1970.

dergeli tümcelerdir (*Toplantıyı açıyorum* diyen başkan hem bir söz söylemekte, hem de bu sözüyle bir eylem gerçekleştirerek toplantıyı açmaktadır). Söylemek = yapmak'tır bu düzlemde. Öte yandan, söz eyleminin çeşitleri belirlenmiş, bildirişim süreci açısından *düz söz, edim söz* ve *etki söz* birbirinden ayrılmıştır. Bildirişim durumundan etkilenmeyen düz söz, sesbirimlerin eklemleniş ve birleşimini, anlambirimlerin birleşimini ve belli bir anlatımın gerçekleşmesini kapsar. Edim söz, bildirişim ilişkileri içinde sözcenin taşıdığı değere göre değişiklikler gösterir, konuşucu ve dinleyici arasındaki ilişkileri ilgilendirir, kullanımsal anlamı ortaya çıkarır: Buyurmak, sormak, öğütlemek, dilemek, uyarmak, eleştirmek, suçlamak, kutlamak, yalvarmak, özür dilemek, vb. eylemlerle konuşucu kendisine ve dinleyiciye belli bir görev verir. Gerçekleştirici tümceler bu olguya bağlanır. Etki söz ise dinleyici üstünde belli etkiler yaratmaya yöneliktir. Örneğin, bir buyrum tümcesi edim sözdür, verdiği sonuç açısından ise etki söz sayılır. J.R. Searle'nin de belirttiği gibi etki söz düzleminde dinleyicinin eylemleri, düşünceleri, inançları, vb. üstündeki sonuçları göz önünde tutar edimbilim. Kısacası, "bir dili konuşmak demek, kuralların yönettiği bir davranış biçimi benimsemek demektir".(23) Öte yandan, sözce ya da tümceye ilişkin çeşitli önvarsayımların ele alınarak bunların oluşturduğu örtük bağlamlar üzerinde durulması da verimli çalışmalara yol açmıştır. Bağlamın içerdiği bilgileri konuşucu doğal, tartışılmaz bir gerçek varsayar. Örneğin *Arkadaşım iyileşti* tümcesi "söylenen" "arkadaşım artık hasta değil" kesinlemesinin yanı sıra, söylenmeyen "arkadaşım hastalandı" önvarsayımını içerir. O. Ducrot önvarsayımı özel bir söz eylemi olarak değerlendirir.(24) Bu bilgine göre önvarsayılan, bir sözceyle (A) onun soru biçimi ve olumsuz biçimi arasındaki ortak anlamsal öğedir. Bu öğe bir bağlaçla ya da

(23) J.R. Searle, *Les Actes de langage*, trad. fr., Paris, Hermann, 1972, s. 81.

(24) *Dire et ne pas dire*, Paris, Hermann, 1972, s. 80.

örtük mantıksal bir bağla bir başka sözceyle (B) birleştirildiğinde, bundan, önvarsayılan değil, A ve B'nin kapsadığı belirtik önerme etkilenir. Örneğin, *Ahmet kahvaltıda artık zeytin yemiyor* tümcesi "eskiden Ahmet kahvaltıda zeytin yerdi" önvarsayımıyla "söylenen" bir önerme içerir: "Son zamanlarda Ahmet kahvaltıda zeytin yemiyor". Tümce "çünkü..." diye sürse, bu; önvarsayımı ilgilendirmez.[25]

Öte yandan; bireysel davranışlardan kaynaklanan, konuşanların ruhsal özelliklerine göre değişiklikler gösteren söz eylemlerinin incelenmesi yeni bir dalın doğmasına yol açmıştır: *Ruhdilbilim*. Başlangıçta öğrenim ruhbilimi, bildirişim kuramı (bkz. ilerde IV. bölüm) ve dilbilimin bir bireşimi olarak tasarlanan bu karma dal[26] sözün, anlaşılmasını ve üretilmesini sağlayan anlıksal süreçlerle, ruhsal yapıyla ilişkisini inceler.

Saussure'ün, daha doğrusu onun ders notlarını derleyip yayımlayanların[27] "dilbilimin tek gerçek konusu kendi içinde ve kendisi için ele alınan dildir"[28] sözü kimilerince çok katı biçimde yorumlanmış, dizge dışı hiç bir öğeye başvurmama sonucunu doğurmuştur. Toplumsal etkenlere yönelik incelemeler bu nedenle bir duraklama dönemine girmiştir. Dizge incelemeleri belli bir yoğunluğa ulaştıktan sonra dil olgularıyla toplumsal olgular arasındaki ilişkiler yöntemli biçimde ele alınmaya, iki tür olgunun birbirini etkilemesi, birbirinin değişkeni olarak ortaya çıkması, bir başka deyişle bunlar arasındaki eşdeğişirlik irdelenmeye başlanmış ve yeni bir inceleme türü doğmuştur: *Toplumdilbilim*.

(25) *A.g.y.*

(26) J. M. Peterfalvi, *Introduction à la psycholinguistique*, Paris, P.U.F., 1970, s. 11.

(27) Söz konusu ders notlarının derlenip yayımlanmasına ilişkin olarak bkz. R. Godel, *Les Sources manuscrites du "Cours de linguistique générale" de Ferdinand de Saussure*, Genève, Droz; Paris, Minard, 1957 ve T. De Mauro, "Notes", *Cours de linguistique générale* (F. de Saussure), édition critique, Paris, Payot, 1972, ss. 405-477.

(28) F. de Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri*, Multilingual, İst., 1998.

Böylece, Saussure'ün bir "iç" dilbilimin yanı sıra bir "dış" dilbilimden de söz etmiş olduğunu anımsayanlar çoğalmıştır.(29) Şunu da belirtmek gerekir ki toplumsallık gerçekte dilin iç nitelikleri arasında yer alır.

Bütün bu çalışmalar, dilbilimsel olguların insan etkinlikleri içinde gitgide genişleyen bir alan çerçevesinde değerlendirilmesine katkıda bulunmakta, çok önemli bütünleyici bir işlev yerine getirmektedir.

Dil / söz ikilisinin çeşitli doğrultulardaki uzantıları sayılabilecek yeni kavramlaştırma çabalarının yanı sıra beliren yeni dilbilimsel etkinlik alanlarını kısaca belirttikten sonra şimdi çağdaş dilbilimin, kimi açılardan söz konusu ayrımla benzerlikler sunmasına karşın, kimi yönlerden de çok değişik özellikler içeren en yaygın karşıtlığına gelelim: *Edinç / Edim.*

2. Edinç ve Edim

Daha önce de belirtildiği gibi (bkz. II. bölüm), çağdaş dilbilimcilerden N. Chomsky ve izleyicileri dilin üreticiliği üstünde durmakta, konuşan bireylerin hiç söylemedikleri ve duymadıkları sonsuz sayıda tümceyi oluşturup yorumlamalarını sağlayan yeteneğe yöneltmektedirler bakışlarını. Üretici-dönüşümsel dilbilgisi çerçevesinde yürütülen çalışmalarda dilsel olguları ayrımlaştırmak amacıyla benimsenen temel karşıtlık *edinç/edim* ikilisidir. Bireylerin dilsel bilgisini oluşturan, sonsuz sayıda tümce üretip anlamayı sağlayan düzeneğe ya da kurallar dizgesine edinç denilmekte, bu kuralların somut söz eyleminde büründüğü biçime edim adı verilmektedir. Chomsky'ye göre "dilbilim kuramının birinci konusu ülkesel bir konuşucu-dinleyicidir: Kesinkes türdeş bir dilsel topluluğa bağlanan, dilini çok iyi bilen, dile ilişkin bilgisini gerçek bir edimde uygularken dilbilgisel bakımdan uyumsuz koşullardan (belleksel sınır, dalgınlıklar, ilgi ya da dikkatin dağılması, rastlantısal ya da özgül yanlışlıklar) etki-

(29) *A.g.y.*

lenmeyen bir konuşucu-dinleyici".(30) Görüldüğü gibi üretici-dönüşümsel dilbilgisi varsayımsal bir konuşucu-dinleyiciden kalkarak edinci, bu konuşucunun, diline ilişkin bilgisi olarak ele almakta, edimi ise somut durumlarda dilin gerçek kullanımı olarak tanımlamaktadır. Bu anlayışa göre sorun dilbilimci için de, dili öğrenen için de şudur: "Edim düzlemindeki verilerden yola çıkarak konuşucu-dinleyicinin egemen olduğu ve gerçek ediminde uyguladığı derin kurallar dizgesini belirlemek. Bundan ötürü de, dilbilim kuramı anlıkçıdır... Çünkü gerçek bir davranışın altında yatan anlıksal bir gerçekliği bulup ortaya koymayı amaçlar.(31)

Edinç / edim ayrımı kimi yönleriyle dil / söz ayrımını andırmakla birlikte, bunlar arasında önemli karşıtlıklar bulunduğu da yadsınamaz. Dilde edilgenlik ve belleksel olgunun yanı sıra toplum ağır basarken edinçte yaratıcılık, üreticilik ve ülküsel konuşucu egemendir.(32) Dil bir göstergeler dizgesidir, edinç ise bir kurallar düzeneğidir. Biri üründür, öbürü üretim sürecidir. Tümce Saussure'de söze bağlanır, özgür bir yaratım eyleminin sonucu olarak ele alınır; oysa Chomsky'de belirli kuralların uygulanmasını içerir. Bir üretim ve yorum düzeneği olan edinç, "dilbilgisi" denilen açık seçik kuralların oluşturduğu devingen bir dizgedir.

Dil / söz ayrımı gibi edinç / edim ayrımı da dilbilimcilerin önünde yepyeni bir alan açmıştır. Dilsel üretimin düzeneği araştırılmış, olguların betimlenmesi yerine açıklanması önem kazanmış; sözdizime ağırlık verilmiştir. Böylece, birinci tür yapısalcılığın genellikle durağan nitelikli dizge araştırmaları dildeki öğelerin birbirinin yerini alabilmesinden kaynaklanan ilişkilerine yönelik yapı incelemeleri, ikinci tür yapısalcılığın (üretici dönüşümsel dilbilgisinin) düzenek araştırmalarıyla bütünlenmiştir. Bütünlenmiştir diyoruz, çünkü dil kimi yönlerden bir göstergeler dizgesidir, kimi yönlerden de öz yapısının içerdiği açıklayıcı bir kurallar düzeneğidir.

(30) *Aspects de la théorie syntaxique*, trad. fr., Paris, Seuil, 1971, s.12.

(31) *Ag.y.* s.13.

(32) Bkz. J. Nivette, *Principes de grammaire générative*, Bruxelles, Labor; Paris, Nathan, 1970, ss. 84-85.

IV. DİL VE BİLDİRİŞİM

1. Bildirişim Aracı Olarak Dil

Toplumsal nitelikli dilin birincil işlevi, insana özgü eklemli seslerle bir dilsel toplulukta *bildirişim* ya da *iletişim* sağlamaktır. Dil her şeyden önce bir bildirişim aracıdır. Bu gerçeği özellikle, F. de Saussure'le Prag Dilbilim Çevresinin uzantısında yer alan işlevsel dilbilim vurgulamış, bildirişim sağlayan öğelerin, bu öğelerden oluşan dilin yerine getirdiği "işlev"i dilbilim kuramına yön veren bir kavrama dönüştürmüştür.(1)

Saussure bu olguya söz çevriminin işleyişi düzleminde değinmiş, bu yoldan söz incelemesinin dil incelemesine nasıl gereç sağlayabileceğini de göstermiştir. Birbiriyle konuşmakta olan iki kişiyi ele alan bilgin şu gözlem ve saptamalarda bulunmuştur: "Çevrimin kalkış noktası bunlardan birinin (örneğin A'nın) beynindedir: Kavram dediğimiz bilinç olguları orada göstergelerin tasarımlarına ya da işitim imgelerine bağlıdır. Bunlar bilinç olgularını dile getirmeye yarar. Herhangi bir kavramın beyinde ilgili işitim imgesini canlandırdığını varsayalım: Baştan başa *anlıksal* bir olgudur bu. Sonra *fizyolojik* bir oluş gerçekleşir: Beyin ses örgenlerine, imgeye ilişkin bir uyarım aktarır; sonra ses dalgaları A'nın ağzından B'nin kulağına doğru yayılır: Salt *fiziksel* nitelikli bir oluştur bu. Çevrim bundan sonra B'de tersine bir yol izleyerek sürüp gider.. Eğer B de konuşursa, bu yeni eylem...

(1) Bkz. B. Vardar, "İşlevsel Dilbilimde Temel İlkeler ve Yeni Yönelişler", *Dilbilim* IV, 1979.

ilk eylemde görülen yolu olduğu gibi izleyecek ve birbiri ardı sıra aynı evrelerden geçecektir".(2) Böylece söz çevriminde bir anlıksal (kavramla işitim imgesinin birleşimi), iki fizyolojik (sesleme ve duyma) ve bir fiziksel (ses dalgaları) yan ayırt edilmiş olur.

Amerikan yapısalcılığının önderi L. Bloomfield ise bildirişim olgusunu davranışçı ve karşıanlıkçı bir açıdan ele almıştır. Bu tutumun sonucu olarak söz konusu eylemin dıştan algılanabilen bölümünü betimlemiş ve bu sınırlar içinde üç evre ayırt etmiştir: Konuşma eyleminden önceki durum, konuşma, konuşma eyleminden sonraki durum. Birinci durumu konuşan bireye yönelik kılgısal bir uyaran, üçüncü durumu ise dinleyen bireyin tepki ya da yanıtı olarak gören Bloomfield konuşma eylemini hem birinci durumdaki uyaranın yerini alan bir tepki, hem de dinleyen bireyin belli bir davranışına yol açan uyaran olarak yorumlamıştır. Böylece kılgısal uyaranla tepkiyi dilsel uyaran ve tepkiden titizlikle ayırmıştır. Bir başka deyişle: U → *t* ..... u → *T*. Bloomfield'e göre salt *t* ..... *u* bölümü dilbilimi ilgilendirir.(4)

Çeşitli dilbilim akımları bildirişim olgusunu Saussure'cü ya da Bloomfield'ci bir anlayışla yorumlarken ve kimi akımlar da bu olguya dilin başlıca erekliği gözüyle bakarken, 1950'ye doğru uygulayım alanında bildirişim kuramı oluşturulmuştur. Bu konuda C.E. Shannon ve W. Weaver(5) gibi mühendislerin çalışmaları, uzbildirişim uzmanlarıyla matematikçilerin birlikte yürüttükleri araştırmalar sonucu, bildirişim sağlayan çeşitli araçlar (telefon, telgraf, televizyon) içerdikleri dizgelerin bilgi aktarması açısından incelenmiş, iletimin verimini en yüksek düzeye ulaştırmak amacıy-

(2) *Genel Dilbilim Dersleri*, çeviren B. Vardar, Multilingual, İstanbul, 1998.

(3) J. Martinet, *Clefs pour la sémiologie*, Paris, Seghers, 1973, s. 15.

(4) *Le Langage*, trad. fr., Paris, Payot, 1970, s. 26 ve ötesi.

(5) Shannon ve Weaver'in *The Mathematical Theory of Communication* (1949) adlı yapıtı bu alanda uzun süre incelemelere yön vermiştir.

la birçok girişimde bulunulmuştur. Böylece dilsel bildirişim bakımından da önemli sonuçlar elde edilmiş, dilbilimi yakından ilgilendiren saptamalar yapılmıştır. Bildirişim olgusuna ağırlık verilmesiyle doğal diller öbür bildirişim dizgeleriyle sundukları ortak özellikler açısından da ele alınarak incelenmeye başlanmış, genellikle dil düzgüyle, söz de bildiriyle özdeşleştirilmiştir (bkz. aşağıda). Dilbilimcilerin çeşitli uygulama ve yorumları, özellikle de, bildirişim kuramının yanı sıra ruhbilimci K. Bühler'den(6) esinlenen R. Jakobson'un araştırmaları(7) dilsel bildirişimi, uygulayım alanında belirlenen genel çerçeveye indirgeyerek yeni bir ışıkla aydınlatmış, sözlü bildirişimin içerdiği etmenler, bunlardan kaynaklanan dilsel işlevler dizgeli biçimde ortaya konulmuştur. Kısacası, uygulayım dışında dirimbilim, ruhbilim, toplumbilim gibi dalları da etkileyen kuramdan dilbilim de geniş ölçüde yararlanmıştır. Bildirişimsel düzlem dışında kalan olguları aydınlatmadığı öne sürülerek eleştirilen(8) bu çalışmaların ürünü genel açıklama örneğinin her şeye karşın dil incelemelerine büyük katkıda bulunduğu kuşkusuzdur.

Bu genel açıklama örneğini şimdi en yalın biçimine indirgeyip konunun dilsel yanına ağırlık vererek, özellikle de R. Jakobson'un katkılarından yararlanarak olguları belirlemeye çalışalım. Bildirişim kuramında salt gösteren düzleminde "bilgi"nin aktarılması önem taşıdığından anlam ya da içerik üstünde durulmaz, bildirişimin anlamsal yönleri uygulayımsal sorunlar açısından irdelenmez.(9) Oysa, göstergenin

(6) K. Bühler *Sprachtheorie* (1934) adlı yapıtında önemli bir gösterge kuramı oluşturmuş, göstergenin gösterim işlevinin değişik biçimlere bürünebileceğini ve bunların tözden çok işlev bakımından birbirinden ayrıldığını belirtmiştir. Bkz. H. Hörmann, *Introduction à la psycholinguistique*, trad. fr., Paris, Larousse, 1972, s. 24.

(7) *Essais de linguistique générale*, trad. fr., Paris, éd. de Minuit, 1963.

(8) A. J. Greimas, J. Courtés, *Sémiotique. Dictionnaire raisonné des sciences du langage*, Paris, Hachette, 1979, "Communication".

(9) G. Chaveau, "La théorie de la communication", F. François (sous la direction de), *Linguistique, Paris*, Larousse, 1977, s. 99.

varlık nedeni gösterilendir. Sunuşumuzun seçmeci niteliğiyle uyarlama girişimimizin temel gerekçesi de bu gerçekten kaynaklanmaktadır.

Sözcüğün en genel anlamıyla *bildirişim*, bir kişi ya da yer ile bir başka kişi ya da yer arasındaki bilgi alışverişi, karşılıklı olarak *bildirim*de bulunma eylemidir.(10) Bu eylemin kapsamına, birincil nitelikli, eklemli seslerle anlaşma sağlayan dizgeler de girer, yazı gibi ikincil anlaşma dizgeleri de. Renklere, biçimlere, devinimlere dayanan anlaşma yöntemleri de bildirişim açısından ele alınabilir, aygıtlar aracılığıyla gerçekleştirilen bilgi aktarımı ya da kimi hayvanlar arasında görülen anlaşma süreçleri de.(11) *Bilgi*, bildirim eyleminin

(10) Birçok düzlemde olduğu gibi burada da dilimiz Batı dillerine oranla ayrıcalıklı durumdadır. Çünkü, bildirişim eyleminin kapsadığı iki süreçten her birini *bildirim* terimiyle anlatabiliyoruz. Oysa, örneğin Fransızca bu olanaktan yoksundur. Söz konusu dilde, hem tek yönlü, hem de ikili süreci belirtmek için *communication* terimini kullanmak gerekir. Başlıca Türkçe dilbilim terimleri için, özellikle bkz. *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, B. Vardar (yönetiminde), N. Güz, E. Öztokat, M. Rifat, O. Senemoğlu, E. Sözer, Ankara, Türk Dil Kurumu yayınları, 1980. Yapıtımızın öbür bölümlerinde olduğu gibi bu bölümde de, genellikle değinilen sözlüğün terim ve tanımlarına bağlı kalınmıştır.

(11) K. von Frisch'in arılar üstüne yaptığı araştırmalar, P. Gramet'nin kargalarda sesin işlevlerine ilişkin incelemeleri, R. Chauvin'in hayvanların simgesel davranışlarına değgin çalışmaları burada anılabilir. Bu bilginlerden özellikle K. von Frisch'in deneyleri ünlüdür. Arılara ilişkin olarak 30 yıl sürdürülen çalışmalar şunu göstermiştir: Bir yerde balözü bulan arı kovana gelerek ağzındaki balözünü çıkarır, dans ederek kaynağın bulunduğu yönü ve uzaklığı öbür arılara bildirir; kendisi kovanda kalır. Balözü kovana yakınsa, arı, dansında bir çember çizer; yüz metreden uzaksa, sekiz biçiminde kıvrımlar oluşturur: Balözü çok uzaktaysa arının devinimleri çok ağır, kaynak o denli uzak değilse, biraz daha hızlıdır. Sekizin ekseni "güneşe kıyaslanınca alınması gereken yönü gösterir", S. Bayrav, *Yapısal Dilbilimi*, İstanbul, Multilingual, 1998. Ancak, K. von Frisch'in "arıların dili" diye adlandırdığı anlaşma yöntemiyle insan dili arasında çok büyük ayrılıklar vardır. Tek ayrılık nedeni insan dilinin sesçil niteliği değildir. "Arıların bildikleri ve kullandıkları anlaşma yöntemlerinin özelliği, anlam ve bildirişimin değişmezliği, başlıca niteliği bölünmezlik olan önermenin tek yönlü aktarımıdır. Bir arada yaşayan hayvanlarda görülebilecek dil olayları hep bu türdendir", J. Vendryes, *Dil ve Düşünce*, çeviri, İstanbul, Yeni İnsan yayınları, 1968, s. 19.

başlangıcındaki belirsizliği gideren ya da azaltan töze verilen addır: İletilen öğenin kullanılma olasılığı ne denli az ise, getirdiği bilgi de o denli çok olur. Bir başka deyişle, öğelerin bilgi yükü olasılıklarıyla ters orantılıdır.(12) Bildirişim ister eklemli sesler aracılığıyla gerçekleşsin, ister başka yollardan (örneğin aygıtlarla) sağlansın, özü bakımından bir *verici* (kaynak: aygıt ya da kişi; *gönderici* ya da -dil düzleminde- *konuşucu*) ile bir *alıcı* (aygıt ya da kişi; [kendisine bilgi] *gönderilen* ya da -dil düzleminde- *dinleyici*), bir bildirim yolu ya da *oluk*, bir *düzgü*, bilgiyi aktaracak bir *bildiri* ve (Jakobson'un kuramında *bağlam* terimiyle yer alan) bir *gönderge* kapsar. Verici, bildirinin kaynağında bulunan kişi ya da aygıttır ve düzgüye uygun bildiriler, sözceler üretir, bir başka deyişle *düzgüleme* işlemini gerçekleştirir. Alıcı, bildirinin yöneldiği aygıt ya da kişidir ve algılanan öğelerle bunlarm birleşiminin ürünü olan bildirideki anlamı saptayarak yorumlar,(13) *çözme* eylemini gerçekleştirir. Oluk, bildirim sırasında bildirinin izlediği yolu, aktarıcı ortamı (hava, elektrik telleri, kablo, vb.) belirtir. Düzgü hem bir simge, gösterge ya da belirtkeler dizgesidir, hem de bir kurallar bütünüdür. Bildiri, aktarımın fiziksel dayanağıdır; ses titreşimlerinden de oluşabilir, ışık, devinim, vb. den de. Gönderge, sözü edilen gerçek ya da düşsel olguyu, varlık ya da nesneleri, dil dışı bir durumu, dilsel ya da dile dönüştürülebilir bağlamı, kısacası, gönderme yapılan düzlemi belirtir.(14) Bir göndergeye ilişkin olarak verici ya da konuşucunun, birtakım öğelerle bunların

(12) Eşit olasılıklı iki öğeden birinin getirdiği bilgi 1 birimlik (ya da *bit: binary digit*'in kısaltması) bilgidir. Düzgü ya da dizgenin bilgi birimi olarak gücü, içerdiği seçimlik öğe sayısının, tabanı 2 olan logaritmasıdır. Örneğin, tavla zarı eşit nitelikli altı olasılık içerir; oysa yazı-turada iki olasılık vardır. Bu nedenle, zarın getirdiği "bilgi" daha yüksektir.

(13) Bkz. J. - L. Chiss, J. Filliolet, D. Maingueneau, *Linguistique française. Initiation à la problématique structurale*, I, Paris, Hachette, 1977, s. 49.

(14) Söz konusu bağlam *söylem evreni*ni oluşturur. Bkz. J.-L. Chiss ve başkaları, *a.g.y.*, s. 49.

birleşim kurallarından oluşan düzgüye uygun biçimde çıkış noktasında düzgüleyip oluk aracılığıyla aktardığı bildiriyi varış noktasında alıcı ya da dinleyici çözer. Doğal dillerde çift aşamalı bir düzgü (sesbirimler, anlambirimler; bkz. ilerde VI. bölüm) ve bunlara özgü kurallar söz konusudur. Düzgüleme ve çözme işlemleri insan örgenliğinde, konuşucu ya da dinleyicinin bir etkinliği olarak gerçekleşir[15] (gerçekte birey bildirişim çevriminde sürekli olarak hem konuşucu, hem dinleyicidir; bir başka deyişle konuşucu-dinleyici özelliği taşır[16]). Öte yandan, doğal diller söz konusu olduğunda, düzgünün büründüğü özellikler de unutulmamalı, terimin görece değeri anımsanmalıdır: Gerçekten de, salt anlamda "bir düzgü önceden var olan birimler gerektirir".[17] oysa dilsel birimler dilden önce yoktur; dil, deneyim verilerini kendine ozgü biçimde düzenler. Bu da salt nitelikli düzgülerle görece nitelikli dilsel düzgü arasında ayrım bulunduğunu gözden uzak tutmamak gerektiğini gösterir. Yazı, önceden var olan birimlere uygulandığından salt nitelikli düzgülere çok daha yakındır. Kısacası, dilin öbür bildirişim dizgeleriyle benzerliklerini ortaya koyarken ayrılıkları da görmezlikten gelmemelidir. Kimi dilbilimciler[18] yanlış anlamalara yol açabileceğini düşünerek dilin bir düzgü olarak ele alınmasını eleştirirler. Her şeye karşın, bir bildirişim aracı olduğu belirtilen dilin öbür bildirişim araçlarıyla karşılaştırılması sırasında

(15) J. - M. Peterfalvi, *Introduction à la psycholinguistique*, Paris, P.U.F., 1970, ss. 24-25.

(16) C.E. Osgood, bireyin aynı anda hem verici ya da kaynak, hem de alıcı oluşunu bir başka açıdan incelemiştir. Osgood'un yorumuna göre, örgenliği etkisi altında bırakan bir uyaranı aynı birey düzlemindeki alıcı algılayarak çözer; gönderilen yer ve kaynak bireyin bilisel yönünü belirtir; aktarıcı, bunu düzgüler, böylece dizgenin yanıtı oluşur. Bildiri aynı süreci çözümleme evresinde öbür bireyde gerçekleştirir. Bkz. J.- M. Peterfalvi, *a.g.y.*, s. 25.

(17) A. Martinet, "Langue parlée et code écrit", J. Martinet (sous la direction de), *De la Théorie linguistique à l'enseignement de la langue*, Paris, P.U.F., 1972, s. 77.

(18) Örneğin, A. Martinet, bkz. *a.g.y.*

dilsel dizgenin düzgüsel yanlarını -ayrılıkları da vurgulayarak- ortaya koymak, sözü bildirisel özelliğiyle ele almak olguları daha geniş bir çerçeve içinde değerlendirmeyi sağlar. Bu nedenle, konuşucunun dil dizgesine, edinç denilen bilgi ya da edinimler bütününe dayanarak ürettiği söz ya da edimi incelerken de, dinleyicide bunun tersine gerçekleşen süreci izlerken de, olguları ilk yaklaşımda bildirişimsel örneğe indirgemek, doğrudan doğruya bildirişim kavramının kullanılışı konusunda bile çeşitli bulanıklıkları giderici bir işlemdir.

2. Bildirişim ve Dilsel İşlevler

Yukardaki açıklama örneğinden de anlaşılabileceği gibi, dilsel bildirişimin gerçekleşebilmesi için gerekli olan öğeler ya da Jakobson'un kullandığı terimle, etmenler altıya indirgenebilir: 1. Konuşucu, 2. Dinleyici, 3. Bildiri, 4. Oluk, 5. Gönderge, 6. Düzgü ya da dizge.(19) Bildirim eyleminde ilkece göndergeye ilişkin, düzgülenmiş bir bildirinin oluk aracılığıyla konuşucudan dinleyiciye aktarılması söz konusu ise de, gerçekte bildirişim hiç de bu denli yalın ve tekdüze değildir. Duruma göre, söz konusu altı öğeden biri ya da öbürü ağır basabilir; bir başka deyişle süreç gönderge ağırlıklı olmayabilir. Böylece bildirişim çeşitlenir, egemen öğeye göre anlam kazanır; değişik dilsel işlevler çıkar ortaya. Yorumlama ve değerlendirmede yanlışlığa düşmemek için hem egemen öğenin belirlenmesi, hem de bu öğeye eşlik eden öbür öğelerin hangi oranda sürece katıldığının saptanması gerekir. K. Bühler'in oluşturduğu, üç öğeye (konuşucu, dinleyici

(19) Jakobson'un benimsediği sunuş düzenini değiştirdiğimiz gibi *düzgü* teriminin yanı sıra *dizge* terimine de yer veriyoruz. Amacımız dilin bildirişimsel görünümünü vurgulamak. Aynı nedenle, aşağıda -Jakobson gibi, bkz. *a.g.y.*, s. 208 ve ötesi- yazınsal ya da sanatsal işleve de ağırlık vermiyoruz. Dilbilimle yazın ilişkileri konusunda bkz. A. Kıran, "Dilbilim-Yazın İlişkilerinde Yazınsal Göstergebilimin Yeri", FDE, 8, 1981.

ve gösterim ya da gönderge) dayalı, bundan ötürü de üç işlev içeren örneği geliştiren Jakobson alt işlevli bir örnek tasarlamıştır: 1. Coşku işlevi, 2. Çağrı işlevi, 3. Yazınsal işlev ya da sanat işlevi, 4. İlişki işlevi, 5. Gönderge işlevi, 6. Üstdil işlevi.(20)

Coşku işlevi bildirinin konuşucuya yönelik olduğu, konuşucunun sözünü ettiği konuya ilişkin öznel tutumunu, gerçek olsun olmasın coşkusallığını dolaysız biçimde dile getirdiği durumlarda gerçekleşen işlevdir. Ünlemler bu işlevin en yalın anlatımıdır. Ayrıca çeşitli sesçil, dilbilgisel, sözlüksel biçimlere de renk katar bu işlev. *Çağrı işlevi* (*etki işlevi* de denir), bildiri dinleyici üstünde odaklaştığında, bir seslenme ya da buyruk biçimine büründüğünde gerçekleşir. Bildiri kendi kendisine dönük olduğunda, doğrudan doğruya kendi kendisini amaçladığında *yazınsal işlev*den ya da *sanat işlevi*nden söz edilir. İçerikten çok deyişe önem verilen kullanımlarda bu durumla karşılaşılır. Jakobson bu işlevin yalnız şiirsel ya da yazınsal dili ilgilendirmediğini, tanıtım, siyasal slogan, vb. alanlarda da geçerli olduğunu belirtir, ayrıca başka işlevlerle de (çağrı işlevi gibi) kaynaşabileceğini vurgular. *İlişki işlevi* oluğa dönük bir denetim sağlar; oluğun açık olup olmadığını saptamaya, ilişkiyi sürdürmeye ya da kurmaya yarar. Örneğin, *Beni duyuyor musunuz? Allo!, Dikkat!* gibi sözler bu işlevi yerine getirir. Dar yorumları aşarak, ilişkiyi burada konuşucuyla dinleyici arasındaki ruhsal bağ olarak da görmelidir. *Gönderge işlevi* (*düzanlamsal* ya da *bilisel işlev* de denir) salt soyut ya da somut nitelikli bir dış gerçeğin ağırlık taşıdığı bildirim eylemlerinde öne çıkar. Dinleyiciye bir konuda bilgi vermeyi, bir düşünceyi iletmeyi sağlayan bildirme tümcesi bu işlevin anlatımıdır. Bildiri, düzgüye ilişkin bir açıklama getiriyorsa (tanımlar, vb.) *üstdil işlevi* yerine

(20) Burada söylem incelemeleriyle edimbilimcilerin görüşlerini de anımsamak gerekir. Bkz. Z. Kıran, "Dilbilimde Yeni Yönelimler: Sözcükten Söyleme", FDE, 8, 1981.

getiriyor, "dili açıklayan, dilden söz eden dil" biçimine bürünüyor demektir (*Yerdeşlik, aynı düzlemde yer alan anlam öğelerinin oluşturduğu, sözcede çokanlamlılığı engelleyen ve yinelemelerden doğan uyumluluktur* türünden bir tanım üstdil işlevine bağlanır).

Dilsel işlevler bildiri ya da söz çerçevesinde gerçekleşirken aynı bağlamda bu işlevlerin birinden öbürüne geçildiği, bir başka deyişle konuşucunun bunlardan birini ya da öbürünü vurguladığı görülür. İşte, dilsel bildirişimi dil dışı bildirişim düzenlerinden ayıran özellikler de bu değişkenlik ve çeşitlilikten kaynaklanır. Gerçekten de, salt gönderge ya da gösterim işlevine, yalnızca olay ve olguların anlatımına, kuru bir "bilgi" aktarımına indirgenemez dilsel bildirişim.[21] Örneğin, *Ahmet, mavi kalemini ver* tümcesinde *Ahmet, mavi, kalem* ve *vermek* eylemi göndergesel tabanı oluşturursa da, *Ahmet*'in seslenilen kişi durumunda olması, eylemin de buyrum kipinde bulunması nedeniyle bildiri, çağrı işlevine bağlanır. Görüldüğü gibi, dilsel bildirişim karma bir nitelik taşır genellikle ve hangi işlev ağırlık taşıyorsa bildiri o işlevin tanımladığı türe girer.

Kimi dilbilimciler yukarda ana çizgilerine indirgenerek sunulan açıklama örneğinin yeterince dizgeli olmadığını belirtmişler, örneğin coşku işleviyle çağrı ya da etki işlevinin birbirinden ayrı tutulmasını eleştirmişlerdir. Bu işlevlerin her birinin özel bir dilsel kalıbı olmadığını, aynı tümcenin değişik işlevler yerine getirebileceğini savunan F. François, çeşitli işlevler arasında önem açısından ayrım yapılmasını zorunlu görür:[22] Örneğin, salt etkileyici bir işlev yerine getiren ses iniş ve çıkışlarıyla gösterge niteliği taşıyan olgular arasında bir astlık-üstlük ilişkisi gözetmek gerekir bu dil-

(21) R. Vion, "Langues et systèmes de signes", F. François (sous la direction de), *Linguistique*, Paris, P.U.F., 1980, s. 65.

(22) "Le langage et ses fonctions", A. Martinet (sous la direction de), *Le Langage*, Paris, Gallimard, 1968, s. 18.

bilimciye göre. Sonuç olarak, F. François, salt bir dilsel düzeyin yanı sıra, bu düzeyde yararlanılmayan öğelerin vurgulayıcı bir işlev yerine getirdiği bir düzeyi birbirinden ayırt eder; ayrıca, dilsel öğelerin olağanın dışına çıkan yollardan değişik biçimde anlam ilettiği üçüncü bir düzey (şiir, söz oyunları, vb.) öngörür. Kimi dilbilimciler de biçimsel ölçütler içermediğinden altılı işlev örneğini yetersiz bulur, bu örneğin bildirişim işlevini ufaladığını öne sürerler.(23)

Bütün eleştirilere karşın, söz konusu açıklama örneğinin incelemelere verimli bir bakış açısı getirdiği kuşkusuzdur. Jakobson özellikle bu işlevlerin aynı anda bir arada bulunabileceğini belirterek yaygın bildirişim örneğinin kuruluğunu gidermiş, onu esnekleştirerek, sözcelerin anlamının, sürece katılan konuşucu ve dinleyicinin özellikleriyle nasıl biçimlendiğini araştıran bilginlere koşut olarak bildirişim olayının birçok yönünü aydınlatmıştır.

Yukarda kısaca değinilen olgu ve koşullar bildirişim eyleminin karmaşıklık ve çokyönlülüğünden ötürü tek türden bir yaklaşımla kapsamlı biçimde kavranamayacağını, dilsel olguların yanı sıra bunları çevreleyen çeşitli durumların da süreci etkilediğini, bu nedenle, incelemenin ağırlık verdiği olgulara göre değişik açıklama örneklerinden yararlanmanın geçerli sayılmasının doğal olduğunu tanıtlar. Onun için, ele alınan olguların içerdiği özelliklere uygun olarak, örneğin bir sözceleme kuramı da, edimbilim de (bkz. yukarda), daha başka yaklaşım türleri de dilsel bildirişim kuramını bütünleyici bir işlev yerine getirebilir.

3. Bildirişimin Gerçekleşme Koşulları

Bildirişimin eksiksiz biçimde gerçekleşebilmesi ve aksamaması birtakım koşullara bağlıdır. Yukarda değinilen çeşitli bildirişim öğe ya da etmenlerinin varlığı, işlevlerin ku-

(23) G. Mounin gibi. Bkz. *La Linguistigue du XXe siècle*, Paris, P.U.F., 1972, s.148.

rallara uygun olarak yerine getirilmesi, eylemin türü üstünde yanılgıya düşülmemesi, sözcelemede ortaya çıkan durumların, önvarsayımların kavranması, konuşucuyla dinleyici arasında bilgi, deneyim, duygu, vb. ortaklığı bulunması bu koşulların başlıcalarıdır. Bildirinin hem nesnel, mantıksal içeriği ya da *düzanlamı*, hem de öznel, çağrışımsal anlamı ya da *yananlamı* bakımından ortak bir temele yaslanması zorunludur. "Ancak ortak bilgilere dayanarak bildirişimi sağlayabiliriz. Çünkü birini anlamak demek, anlığımızda, bizimle konuşan kimseninkine benzer kavramlar oluşturmak demektir... Bunu da ancak daha önceki bilgilerimizle gerçekleştirebiliriz... Sözcükler ancak ortak bilgileri canlandırır. Bu ortak bilgilerle, birtakım kişisel düşüncelerimizi de bizi dinleyenlere iletebiliriz, ama bu düşünceler ancak bizi dinleyenlerin yaşadığı deneyimlere dayanıyorsa böyle bir durum gerçekleşebilir... Eğitbilimcilerin genel ekin dedikleri şey de, belli bir uygarlık biçiminin ürünü olan ortak bilgilerin bütünüdür. Neden önem veririz genel ekine? Çünkü bireylerin her durumda kolayca birbirini anlamasını sağlar".(24)

Dinleyici ile konuşucu arasındaki gönderge ve düzgü ortaklığı, bildirinin çeşitli işlevler açısından gerektiği biçimde değerlendirilmesi gibi koşulların yanı sıra, eylemin -bildirişim kuramcılarının terimiyle- *gürültü*den de arınmış olması zorunludur. Bu bağlamda, oluğun iletkenliğini aksatan tüm olgular, söyleyiş bozuklukları, kötü algılama, dikkatsizlik, vb. gürültü sayılır. Bir başka deyişle, düzgüleme aşamasında da, iletim sırasında da, çözme evresinde de bildirişim gürültüden etkilenebilir. Birimlerin aktardığı bilgi sıklıklarıyla ters orantılı olduğundan az rastlanan birimler gürültüye karşı daha duyarlıdır. Bu gibi elverişsiz koşulları yansızlaştırmak için alınan başlıca önlem *artıkbilgi*dir. Ses, anlam, sözdizim, vb. düzlemlerde ortaya çıkabilecek bulanıklıkları ön-

(24) E. Buyssens, *Vérité et langue, langue et pensée*, Bruxelles, Université libre de Bruxelles, 1960, ss. 36-38.

lemek amacıyla daha önce verilmiş olan "bilgi"nin değişik biçimde ya da olduğu gibi yinelenmesidir bu. Dilsel bildiri en az çaba ilkesinin gerektirdiği birimlerle yetinemez, bu nedenle iletilen "bilgi"de artış olmadan öğelerde nicel artış sağlanır. Birimlerin yinelenmesinin yanı sıra, kimi birimlerin yüksek bir olasılık içermesi de artıkbilgi sayılır ve oransal bir bilgi azalmasını içerir. Kimi dillerde artıkbilgi yüzde elliye ulaşır. Öte yandan, bildirim eyleminin, kullanılan aktarım yoluyla da uyum göstermesi, onun özelliklerine uygun olması gerekir. Örneğin, radyoda yapılan bir konuşmayla televizyonda yapılan bir konuşma arasında ister istemez, oluğun zorunluklarından doğan ayrılıklar olacaktır. Bildiri iletim ve algılama türünü inceleyenler arasında doğrudan doğruya iletim aygıtının bir bildiri niteliğine büründüğünü, dinleyicinin algıladığı bildiriden çok algılama türünün önem taşıdığını savunanlar bile vardır.(25)

Yukarda belirtilen bütün olgularla koşullar göz önünde bulundurularak bildirişimin gerçekleşmesiyle ilgili olasılıklar sonuç olarak üçe indirgenebilir: 1. Eksiksiz bildirişim (koşulların tümünün de ülküsel biçimde yerine geldiği, konuşucuyla dinleyici arasında bir tür özdeşlikten kaynaklanan bildirişim); 2. Sınırlı bildirişim (koşulların tümünün yerine gelmediği, konuşucuyla dinleyici arasında ancak belli oranda ortaklık kurulabilen bildirişim; bunun birçok türü olabilir); 3. Bildirişim olanaksızlığı (koşulların elverişsiz olmasından, konuşucuyla dinleyici arasında herhangi bir ortaklık kurulamamasından kaynaklanan durum).

4. Bildirişim Dizgelerinin Çeşitliliği

Sesli dil dışında da birçok bildirişim dizge ya da düzgüsünün bulunduğunu daha önce belirttik. Gerçekten de, belli bir anlam ileten el, kol, baş devinimleri, ulaşım belirtkeleri, denizcilerin uzaktan anlaşma sağlamak amacıyla kullandık-

(25) Burada M. Mc Luhan'ı anabiliriz: *The medium is the message: An Inventory of Effects*, 1967.

ları yöntemler, resim, yontu, müzik, sinema, çeşitli gösteriler, yazın dili gibi doğal dillerin özel kullanımlarından doğan ikincil nitelikli dizgeler, vb. değişik özelliklerine karşın, şu ya da bu biçimde anlam iletilmesini sağlayan dizgeler olarak ele almabilir. Bu durum, söz konusu dizgelerin bildirişim teriminin bazan dar, bazan geniş anlamını içerseler de, ne denli çeşitli olduklarını göstermeye yeter.

Değinilen çeşitliliğin, her alanın kendine özgü niteliğinin ötesinde yer alan ortak yönleri, benzer süreçleri, birbirini andıran düzenlenişleri inceleyen kuramcı ve uygulamacılar dilbilim ilke, kavram ve yöntemlerinden yararlanmışlar; bildirişim kuramının yanı sıra matematik-mantık örneğinden de esinlenerek çalışmalara etkin katkılarda bulunmuşlardır. Böylece, söz konusu olgular çevresinde yeni bir bilim dalı doğmuştur: *Göstergebilim*. Günümüzdeki çalışmalarla kapsamı gitgide genişleyen, kimi kuramcılarda bildirişim olgusunun sınırlarını çok aşan, yaklaşım biçimleri durmaksızın varsıllaşan bu önemli dalın çeşitli yönlerine *gösterge* konusunu incelerken değineceğiz.

5. Sesli Bildirişim Dizgesi Dilin Kökeni Sorunu

Sesli bildirişim aracı dilin kökeni sorunu her çağda büyük bir ilgi uyandırmış, değişik varsayımların ortaya atılmasına yol açmıştır. Bu konuda öne sürülen görüşler en eski söylencelerden en gelişkin felsefe kurgularına ve insanbilim araştırmalarının son bulgularına değin birbirinden çok ayrı düzeylere bağlanır. Ama tümünün de ortak bir yönü var: Hiçbiri varsayım sınırlarını aşamaz. Son zamanlardaki birtakım umut verici belirtilere, buluntulara karşın, sorun çözümlenmiş olmaktan uzaktır. "Bu durumun sebebi ise 'dilin doğuşu' konusunun kendi özünde bulunmaktadır. Çünkü insan dilinin sözlü olarak doğup oluşması ile yazılı olarak, tespit edilmesi arasında zaman bakımından ümitsizlik doğuran bir uçurum bulunmaktadır".(26)

(26) Ö. Başkan, "İnsan Dilinin Doğuşu", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 1969.

Çeşitli söylencelerde yer alan açıklamalar doğaötesi etkenlere başvururken dirimbilimsel görüşlere dayanan varsayımlar dilin yavaş yavaş coşkusal davranış ve seslerin evriminden doğduğunu ya da doğal çığlık ve seslere öykünülmesinin ürünü olduğunu savunmuştur: İnsanbilimsel varsayımlar ise seslerin etkisel değeriyle anlamları arasındaki simgesel bağlılaşımı, kas çabasıyla birlikte ortaya çıkan sesleri, şarkıları, vb. açıklayıcı neden saymıştır.(27) "Bu gibi varsayımlar özellikle XIX. yüzyılda hızla çoğalmışlar ve bugüne kadar bile kendilerini kuvvetle duyurmuşlardır. Hepsi hayal ürünü olan bu varsayımlar dillerdeki kelimelerin ancak bir kısmını açıklamaya çalışmakla yetinmişlerdir"(28) Dilin kökeniyle ona yakından bağlı ilk dil sorunu üstüne öne sürülen görüşlerin tutarsızlıkları, çelişkileri, bilim dışı nitelikleri kimi dilbilimcilerin sert tepkisine yol açmış, örneğin, 1866'da kurulan Paris Dilbilim Kurumunun tüzüğünde "dilin kökeni üstüne hiç bir bildiriye" çalışmalarda yer verilmeyeceği özel olarak belirtilmiştir. "Nedensiz değildi bu yasaklama. Kurum, doğrulanmış ya da doğrulanabilecek gerçeklerin incelenmesiyle yetineceğini ve bilim temelinden yoksun düşünceler üstüne tartışmalara girişmek istemediğini belirtiyordu bu davranışıyla".(29) Sözlü ya da hem yazılı, hem sözlü belgeleri bulunan, oluşmuş dillerle uğraşan dilbilimcilerin doğrulanamaz varsayımlara dayanan çalışmaları kendi alanları dışında sayması doğaldı. Her şeye karşın, konu ilgi çekmekten geri kalmamış, bu arada birtakım gözlemlenebilir veriler aracılığıyla gerçeğe yaklaşılmaya çalışılmıştır. Örneğin, sağır-dilsizlerle körlerin anlaşma yöntemleri, çocukların dili öğrenmesi, sözyitimi sayrılıkları (hastalıkları) "ilkel" toplulukların dilleri, çokdilli kişilerin dilsel düzenekleri, vb. olgulardan yararlanılarak dilin kökeni aydınlatılmak istenmiş, ancak geçerli yanıtlar bu yoldan da elde edilememiştir.

(27) G. Mounin, *Histoire de la linguistique*, Paris, P.U.F., 1967, s. 17.
(28) Ö. Başkan. *a.g.y.*
(29) J. Vendryes, *a.g.y.*, s. 13.

Çünkü burada anılan durumların tümünde de ya dile koşut bir dizge öğrenilmesi ya da var olan (bir ya da birçok) dil dizgesinin edinilmesi / yitirilmesi söz konusudur; öte yandan dil-bilim açısından "ilkel dil" bir başka deyişle ilk örneğe yakın dil yoktur. Görüldüğü gibi, bu olguların incelenmesiyle de dilin kaynağına inilemez, sözlü bildirişim aracının oluşum sürecine ışık tutulamaz, bütünlük göstermeyen birtakım gözlemlerin ötesine gidilemez.

Son yıllarda yapılan araştırmalar yeniden bu konuya karşı bilimsel bir ilgi uyanmasına yol açmış, dilbilim yapıtlarında dilin kökeni sorununa yer verilmeye başlanmıştır.(30) Bunun da nedeni, taşılbilim, tarihöncesi, vb. inceleme dallarında ortaya konulan, genellikle doğrulanabilir görüşler, alınan başarılı sonuçlardır. Sorun yine de tümüyle çözümlenmiş değildir, ama hiç değilse çözümün hangi doğrultuda aranması gerektiği belirginleşmiştir. Burada özellikle A. Leroi-Gourhan'la P. Lieberman'ın çalışmalarını anmak gerekir.

Beynin yapısı ve araç ile dil ilişkisi üstünde duran Leroi-Gourhan'a göre Rolando yarığının ön bölümünde beyinzarının gelişimi büyük önem taşır ve Güney-Afrika insanından bu yana insan beyni kendine özgü bölgeler içerir: Dile ilişkin özekler (merkezler) burada yer alır. Öte yandan söz konusu tür ortaya çıktıktan sanra birçok yerde birden değişik örnekleri bulunan çeşitli araçlara rastlanır. Bir başka deyişle, uygulayımsal etkinlikle dilsel etkinlik, uygulayımsal ilerlemeyle dilsel gelişim arasında bağlantı vardır ve dil yoluyla aktarılır uygulayımsal bilgi. Yazının kökeni üstünde de duran bilgin, 110 mağarada yaptığı incelemeler sonunda yorumlanabilir ilk çizimlerin (-50.000, hiç değilse -30.000) görüntüsel yazı sayılamayacağını, soyut birtakım çizgilerden oluştuğunu, sözlü bir bağlamı anımsatıcı işlev yerine getirdiğini, bu nedenle de çizimlerin dilin varlığının kanıtı olduğunu öne sürer.(31)

(30) Örneğin, G. Mounin, *a.g.y.* ve son olarak da F. François (sous la direction de), *Linguistique*, Paris, P.U.F., 1980.

(31) Bkz. G. Mounin, *a.g.y.*, ss. 19-20 ve 29-32.

P. Lieberman'a göre dil birçok etkenin ürünüdür ve bu etkenlerin tümü birden oluşturur dili. Anatomi verileri, özellikle de ses aygıtının evrimi, buna bağlı kafa ve yüz biçimindeki değişmeler, dişlerin, dik duruşun etkisi bu düzlemde göz önünde tutulacak olgulardır. Lieberman, taşıl insangillerdeki söz üretme olanağının, gırtlak üstü yolunun bürünebileceği biçimlerin kapsamıyla belirlenebileceğini ortaya koymuştur. Bilgin bu amaçla karşılaştırmalı anatomi verilerinden geniş ölçüde yararlanmıştır. Bilgisayarca değerlendirilen bir izlence aracılığıyla Neandertal adamının ses yolu özellikleri saptanmış, o evrede i, a, u, g, k seslerinin üretilemeyeceği belirlenmiştir. Buna karşın Skhul V taşılının bugünkü insanınkine benzer bir gırtlak üstü yolu olduğu saptanmıştır. İnsangiller dik duruşa (*homo erectus*) ulaştıktan sonra iki eğilimi yansıtan anatomik özellikler gösterir: Neandertal adamı çiğnemeye, Skhul V (→ *homo sapiens*) ise dilsel bildirişime yöneliktir. Sonuç olarak, sözün gelişimine bağlı yararlar insan türünün toplumsal örgütlenişinde ağırlık kazanır, uygulayımdaki gelişmeyle kesici araçlar ve ateş, çiğnemenin önemini azaltır.(32) "En az kırk bin yıl kadar önce insansal ekinin evriminde birdenbire hızlanma olur... O dönemde olağanüstü, insan türü bakımından temel nitelikli bir şeyin gerçekleştiğinden kuşku duyulamaz: Dildir bu".(33)

İşte, insana özgü eklemli seslerden oluşan bildirişim dizgesinin kökenine ilişkin, bilimsel güvenilirliği olan saptamaların en belirgin noktaları bunlar. Araştırmaların ilerde yeni gerçekleri gün ışığına çıkarması olasıdır. Bu nedenle, dilbilimci, üzerine eğildiği gerçekliğin kimi yönlerini aydınlatmaya katkıda bulunan çalışmalara -salt dilin kökenine yönelik oldukları savıyla- artık ilgisiz kalamaz.

(32) R. Legrand-Gelber, "Le langage humain, sa nature", F. François (sous la direction de), *a.g.y.*, ss. 18-22.

(33) *A.g.y.*, s. 22. Legrand-Gelber'in belirttiği gibi, Neandertal adamının da bir anlatım yöntemi bulunduğu söylenebilir, ancak kullandığı simgelerin ne tür bir nitelik taşıdığı bilinmez.

V. GÖSTERGE TÜRLERİ, DİL GÖSTERGESİ VE GÖSTERGEBİLİM

1. Genel Olarak Gösterge ve İçerdiği Türler

Bildirişim sürecini açıklarken *bildiri* olgusuna da değinmiş, bildirişimin bildirilerle sağlandığını gözlemlemiştik. Bildirişim sağlayan bildiriler değişik boyutta anlamlı birimlerden ya da göstergelerden oluştuğu için, şimdi gösterge kavramı üzerinde duracağız. Hemen şunu belirtelim ki bir bildiride bir tek gösterge de bulunabilir, birden çok gösterge de. Ayrıca bildiri (dil düzleminde tümce ya da sözce) tek başına büyük bir gösterge olarak da ele alınabilir. Doğal dillerde de, öbür bildirişim dizgelerinde de durum aynıdır, çünkü bunların tümü de birer *göstergeler dizgesi* niteliğini taşır.

Dil göstergesinin özelliğini kavrayabilmek için önce genel olarak gösterge sorunu üstünde duracağız ve değişik gösterge türlerine değineceğiz.

Sözcüğün en geniş anlamıyla *gösterge*, bir başka şeyin yerini alabilmesini sağlayan özellikler taşıdığından kendi dışında bir nesne, olgu, varlık belirtebilen öğedir. Algılanabilir nitelik taşıyan bu öğe bir tür uyarandır: Anlıktaki imgesi bir başka uyaranın imgesine bağlı olduğundan onu çağrıştırabilen bir uyaran.(1) Bu anlamda, örneğin duman, ateşin; çatık kaşlar, kızgınlığın; *köpek* sözcüğü, bir hayvanın göstergesi sayılır. Görüldüğü gibi, çok değişik alanları, hem dilsel, hem de dil dışı düzlemleri ilgilendiren bir kavram söz konusu. Çağlar boyunca tartışılmış, birbiriyle örtüşmeyen pek

(1) Bkz. P. Guiraud, *La Sémiologie*, 2e éd., Paris, P.U.F., 1973, s. 29.

çok görüşün ortaya atılmasına neden olmuştur bu kavram. Gerçekten de, gösterge sorunsalının kökenleri çok eskilere, İlk Çağa, örneğin Stoacılara değin gerilere uzanır.(2) XX. yüzyıl başlarında F. de Saussure dilbilim kuramını oluştururken bu kavramı yeniden ele alarak incelemiş, ona çağcıl dilbilimdeki önemli yerini verirken genel bir gösterge bilimi de tasarlamıştır. Saussure'ün kimi izleyicileri (örneğin L. Hjelmslev) daha ayrıntılı bir kavramlaştırma çabasına girişerek Cenevre'li bilginin görüşlerini geliştirmişlerdir. Ancak tartışmalar sona ermemiştir. Değişik yorumlara bugün de rastlanmaktadır. Biz yalnızca genel görünümü sunmak istediğimizden ayrıntılara girmeyecek, gösterge sorununu, dil göstergesinin başlıca niteliklerini belirgin kılmak amacıyla ele alacağız.

Nitelikleri bakımından göstergeler iki büyük türe ayrılabilir: Doğal göstergeler ya da belirtiler ile yapay göstergeler ya da belirtkeler.(3)

1) *Doğal Göstergeler ya da Belirtiler:* Bunlar dış gerçek düzleminde ya da doğada var olan bağıntılara, olgular arasındaki neden-sonuç ilişkilerine dayanır ve dolaysız biçimde algılanabilir; böyle algılanmayan olguların varlığını gösterir. Bir olgunun gözlemlenmesinden yalın bir yorum aracılığıyla çıkarılan sonuçtur belirtinin kaynağı. Örneğin, duman, ateşin varlığını; bulut, yağmur yağacağını doğal bir ilişkiyle belirtir; vücut sıcaklığının belli bir sınırı aşması da yine doğal bir neden-sonuç bağıntısı aracılığıyla hastalığın göstergesi sayılır. İnsan yaratımı olmayan bir deneyimden kaynaklanan belirtiler herhangi bir anlam aktarma amacı içermez; içeremez.

(2) "Stoacılar göstergelere ilişkin olarak başlı başına bir kuram geliştirmişlerdir. Bu kuramda dilsel göstergenin yorumu seçkin bir yer tutar", C.P. Bouton, *La Signification*, Paris, Klincksieck, 1979, s. 15.

(3) Bu ayrımlar için bkz. özellikle P. Guiraud, *Anlambilim*, çeviri, İstanbul, Gelişim yayınları, 1975.

2) *Yapay Göstergeler ya da Belirtkeler:*[4] Belli bir anlamı aktarma, bildirişimi gerçekleştirme amacına yönelik olan bu göstergeler toplumsal niteliklidir ve iki alttüre ayrılabilir: Görüntüsel ya da yansıtıcı göştergeler ile saymaca ya da uzlaşımsal göstergeler.

a) *Görüntüsel ya da Yansıtıcı Göstergeler:* Dış gerçekliği benzerlik izlenimi uyandıracak biçimde yansıtan bu göstergeler değinilen olguları andıran özellikler içerir. Fotoğraf, resim, çizim, vb. de bu öbeğe girer, kaydedilmiş ses ya da herhangi bir olguyu öykünme yoluyla göstermeyi amaçlayan çeşitli davranışlar da. Nedeni açıklanabilen, bir başka deyişle, nedenli göstergelerdir bunlar ve insan yapısıdırlar.

b) *Saymaca ya da Uzlaşımsal Göstergeler:* Örtülü bir toplumsal anlaşmaya dayanan bu göstergeler anlamlarını bir tür toplumsal sözleşmeden alırlar. Dilsel göstergeler gibi simgeler de bu öbeğe girer. Buradaki dar kapsamlı anlamıyla simge, bir şeyi belirtmek, genellikle de soyut, tinsel düzlemi anlatmak amacıyla kullanılan saymaca bir görüntü, somut, fiziksel özellikli bir biçimdir: Tüzeyi belirten terazi görüntüsü gibi. Burada, gösterilen anlamla gösteren biçim arasında doğal bir bağ izine rastlanırsa da simgenin değeri ancak belli bir ekinsel çevrede geçerlik kazanır, onun için de saymacalık ve görecelik içerdiği söylenebilir. Biçimiyle açıklanabilir olması nedenli kılar onu, ama saymacalığını ortadan kaldırmaz. Kimi görüntüsel göstergeler de saymaca bir nitelik edinebilir: Örneğin, yan yana iki çocuğu yansıtan bir görüntü ulaşım göstergelerinin oluşturduğu dizgede, belli bir anlaşma uyarınca, saymaca olarak uyarma işlevini üstlenerek yakınlarda bir okul bulunduğunu ve sürücülerin dikkatli davranması gerektiğini belirtir.[5] Görüntüsel ya da

(4) Gösterge konuşucu üstüne bilgi vermesi açısından *belirti*, dinleyiciye yönelik bir uyaran işlevi yerine getirmesi açısından ise *belirtke*dir.

(5) P. Guiraud, *a.g.y.*, s. 19.

yansıtıcı göstergeler gibi belirtiler de kimi durumlarda saymaca bir değer kazanabilir. Örneğin "bir pencereye asılı bir çamaşır görünce evde oturulduğu sonucunu çıkarırız. Bir belirtidir bu. Ama çamaşır bir anlaşma uyarınca birine bir şey bildirmek için bile bile asılmışsa",(6) o zaman iş değişir, belirti saymaca göstergeye dönüşür. Saymaca göstergeler sözcüğün tam anlamıyla bildirişim göstergeleridir.(7)

Yukarda verilen örneklerde söz konusu olan göstergeler saymacalıklarına karşın, anlamlarını açıklayıcı, neden şu ya da bu anlama geldiklerini yansıtıcı yönler de kapsarlar. Onun için de, belirtilen gerçekliği göz önünde tutan bir yorumlama eylemiyle açıklanabilirler. Bu özelliklerinden ötürü *nedenli* sayılırlar. Çeşitli toplumsal incelik kuralları ve davranış biçimleri (bağlılık belirtmek için başın öne doğru eğilmesi gibi) görüntüsel kökenli ve nedenli göstergeler kapsar. Oysa kimi saymaca göstergeler, bu türlü bir açıklamaya elverişli yönler içermediğinden nedensiz sayılır. Çeşitli anlatım yöntemleri (örneğin cebir "dil"i, eklemli dil, vb.) "doğal bağıntının ya hiç görülmediği ya da artık anlaşılamadığı salt saymaca", nedensiz gösterge dizgeleridir.(8) Görüldüğü gibi saymacalık ya da uzlaşımsallık nedenlilik bulunmasını önlemez de, gerektirmez de.

2. Dil Göstergesi

a) *Gösteren ile Gösterilen:* Toplumsal nitelikli yapay göstergelerin saymaca türüne bağlanan dil göstergesi özü bakımından, F. de Saussure'ün de belirlediği gibi, dilsel seslerin anlıkta bıraktığı iz olan bir işitim imgesiyle bir kavramın, sesçil bir anlatımla bir içeriğin, bir başka deyişle bir

(6) J. Vendryes, *Dil ve Düşünce*, çeviri, İstanbul, Yeni İnsan yayınları, 1968, s. 15.

(7) P. Guiraud, *a.g.y.*, s. 19.

(8) *A.g.y.*, s. 19.

*göstereni*le bir *gösterilen*in birleşiminden oluşan iki yönlü bir bütündür. Örneğin, *kapı* göstergesi "bir yere girip çıkarken içinden geçilen, açılıp kapanma düzeni olan yer"[9] kavramıyla bu göstergenin çeşitli söylenişlerinin ortak özelliklerinin oluşturduğu /kapı/ işitim imgesinden kuruludur. Dil göstergeleri değişik boyutlardadır: Yalın ya da bileşik bir sözcük de göstergedir, türevlerle bunları oluşturan öğeler, dizimler, tümceler de gösterge sayılır. Bütün bir söylem bile gösterge olarak ele alınabilir.

Anlıksal özellikli olan gösterenle gösterilen öylesine kaynaşık ve iç içedirler ki bir kâğıdın ön yüzüyle arka yüzüne benzetilmişlerdir: "Düşünce kâğıdın ön yüzü, ses ise arka yüzüdür. Kâğıdın ön yüzünü kestiniz mi, ister istemez arka yüzünü de kesmiş olursunuz, Dilde de durum aynı: Ne ses düşünceden ayrılabilir, ne de düşünce sesten".[10] Bu türlü bir ayrım ancak bir soyutlama eylemiyle gerçekleştirilebilir. Gösterge konusunda olduğu gibi başka alanlarda da Saussure'ün düşüncelerini biçimselleştirmeyi amaçlayan Hjelmslev gösterenlerin *anlatım* düzlemini, gösterilenlerin ise *içerik* düzlemini oluşturduğunu ve bunlar arasında karşılıklı bir içerme bağıntısı bulunduğunu belirledikten sonra, Cenevreli dilbilimcinin, "dilin bir töz değil bir biçim" olduğu görüşünden[11] esinlenerek her iki düzlem için de yeni bir ayrım öngörmüştür: *Biçim ve töz*.[12] Bu iki düzlemde de biçim, birimlerin dizimsel ve dizisel eksenlerdeki bağımlılıklarından (bkz. ilerde VII. bölüm) oluşur, her türlü fiziksel ya da ruhsal olgunun dışında yer alır. Söz konusu bağımlılıklar dizgesi dışındaki her şey de töz sayılır. Örneğin, bir dildeki sesbilimsel

(9) *Türkçe Sözlük*, 6. baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu yayınları, 1974.

(10) F. de Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri*, çeviren B. Vardar, İstanbul, Multilingual, 1998.

(11) *A.g.y.*, s. 105.

(12) Bkz. *Prolégomènes à une théorie du langage*, trad. fr., Paris., éd. de Minuit, 1968, s. 71 ve ötesi.

birleşim türleri anlatımın biçimine bağlanır; buna karşın ses gereci anlatımın tözünü oluşturur. İçeriğin biçimi gösterilenlerin dizgesel yanıdır; içeriğin tözü ise doğrudan doğruya göndergelerden kaynaklanır. Sonuç olarak, Hjelmslev göstergeyi anlatım biçimiyle içerik biçiminden kurulu, *göstergesel bağlantı* diye adlandırılan bağımlılıktan oluşan bir birim olarak sunar. İster Hjelmslev ve izleyicilerinin öngördüğü soyutluk düzeyinde ele alınsın, isterse daha somut bir aşamada tasarlansın, dil göstergesinin dış dünya ya da göndergeyle dolaysız bir ilişki kurmadığı açıktır. Saussure'ün de belirttiği gibi, bir nesneyle bir adı birleştirmez gösterge,(13) yalnızca bir gösterenle bir gösterileni birleştirir. Herhangi bir gönderge (nesne, varlık, olgu, vb.) algılaması ya da anımsamasıyla birlikte konuşucunun anlığında bir kavram ya da görsel imge canlanır; bu kavram, çağrışım yoluyla söz konusu göndergeye ilişkin göstergenin işitim imgesini ya da göstereninin uyarır ve sesleme eylemi aracılığıyla, algılanabilir ses ya da sesler dizilişi oluşur; koşullar elverişliyse dinleyicinin kulağına ulaşarak onun anlığında da işitim imgesini canlandırır ve çağrışım yoluyla gösterileni uyarır. "Görülüyor ki çiftkutuplu anlıksal bir çağrışım söz konusu. Bu çağrışım iki öğe içerir: Gösteren biçim ve gösterilen kavram; iki evre kapsar: Nesne aracılığıyla adın canlandırılması ve ad aracılığıyla nesnenin canlandırılması".(14)

Yukarda anılan olguları, *ev* örneğini ele alarak belirlersek, *EV* göndergesinin de, *[ev]* ses dizilişinin de somutluk düzlemini ilgilendirdiğini, ilkece dil dizgesinin dışında kaldığını söyleyebiliriz. Birinci öğe, uygulayım, bilim ya da uygulama alanına girer; ses dizilişi özdeksel özellikleriyle sesbilgisini ilgilendirir. Dilbilimsel bölüm ise "ev" ile /ev/'den, bir başka deyişle anlıksal nitelikli gösterilenle gösterenden olu-

(13) Bkz. F. de Saussure, *a.g.y.*

(14) P. Guiraud, *a.g.y.*, s. 22.

şur; [ev], göstergenin gerçekleşmiş, söylem düzleminde eylemli duruma girmiş biçimidir: Anlıksal göstergeye onun aracılığıyla ulaşılır. Dış gerçek, gönderge ya da gösterilen nesneyle gösterge arasındaki ilişki göstergenin iç yapısını doğrudan doğruya ilgilendirmez. Çünkü göndergeyle gösteren ve gerçekleşmiş biçim arasındaki bağ dolaylıdır. Sesler, nesneleri kavramlar aracılığıyla belirtir. Bu olguyu vurgulamak isteyenler genellikle C.K. Ogden ile I.A. Richards'ın göstergesel üçgenine baş vurur:(15) Gösterenle gerçekleşmiş biçimi ayırt etmeyen bu üçgen kesintili bir çizgiden oluşan tabanı aracılığıyla, yukarda belirtilen dolaylı bağıntıyı çok iyi ortaya koyar. Örneğin, / ev / (ya da gerçekleşmiş biçim [ev]) ile EV arasındaki bağıntı dolaylı yoldan, "ev" aracılığıyla sağlanır.

Göstergeler yalnızca içerdikleri öğelerle (gösteren ve gösterilenlerle) değil, dil dizgesindeki çevreleriyle de belirlenirler. Göstergenin değeri bu düzlemde yer alır. Değer kavramı, dilin bir töz olmayıp bir biçim niteliği taşıdığının saptanmasıyla incelemelerde yer almaya başlamıştır. Gerçekten de "dil, bütün öğelerinin dayanışık, birinin değeri yalnızca öbürlerinin zamandaş varlığından doğan bir dizgedir".(16) Bu durum, göstergenin ayrımsal nitelikli olduğunu, kurduğu karşıtlık ilişkileriyle belirlenmesi gerektiğini ortaya koyar. Gerçekten de, "göstergenin şu ya da bu kavramla değiştirilebileceğini, bir başka deyişle şu ya da bu anlama geldiğini belirtmekle yetindiğimiz sürece değer saptanamaz"; bu öğeyi, "benzer değerlerle, karşıtlık ilişkisi kurabileceği öbür" göstergelerle "de karşılaştırmak gerekir".(17) Her gösterge hir dizgenin öğesidir.

(15) *The Meaning of meaning*, 1923. Ortaçağ mantıkçılarının *Voces significant res mediantibus conceptibus* (Sözcükler nesneleri kavramlar aracılığıyla belirtir) sözü benzer bir bakış açısını dile getirir.

(16) F. de Saussure, *a.g.y.*

(17) *A.g.y.*

b) *Dil Göstergesinin Saymacalığı ve Nedensizliği:* Gösterenle gösterilen çağrışımsal açıdan birbirine sıkı sıkıya bağlıysa da, bunlar arasında doğal ya da mantıksal hiç bir ilişki yoktur. Yalnızca, aynı dili kullanan bireyler arasındaki anlaşmadan doğan saymaca bir bağ vardır. Kısacası, gösterenle gösterilen arasındaki ilişki, Saussure'ün de özenle vurguladığı gibi buyrultusal ve rastlantısal niteliklidir, simgesel kökenli değildir. Örneğin "ev" gösterileniyle /ev/ göstereni arasında hiç bir zorunlu, doğal, nedenli bağ yoktur. Aynı gösterileni anlatmak için bambaşka bir gösteren de kullanılabilir, söz konusu gösteren apayrı bir gösterileni belirtebilirdi. Özdeş gerçeklikleri belirten göstergelerin dilden dile değişmesi, aynı dil içinde de gösterenlerle gösterilenlerin çağdan çağa dönüşüm geçirmesi, göstergenin rastlantısallığını, daha açık bir deyişle nedensizliğini[18] tanıtlamaya yeter.

Dili kullananlar kuşkusuz gösterenle gösterilen arasında zorunlu bir bağ kurarlar; toplumca onaylanmadıkları sürece de, istedikleri gösterene istedikleri gösterileni bağlayamazlar. E. Benveniste, sorunun bu yanını vurgulamak amacıyla, söz konusu bağın hiç de buyrultusal olmadığını, buyrultusallığın salt göstergeyle gönderge arasındaki ilişki için geçerli olduğunu belirtir.[19] Bu durum, bilimsel açıklama düzlemiyle dili kullanma düzleminin birbirinden ayırt edilmesinin gerekliliğini ortaya koyar. Saussure, kavram ve işitim imgesi terimleri yerine gösterilen ve gösteren terimlerini kullanarak dilin biçimsel dizge niteliğine ve her türlü ses ya da düşün tözünden bağımsız olarak algılanmasına önem verdiğini anlatmak istemiş, göndergeyi onun için inceleme dışı tutmuş, buna karşın göstergeyi dizge içindeki yerine oturtarak ikinci bir nedensizlik düzlemi yaratmıştır.[20] Her iki

(18) Bkz. J.-L. Chiss, J. Filliolet, D. Maingueneau, *Linguistique française, Initiation à la problématique structurale*, I, Paris, Hachette, 1977, s. 30.

(19) *Problèmes de linguistique générale*, Paris, Gallimard, 1966, ss. 49 ve ötesi.

(20) Bkz. J.-L. Chiss ve başkaları, *a.g.y.*, s. 29.

düzlemde de bağıntıları temel nitelikli olgu saymıştır. Bundan ötürü, göstergeye ilişkin tüm değerlendirmelerde, hem gösterenle gösterilenler, hem de göstergeler arasındaki bağıntıları göz önünde tutmak gerekir.

c) *İkincil Nedenlilik:* Dil göstergesi yukarda belirtilen anlamda ilkece nedensiz, açıklanamaz olmakla birlikte, kimi göstergeler dil içinde yer alan başka öğelerle açıklanabilir. Örneğin, ev nedensizdir; *-cil* soneki de aynı özelliği taşır. Buna karşın, *evcil*, söz konusu iki öğe aracılığıyla dilin bugünkü evresinde açıklanabildiğinden dil içi, görece ya da *ikincil nedenlilik* taşıyan bir gösterge sayılır. Türevler, bileşik yapımlar biçimbilimsel yönden ikincil nedenlilik gösteren öğelerdir ve toplum bilincinde bu özelliklerini korudukları sürece görece bir açıklanabilirlik içerirler. Anlamsal ve sesçil nedenlilik olgularına da rastlanır. Örneğin, *yaprak* göstergesi "ağaç yaprağı" anlamına geldiğinde nedensiz, "defter yaprağı" anlamını taşıdığında ise görece nedenliliği olan, "ağaç yaprağı" anlamıyla açıklanabilen bir öğedir. Sesçil nedenliliği yansımalar (*çat, şak*, vb.) iyi örneklendirir. Ama unutmamak gerekir ki burada da gösterge toplumsal anlaşmadan kaynaklanır ve yansımaların seçilişinde de nedensizlik büyük bir yer tutar. Dilin temel öğelerinden sayılmayan, sayıları da az olan yansımalar gibi ünlemler de dilden dile değişir, özü bakımından buyrultusal, nedensiz olan dil göstergesinin genel özelliklerine bürünerek işlevlerini yerine getirirler.(21)

Özellikle biçimbilimsel nedenliliğin aşırı oranda azaldığı durumlarda bildirişim açısından sakıncalı bir kopukluk olur göstergeler arasında; dilsel verim düşer, dil içi denge sarsılır. Örneğin, yabancı dillerden aktarılan öğelerin sayısı belli bir sınırı aştığında böyle bir durumla karşılaşılır, çünkü birimlerin saydamlığı azalır. Öte yandan, bireylerin kimi bi-

(21) Çeşitli nedenlilik türleri için bkz. P. Guiraud, *a.g.y.*

çimlere görece bir nedenlilik verme, öğeleri birbiriyle açıklama çabasını yansıtan olgulara da sık sık rastlanır. Köken yakıştırma ya da halk kökenbilimi denilen olgu çoğu kez bu türlü bir açıklama girişiminden kaynaklanır.

Şunu da belirtmek gerekir ki nedenlilik sorunu belli bir dilin belli bir döneminde egemen olan dil bilinci, bu bilincin algıladığı olgular bakımından değil de, tarihsel süreç ya da dilin artsüremli boyutu açısından ele alınırsa değerlendirme ölçütleri baştan başa değişir: Çünkü aynı dilsel topluluğun algılamadığı bir boyut söz konusudur burada. Yalnız dil tarihçilerini ilgilendiren bu düzlemde ilkece her göstergenin köken yönünden açıklanabilir, kökensel nedenlilik taşıyan bir öğe olarak ortaya çıktığı görülür. Gerçekten de her sözcük, oluşturulduğu evrede nedenlidir, bir süre de öyle kalır. Ne var ki bu tür nedenlilik bile yine de rastlantı ürünüdür, çünkü her çeşit nedenlilik olasıdır. Gösterge, doğası gereği yalnız nedenlilik sağlayan özellikleri yansıtmaz, belirttiği göndergenin tümünü gösterir. Bu bakımdan söz konusu kökensel nedenliliğin belirlenmiş olduğu da söylenemez, belirleyici olduğu da.(22) Öte yandan, dilbilimci, nedenlilik-nedensizlik konusundaki yargılarına yön veren ölçütleri tarihsel, artsüremli ilişkilerde değil, dili, belli bir evresinde, eşsüremli bir kesitinde kullananların bilincinde yer alan bağıntılarda aramak, değerlendirmelerini bu sınırlar içinde yapmak zorundadır.

d) *Göstergenin Çizgiselliği ve Ayrık Niteliği:* Dil göstergesinin özelliklerinden biri de, kapsadığı işitimsel kaynaklı gösterenin ancak süre içinde gerçekleşebilmesi, gücül olmaktan çıkıp eylemli duruma girerken çizgisel bir görünüm almasıdır. Çizgisellik süre içinde gerçekleşme zorunluğuna bağlı bir özelliktir. Gerçekten de, gösteren bir yayılım içerir ve kendine özgü bir tür çizgi oluşturan bu yayılım tek boyut-

(22) *A.g.y.*, s. 32.

ludur.[23] Gösterenler de, onları oluşturan ses birimleri de söylemde birbirini izler, böylece *söz zinciri* ortaya çıkar. Çizgiselliğiyle dil, süre yerine uzamı kullanan bildirişim dizgelerinden (örneğin resim sanatından) ayrılır.

Öte yandan, gösteren de, onu oluşturan ses birimleri de *kesintili, ayrık* bir nitelik taşır. Kesintililik ya da ayrıklık, bağlam ya da çeşitli koşulların yol açtığı değişikliklerden etkilenmeyen, benzer öğelerle karıştırılmayan, onlardan ayrı kalan, sınırları çizilebilen, derecelenme içermeyen öğelerin özelliğidir.[24] Bu türlü öğelerin yalnızca varlığından ya da yokluğundan söz edilebilir. Örneğin, ev göstergesini ele alırsak, bu söz zincirinde gerçekleşen /e / nin de, /v/ nin de hiç bir ara öğe kaldırmadığını, biraz daha çok /e/, biraz daha az /v/ diye bir şey olamayacağını söyleyebiliriz. Gerçekte ses, doğası gereği kesintili değildir, sürekli bir oynama, aşama aşama beliren bir değişim gösterebilir; örneğin, titreşimli bir sesten kalkılarak, ses tellerinin titreşimini azaltma yoluyla yavaş yavaş titreşimsiz bir sese geçilebilir. Ne var ki konuşucu, söz zincirinin her noktasında bir seçim yapmak zorundadır. Gerçekleşen birimle gerçekleşebilecek durumda olup da gerçekleşmeyen birimler arasında yapılan bir seçme söz konusudur burada. Dizgede yer alan ve karşıtlık ilişkisi içinde bulunan öğelerden biri, öbürü ya da öbürleri yerine kullanıldığında eylemli konuma girer, kesintili, ayrık niteliğiyle sözcede yer alır. Sonuç olarak, sözcenin ayrık öğelerden oluştuğu, kesintili bir nicelik olduğu söylenebilir. Bu özellik, çizgisel görünüm sunan sözcenin değişik boyutta ve ayrı düzeylerden öğelere bölünebilmesine olanak sağlar.[25]

---

(23) F. de Saussure, *a.g.y.*

(24) Bkz. A. Martinet, *Eléments de linguistique générale*, nouvelle éd. Paris, A. Colin, 1980, ss. 22-24.

(25) Daha geniş bir açıklama için bkz. B. Vardar, "ATATÜRK'ün Yazı Devrimi", *Bağlam* III, 1981.

Kısacası, dil göstergesi, ilkece saymaca ve nedensiz olmasına karşın, kimi durumlarda, dil içi ilişkilerin ürünü ikincil nedenlilik içeren, göstereni çizgisel ve ayrık ya da kesintili nitelik taşıyan bir bildirişim olgusudur.

3. Dil Göstergesi ve Yazı

Yazı, sözlü bildirişim aracı dili görsel ve tekboyutlu bir düzen içinde sunan, uzaktan bildirişim sağlamak, bildirilerin yitip gitmesini önlemek, vb. amaçlarla kullanılan bir düzgü, -sözcüğün geniş anlamıyla- simgesel bir anlatım, ikincil bir dizgedir. Gerçekte dil olgusu yazıdan bağımsız, seslerden oluşan bir düzleme bağlanır. Ama kimi uygarlıklarda yazılı biçim dile taşıyıcılık etme işlevini üstlenir. Bir dili belli kurallar uyarınca yazma biçimine *yazım* denir. "Dil ve yazı birbirinden ayrı, iki göstergeler dizgesidir. Yazının biricik varlık nedeni dili göstermektir".(26) Ne var ki bu ikincil dizge birçok durumda büyük bir önem kazanarak kendine özgü yeni bir gerçeklik düzlemi yaratır; genellikle dili durağanlaştırır, geleneği korur, söyleyişi etkilediği bile olur; her türlü bildirinin, bu arada ekinsel ve yazınsal değerlerin başlıca aktarım aracı durumuna girerek kurumlaşır. Tarihsel koşulların etkisiyle sözlü dille yazılı "dil" arasında büyük bir kopukluk da görülebilir. Bu gibi durumlarda yazı, dile uygun bir kalıp olmaktan çıkarak neredeyse bir örtü görünümü alır.(27) Tarihsel boyut göz önünde tutulmadan açıklanmasına olanak kalmaz. Fransızcanın yazımı buna iyi bir örnektir. Bu duruma çözüm bulmak amacıyla birçok girişimde bulunulmuşsa da çabalar sonuç vermemiştir.(28)

(26) F. de Saussure, *a.g.y.*

(27) Bu konuda geniş bir inceleme için bkz. C. Blanche-Benveniste, A. Chervel, *L'Orthographe*, Paris, Maspero, 1974.

(28) F. de Saussure, *a.g.y.*'ta şöyle der: "Yazı, dili gizler; bir giysi değil, bir örtüdür"

Yazıyla söyleyiş arasındaki kopukluğun başlıca nedenlerinden biri, dilin evrim geçirmesine karşın yazının değişmeden olduğu gibi kalması sonucu iki dizge arasındaki koşutluğun ortadan kalkmasıdır. Belli bir dil için benimsenen yazı dizgesinin yetersizliği, köken kaygısı, vb. de söz konusu nedenler arasında anılabilir.

Yazı göstergelerinin oluşturduğu dizgeleri, kimi ayrıntıları yok sayarak, üç büyük türe indirgeyebiliriz:[29]

1. *Görüntüsel yazı: Resim yazı* adı da verilen bu yazı türü saymaca olarak bir bildiri ya da sözceyi tümüyle ileten, ama sözlü dile gönderme yapmayan bir düzen içerir. Salt betisel ve somut nitelikli bir gösterim yöntemidir bu.

2. *Kavramsal yazı:* Bu yazı dizgesi, sesli göstergeyi, gösterilen ya da içerik aracılığıyla yansıtmayı, bir başka deyişle, seslerden bağımsız olarak anlamlı birimleri, içerik tözünü iletmeyi amaçlar (Çin yazısı gibi).

3. *Sesçil yazı:* Bu yazı dizgesi, sesli göstergeyi, gösteren aracılığıyla yansıtmayı, bir başka deyişle, ses öğelerini, anlatım tözünü iletmeyi amaçlar. Sesçil yazı, seslemleri, ünsüzleri ya da hem ünlüleri hem ünsüzleri göstermesine göre değişik altbölümlere ayrılabilir.

Yazı dizgeleri gerçekte karma niteliklidir. Örneğin, kavramsal yazılarda birtakım yazıbirimlerin, ilk değerleri dışında değerler edinerek sesleri ya da seslemleri gösterdikleri olur. Öte yandan, örneğin Fransızca gibi bir dilin yazı dizgesindeki kurallara göre *cent* (yüz sayısı), *sang* (kan) ve *sans* (-sız) biçiminde birer yazım içeren eşadlılar arasındaki ayrım sesçil bir ayrılığa gönderme yapmaz, tam tersine, bu gösterenlere bağlı olan değişik içerik ya da gösterilenleri çağrıştırır.

(29) Burada özellikle M. Cohen'in sınıflandırmasından esinleniyoruz (*L'Ecriture*, Paris, éd. sociales, 1953).

En etkin, en verimli ve en işlevsel yazı, sözlü dilin seslerini en dolaysız biçimde yansıtabilen, ilkece her sesbirime bir yazıbirim ayırabilen yazıdır. Ama ülküsel bir durumdur bu. Öte yandan, dillerin özelliği de bu konudaki yargıları etkileyebilir. ATATÜRK'ün *Yazı Devrimi*nden kaynaklanan bugünkü yazımız ülküsel duruma en yakın yazı dizgelerindendir.

4. Göstergebilim

Daha önce de belirtildiği gibi, toplum yaşamında sesli dil göstergeleriyle, ikincil niteliğini vurguladığımız yazı göstergeleri dışında daha birçok gösterge dizgesi yer alır ve bunları özel bir dal inceler: *Göstergebilim.* Bu dal çerçevesinde çok değişik türden incelemelere konu olan göstergeler evreni, sağır-dilsiz abecesinden çeşitli işitsel, görsel, devimsel dizgelere, toplumsal ilişkileri düzenleyen kurallara, davranış biçimlerine, giyim, yemek, vb. gerçekliklere; tanıtı türünden uygulamalara, sinema, tiyatro, yazın gibi sanatsal etkinliklere değin uzanan geniş bir alanı kapsar, anlam aktaran ya da içeren tüm kılgıları kucaklar. Göstergebilim bu evrene özgü yasaları belirlemeyi, işleyiş kurallarını saptamayı, inceleme yöntemlerini oluşturmayı, betimleme ve açıklama işlemlerini gerçekleştirmeyi amaçlar. Ne var ki bu alanda karşılaşılan yaklaşımlar tek türden değildir. Kimi araştırmacılar doğal dilleri inceleyen dilbilimi de göstergebilime katarken (bu durumda bir "dilsel göstergebilim"den söz edilebilir[30]) kimileri bu dalı yalnızca dil dışı göstergeleri inceleyen bir bilim olarak görür. Öte yandan, salt bilinçli ve amaçlı bildirişim olgularını bu etkinlik çerçevesinde ele alanlar bulunduğu gibi, her türlü anlamlama edimini -istençli bir bildirişim olgusu içermese de- göstergebilimsel incelemeye katanlar da vardır.

(30) B. Toussaint, *Qu'est-ce que la sémiologie?*, Toulouse, Privat, 1978, s. 16.

Bu geniş kapsamlı bilimsel etkinlik alanının tasarlanması, "birbirinden çok ayrı özellikler sunan anlatım yöntem ve araçlarının, belli bir anlam içeren düzen ve gerçekliklerin birer gösterge dizgesi olmaları bakımından ortak yönler sundukları, onun için de benzer kavram ve işlemlerle açıklanabilecekleri sezilince" olanak kazanmıştır. "Doğrudan doğruya doğal dillerin içinde de değişik göstergesel katmanlar algılanmaya başlanınca, olguların tek dizgeye indirgenemeyeceği, ikincil nitelikli kullanımların kendilerine özgü birtakım dizgeler oluşturduğu belirlenmiştir. Gerek bu türlü ikincil dillerin, gerekse dil dışı gösterge dizgelerinin dilbilimcilerce oluşturulan işlemsel kavramlarla açıklanabileceği anlaşılınca, bir göndericiyle bir alıcı arasında özel bir düzgü aracılığıyla bildiri alışverişine rastlanan her yerde olduğu gibi salt anlam ve anlamlama içeren durumlarda da göstergesel yaklaşımlar geçerlik kazanmıştır. Böylece, yeni bir inceleme alanı belirmiştir: Değişik biçimlerde yorumlanan, kimine göre dilbilimin yanında ama dışında yer alan, kimine göre dilbilimin kapsadığı, kimine göre de dilbilimi kapsayan bir inceleme alanı".(31)

Çağdaş göstergebilimin başlıca iki öncüsü vardır: Amerikalı C. S. Peirce (1839-1914) ile F. de Saussure (bkz. II. bölüm).

Peirce'e göre(32), göstergebilim tüm bilgilerimize ilişkin bir biçimselleştirmeden kaynaklanır ve genel anlamıyla mantık, göstergesel biçimsel öğretinin bir başka adı, gözlemden bilimsel bilgi örneklerine götüren, soyutlama sürecidir. Yöntemini çok değişik deneyim alanlarına uygulayan bilgin, üzerine eğildiği çeşitli konuları birer göstergebilim olgusu olarak ele almış, bağıntılara ilişkin evrensel bir cebir oluş-

(31) B. Vardar, "Göstergebilim, Barthes ve 'Göstergebilim İlkeleri'", R. Barthes, *Göstergebilim İlkeleri*, çeviri, Ankara, Kültür Bakanlığı yayınları, 1979, s. X.

(32) Bkz. *Ecrits sur le signe*, trad. fr., Paris, Seuil, 1978.

turmak istemiştir. Peirce'e göre gösterge "bir kimse için herhangi bir biçimde ya da herhangi bir bakımdan bir şeyin yerini tutan şeydir. Birine seslenir, bir başka deyişle söz konusu kişinin anlığında eşdeğer ya da daha gelişmiş bir gösterge yaratır. Yarattığı bu göstergeye, ilk göstergenin yorumlayanı denir. Bu gösterge bir şeyin, Nesne'sinin yerini tutar: Ama her açıdan değil, bir tür kavrama (bazan göstergenin temeli denir buna) gönderme yaparak...".(33) Öte yandan, Peirce göstergenin niteliği üzerinde durarak insan deneyiminin üç düzeyi (birincillik: duygu, ikincillik: deneyim, üçüncüllük: yasa) açısından üçlü bir sınıflandırma gerçekleştirir. Örneğin, nesneleri açısından varlıksal bağlantı, benzerlik ya da saymacalık içermelerine göre belirti, görüntü ve simge türlerini ayırt eder: Belirti, nesnesiyle bitişiklik ilişkisi kurar; görüntü, nesnesindeki algılanabilir, duyulur nitelikleri, biçimleri içerir; Peirce'in -geniş kapsamlı- simgesi ise, saymacalıktan kaynaklanır.

Söz konusu göstergebilim anlayışının mantıksal kökenli olmasına karşın Saussure'ün öngördüğü inceleme toplumsal niteliklidir. Gerçekten de İsviçreli bilgin, göstergebilimi dilbilimin konumunu saptamak amacıyla tasarlar ve "göstergelerin toplum içindeki yaşamını inceleyecek bir bilim"(34) olarak görür. Şöyle der Saussure: "Dilbilim, bu genel nitelikli bilimin bir bölümünden başka bir şey değil. Onun için, göstergebilimin bulacağı yasalar dilbilime de uygulanabilecek. Böylece, insana ilişkin olgular bütünü içinde dilbilim iyice belirlenmiş bir alana bağlanabilecek".(35) Çünkü "dil, kavramları belirten bir göstergeler dizgesidir. Onun için de yazıyla, sağır-dilsiz alfabesiyle, kutsal nitelikli simgesel törenlerle, bir toplumda incelik belirtisi sayılan davranış biçimle-

(33) *A.g.y.*, s. 121.

(34) F. de Saussure, *a.g.y.*

(35) *A.g.y.*

riyle, askerlerin bildirişim belirtkeleriyle, vb., vb. karşılaştırılabilir. Yalnız, dil bu dizgelerin en önemlisidir".(36)

Göstergebilimsel çalışmalar bu öncülerin özelliklerine uygun olarak iki ayrı doğrultu izlemiş, bu arada karma nitelikli sayılabilecek girişimlere de tanık olunmuştur. Kimi mantıkçılarda göstergebilimin işlevi, bilimsel bilgiye ulaşılmasını sağlayacak üstdiller oluşturma eylemiyle belirlenirken, kimi mantıkçılar göstergebilimde edimbilim, anlambilim ve sözdizim düzlemlerini birbirinden ayırt etmişlerdir.(37) Yapısalcı dilbilimciler ise gösterge dizgeleri içinde dilin yerini saptamaya çalışmışlardır.(38) "Hjelmslev dile benzer bir yapıyla karşılaşılan tüm düzlemleri kucaklayan salt nitelikli bir bütün olarak yorumlamıştır göstergesel alanı. Ona göre göstergebilim, konudili bilimsel olmayan bir dil, bir üstdildir; konudillerini göstergebilimlerin oluşturduğu bilimsel bir üstdil ise bir üstgöstergebilimdir. Ne var ki Saussure çıkışlı göstergebilimin gelişebilmesi için uzun yıllar geçmesi gerekmiştir. Saussure'ün ulamlarını kullanan E. Buyssens'in çabaları uzun süre tekil ve tikel kalmıştır".(39)

Göstergebilim alanındaki çabalar ancak 1960'lardan sonra yoğunlaşmıştır. Saussure geleneği doğrultusunda incelemeler yapmış olan E. Buyssens'i (*Les Langages et le discours* [Diller ve Söylem] [1943]) izleyenler (G. Mounin, L. Prieto, J. Martinet) bilinçli, amaçlı bildirişim olgularının sınırları içinde kalırken, R. Barthes (Eléments de sémiologie [Göstergebilim İlkeleri) [1964]; *Système de la mode* [Moda Dizgesi], [1967], vb.), bildirişim amacı içermemekle birlik-

(36) *A.g.y.*

(37) *Edimbilim*, göstergelerle konuşan bireyler arasındaki bağıntıları ele alır. Buradaki değeriyle *anlambilim*, göstergelerle göndergeler arasındaki ilişkileri inceler. *Sözdizim* ise, göstergelerin kendi aralarındaki biçimsel bağıntıları üstünde durur.

(38) Örneğin, R. Jakobson, N. Trubetskoy, L. Hjelmslev, E. Benveniste, vd.

(39) B. Vardar, *a.g.y.*, s. XIV.

te, anlam taşıyan çeşitli olguları (giyim, mobilya, vb.), bir başka deyişle belirtileri anlamlama kavramı aracılığıyla göstergebilime bağlar, göstergelerle ikincil gösterilenler ya da yananlam gösterilenleri arasındaki bağıntılar üzerinde durur. Bu tutumuyla da, anlamlamayı salt gösterenle dolaysız ya da birincil göşterilen arasındaki oluş biçiminde ele alan bildirişim göstergebilimcilerinden ayrılır. A.- J. Greimas'ta (*Sémantique structurale* [Yapısal Anlambilim] [1966]; *Du Sens* [Anlam Üstüne] [1970]; J. Courtés'le birlikte *Sémiotique. Dictionnaire raisonné de la théorie du langage* [Göstergebilim. Dil Kuramının Açıklamalı Sözlüğü] [1979]) da çok geniş kapsamlı bir göstergebilim anlayışı söz konusudur. Kuramının ilk biçimini Türkiye'deki öğretim ve araştırma etkinlikleri sırasında (1958-1962) oluşturan ve kimi yönlerden Hielmslev geleneğine bağlanan bu bilgine göre göstergebilim "hem dünyanın insan için, hem de insanın insan için taşıdığı anlamı" araştırır,(40) dilbilimle mantıktan yararlanarak bir üstbilim tasarısını gerçekleştirmek üzere soyut içeriklere, temel anlamsal düzeneğe yönelir. Bundan ötürü de, her şeyden önce bir anlamlama kuramıyla özdeşleşir, anlamın algılanma ve üretiliş koşullarını kavramsal bir yapı biçiminde ortaya koyma amacını güder.(41) Bu kuramsal çerçeve günümüzde çok değişik alanlara uygulanarak sınanmakta ve geliştirilmektedir. Ülkemizden T. Yücel, yazınsal göstergebilim çalışmalarıyla genel açıklama örneğine kuramsal katkılarda da bulunmaktadır.(42)

(40) B. Vardar (propos reoueillis par), "Entretien avec A.-J. Greimas", *Dilbilim* I, 1976.

(41) Bkz. A. J. Greimas, J. Çourtés, *Sémiotique. Dictionnaire raisonné de la théorie du langage*, Paris, Hachette, 1979, "Sémiotique".

(42) Yücel'in burada özellikle *L'Imaginaire de Bernanos* (İstanbul, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi yayınları, 1969), *Figures et messages dans la Comédie humaine* (Paris, Mame, 1972) ve *Anlatı Yerlemleri* (İstanbul, Ada yayınları, 1979) adlı yapıtlarını anmak gerekir.

Sonuç olarak denilebilir ki, Saussure'ün göstergebilim alanındaki düşünce ve önerileri "Prag Dilbilim Çevresinin yanı sıra A. Martinet'nin... işlevsel dilbiliminden esinlenen bir bildirişim göstergebilimiyle Hjelmslev'den kaynaklanan, mantıksal göstergebilimden de kimi açılardan etkilenen bir anlamlama göstergebilimi çerçevesinde birbirinden çok ayrı yorum ve önerilere konu olmakta, akımlardan her biri de kendi içinde büyük bir çeşitlilik göstermektedir".(43) Son zamanlarda, J. Martinet *bildirişim göstergebilimiyle anlamlama göstergebilimi* ikilemini aşmak amacıyla işlevsel dilbilime koşut bir *işlevsel göstergebilim*den söz etmekte, anlambirimlerin anlamsal, sesbirimlerin ayırıcı işlevleri dışında (bkz. ilerde VI. bölüm), konuşucu üstüne bilgi veren belirtici işlevle, Jakobson'un çağrı işlevini anımsatan bir uyarıcı işlevi birbirinden ayırt etmekte, göstergebilime, olguları, dilbilimin bıraktığı yerde ele alarak inceleme görevini vermektedir.(44)

(43) B. Vardar, *a.g.y.*, s. XVI.

(44) J. Martinet bu konudaki görüşlerini son olarak 1980 Ekiminde Türk Dil Kurumu'nda yaptığı bir konuşmada açıklamıştır. Bkz. "Les fonctions sémiologiques", *Dilbilim* VI, 1981. Ayrıca bkz. *Linguistique et sémiologie fonctionnelles* (textes recueillis et présentés par B. Vardar), İstanbul, İ.Ü. Yabancı Diller Yüksek Okulu yayınları, 1981.

VI. DİLİN ÇİFT EKLEMLİLİĞİ VE DİLSEL BİRİMLER

1. Dilin Eklemliliği

Ses aygıtı, bir başka deyişle akciğerler, gırtlak, gırtlak üstü tınlatıcı işlevini yerine getiren çeşitli boşluklar (boğaz, ağız, geniz, dudak boşluklukları), bu boşlukların oylum ve biçimini değiştiren birtakım oynak örgenler (dil, dudaklar, damak eteği, vb.) ile çeşitli örgenleri yöneten kaslar aracılığıyla sesleri oluşturup çıkarmaya sesleme denir. Akciğerlerden gelen havanın geçişi sırasında ses tellerinin titreşmesi ünlülerle (örneğin Türkçedeki *[a], [e], [i],* vb.) titreşimli ünsüzlerin (örneğin Türkçedeki *[b], [d], [g]*, vb.) özelliğidir. Ses tellerinin titreşmediği, akciğerlerden gelen havanın yalnızca bir engelle karşılaştığı durumlarda ise titreşimsiz ünsüzler (örneğin Türkçedeki *[p], [t], [k]*, vb.) elde edilir. Bütün bu süreçlerde sinir dizgesi düzenin uyumlu biçimde işlevini yerine getirmesini sağlar.

Ses örgenlerinin belli konumlara girmesine yol açan devinimler, özellikle de ses yolunun çeşitli noktalarda daralma ya da kapanmasının ürünü olan sesli gerçekleşmeler insan diline *eklemli* ya da *boğumlu* niteliğinin verilmesine yol açmıştır.(1) *Eklemli* ya da *boğumlu dil* terimi bu bağlamda sözlü-sesli dil teriminin eşanlamlısı olmakla birlikte dilin,

(1) Burada insanı hayvandan ayıran temel nitelik söz konusudur. A. Dilâçar'ın da belirttiği gibi, "cinsine özgü gelişmiş ses araçlarını kullanan en yüksek insansı maymun dahi bu sınırı aşamamış ve onun sesli anlatım sistemi bir *türe özgü çağrı* olarak kalmıştır", *Dil, Diller ve Dilcilik*, Ankara, Türk Dil Kurumu yayınları, 1968, s. 4.

gerçekleşme düzlemindeki çok önemli bir özelliğine de yaklaştırır bizi. Gerçekten de, *eklemlilik* ya da *boğumluluk* bildirinin çeşitli bölümlere, parçalara ayrılabileceği görüşünü içerir. Ancak "eklemlilik şöz zincirinin hecelere ayrılmasını da belirtebilir, anlamlar zincirinin anlamlı birimlere ayrılmasını da".(2) Bu nedenle söz konusu terim kimi durumlarda belirsizliğe bile yol açabilir. A. Martinet'nin de dediği gibi "sık sık, insan dilinin eklemli olduğundan söz edildiğini duyarız. Bunu söyleyenler tam olarak ne demek istedikleri sorulsa büyük bir olasılıkla düşüncelerini anlatmakta güçlük çekerler. Ama bu terimin gerçekten de bütün dilleri niteleyen bir özelliği belirttiği kuşkusuzdur. Ne var ki dilin eklemliliği kavramına açıklık getirerek bunun iki değişik düzlemde ortaya çıktığını göstermek uygun olur".(3) İşlevsel öğelere öncelik verilerek yapılacak bu türlü bir belirleme işleminde salt seslem niteliği taşıyan öğeler doğal olarak göz önünde tutulmaz.

2. Çift Eklemlilik

İnsan dilinin gerçekleşme düzleminde algılanan ve çözümleme eylemiyle ortaya konulan eklemliliği ikili bir düzenek içerir. Gerçekten de, her sözce gerek göstergeler bakımından, gerekse salt gösterenler açısından algılanabilir öğelerden oluşur. Bu nedenle de, dilin yalnız eklemliliğinden değil, aynı zamanda *çift eklemliliğ*inden söz etmek gerekir. Çift eklemlilik bildirilerin iki türlü parça içermesinden, üretim sürecinde olsun, çözümleme işleminde olsun iki tür temel öğeyle karşılaşılmasından kaynaklanır. Söz zincirinde yer alan en küçük ses birimleriyle bunların oluşturduğu en küçük anlamlı birimlerin çizgisel dizilişi, belli bir bağlamda

(2) F. de Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri*, çeviren B. Vardar, İstanbul, Multilingual, 1998.

(3) A. Martinet, *Eléments de linguistique générale*, nouvelle éd., Paris, A. Colin, 1980, s.13.

yer alan bu birimlerin başka bağlamlarda da görevlendirilebilmesi dilsel düzeneğin egemen özelliğidir. İnsan dili bu yönüyle hayvanların çıkardığı eklemsiz seslerden de, çığlık, vb. bölümlenemez, eklemlerine indirgenemez dil dışı ses yığınlarından da kesinlikle ayrılır. Söz konusu özellik ancak iki düzeyli bir çözümleme sonucu elde edilen ve iki türlü seçme eylemiyle gerçekleşen dilsel bildirilerin ayrıştırılmasıyla kavranabilir.

Kökenleri, Ortaçağın "anlam iletme yolları" kuramcılarına değin (örneğin Saks'lı Jordanus, XIII. yüzyıl) gerilere uzanan, yüzyılımızda D. Bubrix'in önemini vurguladığı (1930)(4) çift eklemlilik kavramı günümüzde en en güçlü anlatımını A. Martinet'de bulmuştur ve işlevsel dilbilimin temel kavramları arasında yer almaktadır. Martinet'nin ünlü bir tanımına göre "bir dil, insan deneyiminin, topluluktan topluluğa değişen biçimlerde, anlamsal bir içerikle sesli bir anlatım kapsayan birimlere indirgenebilmesini sağlayan bir bildirişim aracıdır...; bu sesli anlatım da, ayırıcı ve ardışık birimler biçiminde eklemlenir... Bunların da öz niteliği ve karşılıklı bağıntıları dilden dile değişir".(5)

Şimdi söz konusu ikili düzeneği, bir başka deyişle, anlamlı birimlere ilişkin birinci eklemlilikle ses birimlerini ilgilendiren ikinci eklemliliği somut örneklerle daha yakından belirlemeye çalışalım.

3. Birinci Eklemlilik Düzeni ve Anlambirimler

Birinci eklemlilik düzeni, tümceleri ya da sözceleri oluşturan en küçük anlamlı birimlerden, bir başka deyişle en küçük göstergelerden kuruludur ve hem göstereni, hem de gösterileni ilgilendirir. Söz konusu en küçük anlamlı birimler çözümleme işleminin bildiriyi en küçük göstergeleri-

(4) Bkz. R. Jakobson, *Essais de linguistique générale, II, Paris, éd. de Minuit, 1973, s. 45.*

(5) *A.g.y.*, ss. 20-21.

ne ayrıştırmasıyla saptanır. Örneğin, *Evi sattı* tümcesi, burada öngörülen türden bir çözümlemeyle en küçük anlamlı birimlerine indirgenirse dört birim belirlenir: *Ev, -i, sat-* ve *-tı.* Bu öğeler, gösteren düzleminde daha küçük anlamlı birimlere bölünemez. Bu türlü birimlere *anlambirim* denir. Bildiğimiz bir dilde bir sözce oluşturulduğunda, belli bir kavramla özdeşleştirdiğimiz ses dizilişlerini ya da anlambirimleri hemen tanırız. "Dilin birinci eklemliliği her türlü deneyim olgusunu, başkalarına anlatılmak istenen her türlü gereksinimi, her biri bir sesli biçimle bir anlam içeren bir birimler dizilişi olarak çözümleyen eklemliliktir. Başım ağrıdığında bunu çığlıklarla anlatabilirim. Bu çığlıklar istenç dışı olabilir, o zaman fizyolojinin alanına girerler. Şu ya da bu oranda istençli de olabilirler, çevremdekilere ağrımı bildirme amacını güdebilirler. Ama bu, dilsel bildirişim sağlamaya yetmez. Hiç bir çığlık çözümlenemez. Her çığlık, ağrı duygusunun oluşturduğu çözümlenmemiş bütünün karşılığıdır. *Başım ağrıyor* tümcesini söylediğimde ise durum baştan başa değişir".(6) Çünkü söz konusu anlambirimler (*baş + ım + ağrı + yor*) değişik tümce ve bağlamlarda yer alabilir, konuşucunun yaptığı seçmeler sonucu (bkz. ilerde *değiştirim*) bambaşka bütünlere katılabilir: Örneğin, *baş* eğdi, ayağım şişti, kolu *ağrı*dı, çocuk geli*yor*, vb. Yukardaki *Evi sattı* tümcesinin içerdiği anlambirimleri ele alırsak, bunları da şu türlü bağlamlarda yeniden görebileceğimizi söyleyebiliriz: *Ev*e bakıyorum, köşk*ü sat*ıyor, kitabı al*dı*, vb. Anlambirimlerin saptanmasında, konuşucunun ileteceği anlama uygun olarak yaptığı seçmeleri göz önünde tutmak, ses açısından da, anlam bakımından da birbirine gitgide daha yakın olan sözceleri karşılaştırmak gerekir.(7) (Örneğin: geliyo*rum* / geliyor*sun* / geliyor; gidiyo*rum* / uyuyo*rum* / alıyo*rum*, → *-um* "birinci tekil kişi" anlambirimi). Söz zincirinde anlambirimlerin saptanması,

(6) *A.g.y.*, ss. 13-14.

(7) *A.g.y.*, ss. 103.

aynı anlambirimi belirten birimlerin birbirine yaklaştırılarak belirlenmesini gerektirir.

Görüldüğü gibi birinci eklemlilik düzeni dilin tutumlu bir dizge olmasını sağlar ve her dilsel toplulukta ortak deneyimin kendine özgü düzenleniş biçimi olarak ortaya çıkar. Dile sonsuz sayıda bildiri üretme olanağı sunar.

Anlambirimler genellikle iki türe indirgenir: Sözlüksel anlambirimler ya da *sözlükbirimler* ve dilbilgisel anlambirimler ya da *biçimbirimler*. Sözlükbirim, anlambirimin sözlük kesimine bağlanan, dilbilgisel nitelik taşımayan türüdür: Örneğin *ev, köşk, kitap, baş*, vb. Biçimbirim ise, sözlüksel kesime bağlanmayan, bu nedenle de genellikle sözlüklerde yer almayan, dilbilgisel nitelikli anlambirimdir: Örneğin *-iyor, -dı, -im,* vb. Her dilde sözlükbirimler büyük sayılara ulaşır, bu sayı her an yeni öğelerin katılmasıyla artabilir. Ne var ki bu öğeler sözlüğün tümünü değil, ancak bağlandıkları alanı etkiler. Onun için sözlükbirimlerin açık bir düzen oluşturdukları söylenebilir. Görece bir sınırsızlık bu düzlemin özelliğidir. Görece diyoruz, çünkü anlambirim birleşimlerinin ürünü birimler salt bir sınırsızlık içerir. Biçimbirimler ise sınırlı sayıdadır ve kapalı bir düzen oluştururlar. A. Martinet, sözlükbirim / biçimbirim ayrımı yaptığı dönemde, çeşitli türetme eklerini, biraz duraksayarak da olsa, daha çok sözlükbirimlere yakın birimler olarak görmüş, gerekçe olarak da, söz konusu öğelerin "gevşek" dizgelere bağlanmasını ve benzer yeni öğelerin belirmesiyle kullanım ve değer açısından bu anlambirimlerin değişikliğe uğramamasını göstermiştir.(8) Kimi dilbilimciler ise, değinilen ekleri de dilbilgisel birim sayar (B. Pottier'nin *dilbilgisibirim* terimi, buradaki anlamıyla biçimbirime denk düşer ve söz konusu anlambirimleri

(8) Burada değinilen yapıtının birinci baskısında (1960) sözlükbirim / biçimbirim ayrımını yararlı bulan (s. 20) bilgin, aynı yapıtın son baskısında (1980) bu ayrımın temel nitelikli olmadığını belirtir (s. 16).

de içerir[9]). Son zamanlarda (1980) Martinet sözlükbirim ve biçimbirim terimlerini kullanmamayı yeğlemekte, gerçek ayrımın sözlüksel birimlerle dilbilgisel birimler arasında değil, bağıntı belirten anlambirimlerle bağıntı belirtmeyen anlambirimler arasında yapılması gerektiğini savunmaktadır.[10] Bilgine göre, sözlükle dilbilgisi arasındaki ayrım salt nitelikli değildir ve işlevsel anlambirimlerle işlevsel olmayan anlambirimler arasındaki ayrım daha önemlidir. Terimin buradaki anlamıyla "işlevsel" nitelikli öğeler bağıntıları gösterir ve aralarında bağıntı kurulan iki öğenin varlığını gerektirir. Böyle bir özellik taşımayan birimler ise sözcenin özeksel çekirdeğini ya da bir başka anlambirimi belirler. Dilbilgisel anlambirimler işlevsel de olabilir, özne ya da nesne gibi bir işlev de olabilir, işlevsel olmama (eylemlerde zaman ve kip, adlarda sayı gibi) özelliğini de içerebilir.

Sözlükbirim / biçimbirim ayrımının her şeye karşın birçok durumda olguları belirginleştirici bir ayrım olduğu savunulabilir ve yararlı bulunduğu ölçüde, bugüne değin olduğu gibi, bundan sonra da benimsenmesi salık verilebilir. Unutmamalı ki önemli olan, şu ya da bu kuramın ya da terimler düzeninin şaşmazlığını tanıtlamak değil, olgular evrenine en uygun açıklama örneğini kullanmaktır. Söz konusu ayrımın benimsendiği durumlarda, sözlüksel birim oluşturan, ama belli oranda kapalı bir düzen de içeren öğeler kendine özgü bir biçimbirim kümesi olarak ele alınabilir.

Yukardaki belirlemeler anlambirimin *sözcük*le karıştırılmaması gerektiğini ortaya koyar. Sözcük kavramı çok bulanık bir kavramdır. Bu nedenle birçok dilbilimci üstdil düzleminde bu kavrama yer vermez. Sözcük bir anlambirimden de oluşabilir, iki ya da daha çok sayıda anlambirimden de. Örneğin, *bilimsellik* sözcüğünde dört anlambirim vardır.

(9) Bkz. *Linguistique générale*, Paris, Klincksieck, 1974, s. 273.

(10) Bkz. "Une langue et le monde", *Dilbilim* V, 1980.

Kökler, ekler birer anlambirimdir, bir başka deyişle en küçük göstergelerdir. Bunlar çeşitli birleşimleriyle daha üst düzeyde yer alan anlamlı birimleri ya da göstergeleri oluşturur. *Birleşkebirim*, iki ya da daha çok sayıda anlambirim içeren, ama tek anlambirim gibi işlem gören göstergedir (örneğin, *bilimsellik*) *Dizim*, dilin kullanılışı sırasında, öğelerini konuşucunun seçtiği geçici bir birleşimdir (örneğin, *güzel hava*). Birleşkebirimde ise öğelerin birlikteliği söz düzlemine değil, dil düzlemine bağlanır. *Tümce*, tüm öğeleri bir yükleme -ya da bağımlı sıralı birçok yükleme- bağlı olan bir birleşimdir ve en küçük *sözce*yi oluşturur. Söz konusu bütün bu anlambirim birleşimleri değişik boyutta göstergeler oluşturur, ama birinci eklemlilik sınırları içinde kalır.

4. İkinci Eklemlilik Düzeni ve Sesbirimler

Göstergenin kapsadığı gösterenin çözümlenerek en küçük parça niteliği taşıyan öğelerine ayrıştırılmasıyla ses düzlemindeki en küçük birimlere ulaşılır. Bunlara *sesbirim* denir. Örneğin *ev* anlambiriminde bu türden iki öğe vardır: /e/ ve /v/. Kimi durumlarda anlambirim bir tek sesbirim de içerebilir (Türkçedeki kişi adılı *o* gibi). Çizgisellik sonucu söz zincirinde birbirini izleyen sesbirimler *ikinci eklemlilik* düzeyini oluşturur.

Tek başına anlamı olmayan, yalnızca göstergeleri birbirinden ayırıcı nitelik taşıyan, kesintili, bildirişim açısından işlevsel özellikli, karşıtlık bağıntılarıyla belirlenen bir birimdir sesbirim. Örneğin *ev* göstergesindeki /v/ yerine /k/ sesbirimini koyarsak, bir başka deyişle, /v/ yi /k/ ile değiştirirsek anlambirimin kimliği de değişir ve bir başka anlambirim çıkar ortaya (*ek*). Bağlam içindeki gerçekleşmelerinde sesbirimin değerinde herhangi bir değişiklik olmadan büründüğü biçimlerin her birine *bağlamsal* ya da *birleşimsel değişke* denir. Yine değer bakımından bir değişikliğe uğramadan sesbirimin kişisel özelliklere bağlı olarak gerçekleşen değişik bi-

çimlerine *bireysel* ya da *özgür değişke* adı verilir. Seslerin, sesli gerçekleşmelerin somut niteliğine karşın sesbirim soyut bir öğedir; aynı işlevsel değeri taşıyan somut gerçekleşmelerin ortak paydasıdır.

Değişik bağlamlarda eylemli duruma giren sesbirimler, anlambirimler gibi, ama onlardan çok daha yüksek oranda tutumluluk sağlar dile. Çeşitli dillerde genellikle 20 - 40 arasında kalır sesbirim sayısı. Ubıh dilinde bu sayı 81'e ulaşır, Tahiti dilinde ise 14'e düşer.

5. Çift Eklemliliğin Ötesinde: Sesbirimlerle Anlambirimleri Oluşturan "Özellikler".

Buraya değin üzerinde durulan eklemlilik olgularının dışında kalan, ama anlambirimlerin içerdiği gösterilenle sesbirimleri oluşturduğu varsayılan birtakım öğecikler ya da özellikler vardır: *Sesbirimcikler* ve *anlambirimcikler.*

a) *Sesbirimcikler:* Sesbirimler, bağımsız varlığı ya da gerçekleşmesi olmayan, yalnızca sesbirimde eylemli duruma giren özellikler ya da *sesbirimcikler* içerir. Örneğin, Türkçedeki /v/ sesbiriminde "dudaksıl-dişsil" ve "titreşimli" sesbirimcikleri vardır; söz gelişi, "titreşimli"nin yerini "titreşimsiz" özelliği alırsa, /f/ sesbirimi elde edilir. Bir başka deyişle, /v/ ile /f/, birinci öğede "titreşimlilik" bulunmasıyla birbirinden ayrılır. Bu türlü karşıtlıklarda (eksik öğeli karşıtlık) iki sesbirim arasında bağıntı oluşturan özeliklere *belirti* adı verilir. Belirti içeren sesbirime (burada /v/) *belirtili* denir. Öte yandan, ortak ayırıcı özellikler içeren sesbirimler kimi bağlamlarda karşıtlık oluşturmayabilir; bir başka deyişle, bir anlambirimi öbüründen ayırt edici işlevlerini yitirebilir. Bu gibi durumlarda *yansızlaşma*dan ve yansızlaşabilir karşıtlıktan söz edilir: Örneğin /p/ ile /b/ arasındaki karşıtlık yansızlaştığında yalnızca /P/ ya da /B/ gerçekleşir. Yansızlaşma durumlarında gerçekleşen sesbirimlere *üstsesbirim* de-

nir. Örneğin *Kabı doldurdu* gibi bir bildiride yer alan *kap* sözlükbiriminin son ünsüzü zorunlu olarak /b/ biçiminde gerçekleşir; bir seçme olanağı yoktur bu durumda ve gerçekleşen birim bir üstsesbirimdir. Bu türlü öğeler *belirtisiz* sayılır.

Sesbirimcikler her sesbirim düzleminde bir *sesbirimcik demeti* oluşturur. Sesbirimcik demetinde yer alan ayırıcı özellikler sesbirimde aynı anda gerçekleşir; örneğin, /v/ de "dudaksıl-dişsil" ya da "titreşimli"den birinin öbüründen önce ya da sonra gerçekleşmesi söz konusu değildir, /v/ nin içerdiği sesbirimcik demetini oluşturan her iki özellik de aynı anda eylemli duruma girer. Üstsesbirimde, söz konusu sesbirimcik demetlerinin arakesiti niteliğini taşıyan *üstsesbirimcik demeti* gerçekleşir.

Ayırıcı özellik ya da sesbirimcik kavramı çok değişik türden yorum ve uygulamalara konu olmuş, karşıt yönleri ağır basan kuramlarda yer almıştır.

R. Jakobson'un, *ikicilik* adı verilen kuramında, çeşitli dillerdeki sesbirimleri oluşturan ayırıcı özellikler iki öğeli karşıtlıklara indirgenmiş, böylece çok tutumlu bir açıklama yöntemi ortaya çıkmıştır: "Ünlü olan" / "ünlü olmayan", "ünsüz olan" / "ünsüz olmayan", "yoğun" / "dağınık", "gergin" / "gevşek", "titreşimli" / "titreşimsiz", "genizsil" / "ağızsıl", "sürekli" / "süreksiz", "keskin" / "boğuk", "engelli" / "engelsiz", "pes" / "tiz", "bemolleşmiş" / "bemolleşmemiş", "diyezleşmiş" / "diyezleşmemiş".

Yükseklik, güç ve süreye bağlı özelliklerle (bürünsel özellikler) ilişkileri belirtilen ("tiz" / "pes", "bemolleşmiş" / "bemolleşmemiş", "diyezleşmiş" / "diyezleşmemiş" sesin yüksekliğine, öbür karşıtlıklar ise güç ve süreye bağlıdır), ancak bunlardan soyutlanarak ele alınan bu iç özelliklerin evrensel bir dizelge oluşturduğu ve her dilin söz konusu on iki karşıt-

lık arasından kendine özgü bir seçme yaptığı varsayılır.[11] Jakobson ve izleyicilerine göre (*ikiciler*) bu karşıtlıklarda yer alan ayırıcı özellikler bütün dillerin sesbirimlerini tanımlayabilecek yeterliktedir. Her sesbirim ya ayırıcı özelliğin varlık ya da yokluğuyla ("titreşimli" / "titreşimsiz") ya da aynı ulama bağlanan iki özelliğin ("tiz" / "pes") varlığıyla belirlenir. Söz konusu betimleme örneğinde temel nitelik taşıyan, ayrımsız olarak her dilde bulunduğu belirtilen karşıtlıklar "pes" / "tiz" ve "yoğun" / "dağınık" ikilileridir. İlk ikili /u/ - /i/, /p/ - /t/ karşıtlığını, ikinci ikili ise /a/ - /u, i/ ve /k/ - /p, t/ karşıtlığını oluşturur. Jakobson'a göre, söz konusu ayırıcı özelliklerin tanımladığı sesbirimler çocukta ilk gözlemlenen, sözyitiminde ise en son etkilenen sesbirimlerdir.[12]

Üretici-dönüşümcü dilbilimcilerce de geniş ölçüde benimsenen ve sesbirim kavramını kullanmayan üretici sesbilimin ilkelerine uygun biçimde yararlanılan ayırıcı özellik kuramı ikicilikte büründüğü görünümler açısından yoğun eleştirilere de konu olmuştur. Jakobson'un belirlediği karşıtlıkların her dilin betimlenmesi için yeterli olamayacağı, bu denli yalın bir çerçevenin dillerdeki karmaşıklığı gerektiği biçimde yansıtamayacağı savunulmuştur.[13] Örneğin, A. Martinet kaynaklı işlevsel dilbilimde ayırıcı özellikler, belirlenmemiş sayıda olasılık arasında yapılan bir seçimin ürünü olarak görülür ve evrensel geçerliği savunulan dizelge kavramı yadsınır.[14] Bu anlayışa göre, ayırıcı özellikler çeşitli birimler

(11) Bkz. R. Jakobson, *Essais de linguistique générale*, trad. fr., Paris, éd. de Minuit., 1963, s. 127 ve ötesi.

(12) Bu konu *Une Introduction à la phonologie* (İstanbul, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi yayınları, 1975) adlı yapıtımızda daha ayrıntılı biçimde ele alınmıştır; bkz. özellikle ss. 92-93.

(13) Bkz. R. Galisson, D. Coste, *Dictionnaire de didactique des langues*, Paris, Hachette, 1976, "Binaire".

(14) Bkz. A. Martinet (sous la direction de), *La Linguistique. Guide alphabétique*, Paris, Donoël, 1969, s. 285.

arasındaki bağıntıların koşutluğuna dayanır. Örneğin, "titreşimli" / "titreşimsiz" karşıtlığı, gözlemlenen ilişkilerin orantılı niteliğine bağlanır (Türkçedeki /p/ - /b/, /f/ - /v/, /t/ - /d/, /s/ - /z/, /k/ - /g/; vb. gibi). Oysa ikicilikte her kez yalnızca iki sesbirim için ortak bir seçil temel belirlenir.(15)

Bu açıklamalar, "sesbirimin, betimleyici bir kuramın, ayırıcı özelliklerin ise üretici bir kuramın birimleri"(16) olduğunu öne sürmenin doğrulanabilir bir kesinleme sayılamayacağını, bir başka deyişle, salt betimsel bir amaç güden kuramların da ayırıcı özellik kavramından yararlanabileceğini göstermektedir.

b) *Anlambirimcikler:* Özellikle sesbilimcilerden esinlenen anlambilimciler gösterilen düzleminde de ayırıcı özellikler bulunduğunu savunmuşlar, sesbilimsel ölçütlerden geniş ölçüde yararlanarak dilin bu boyutunu dizgeleştirmeye çalışmışlardır. Yüzyılımızda, davranışçılıktan kaynaklanan kimi dilbilim akımları dilin anlamsal yönü üstünde yeterince durmamış, içerik ya da gösterilenin konu dışı olduğunu bile savunanlar çıkmışsa da(17), sesbilimdeki gelişmeler giderek anlam incelemelerini de etkilemeye başlamıştır. Böylece, gösterilen de birtakım "özellikler"e indirgenmeye çalışılmış, dilin bu boyutu da iç yapısı, içerdiği varsayılan parçacıklar bakımından ele alınmıştır.

Söz konusu düzlemde karşılaşılan yapılaştırma girişimleri büyük bir çeşitlilik gösterir. Özellikle, Hjelmslev'den esinlenen A.J. Greimas'la B. Pottier'nin, anlamsal dizgeyi ele alan araştırmalara büyük katkıda bulunduğu söylenebilir.(18)

(15) Bkz. B. Vardar, *a.g.y.*, s. 88.

(16) Ö. Demircan, *Türkiye Türkçesinin Ses Düzeni, Türkiye Türkçesinde Sesler*, Ankara, Türk Dil Kurumu yayınları, 1979, s. 97.

(17) Amerikalı dağılımcılar buna örnektir.

(18) B. Pottier'nin anılan yapıtı dışında bkz. "Du très général au trop particulier en analyse linguistique", *Travaux de linguistique et de littérature*, 1963, I ve A.-J. Greimas, *Sémantique structurale*, Paris, Larousse, 1966.

Göstergeleri birbirinden ayırıcı işlevi yerine getiren en küçük anlam öğesine ya da özelliğine *anlambirimcik* denir. Bu türlü özelliklerin gösterileni oluşturan toplamı *anlambirimcik demeti* adını alır. Bu bütün, anlambirimde gerçekleşir. Örneğin, *kısrak* sözlükbirimi "at" ve "dişi" anlambirimciklerine ayrıştırılabilir; değiştirim işlemiyle "dişi"nin yerini "erkek" anlambirimciği alırsa, *aygır* sözlükbirimi elde edilir. Aynı biçimde, *sandalye* sözlükbiriminin anlambirimcik demetinde "oturmak için" ya da "oturacak", "ayaklı", "bir kişilik" ve "arkalıklı" anlambirimcikleri vardır.(19) Bunlara "kol dayayacak yeri olan" anlambirimciği eklenirse ya da sandelyede (-) özellik olarak bulunan bu öğe (+) olursa, koltuk sözlükbirimi elde edilir.(20) *Sandalye, koltuk*, vb. sözlükbirimlerin ortaklığını sağlayan ve bunların tümünü kucaklayan "oturacak" ya da "oturmak için" türünden öğelere *üstanlambirimcik demeti* adı verilir. Çeşitli göstergelerin arakesitini oluşturan *oturacak* göstergesi bu durumda *üstsözlükbirim* ya da daha genel bir anlatımla *üstanlambirim* sayılır. Üstanlambirimin -üstsesbirime benzer biçimde- karşıtlıkların yansızlaşması sonucu oluştuğu ortadadır. Bu türlü birimler, arakesitini oluşturdukları birimlere oranla içlemi dar, kaplamı geniş olan birimlerdir. Bu nedenle de *üstanlamlılık* içerir, *üstanlamlı* niteliği taşırlar. Üstanlamlının belirlediği birimlere *altanlamlı* denir;(21) bunların özelliği *altanlamlılık*tır.

(19) Burada B. Pottier'nin ünlü çözümleme ve sınıflandırmasından yararlanıyoruz. Bkz. not 18.

(20) Kimi dilbilimciler (örneğin B. Pottier), gösterilen düzleminde yer alan anlambirimcik demetinde, yananlam (*gücülbirim*) öğesinden ayrı olarak genel nitelikli anlambirimciklerle özel nitelikli anlambirimcikleri birbirinden ayırt ederler. Örneğin yukarda değinilen *sandalye* anlambiriminin içerdiği anlambirimcikler özel niteliklidir; burada söz konusu olan genel nitelikli anlambirimcikler -bunlar genel bir ulam belirtir- ise "kesintili", "cansız", "geçişsiz" ve "özdeksel"dir.

(21) Aynı düzlemde yer alan altanlamlılar birbirlerine göre yanaltanlamlı öğelerdir.

Anlambirimcik demetinde yer alan ayırıcı özelliklerin bir bölümü çekirdeksel niteliklidir, bağlamdan bağlama değişmez ve *düzanlamı* oluşturur. Buna mantıksal ya da nesnel anlam da denir. Kimi özellikler ise söylemde belirir; bağlamsal ya da değişken nitelik taşır ve *yananlamı* oluşturur. Öznel ve bireysel de olabilir bunlar, toplumsal ve ekinsel bir geçerlik de içerebilir. Örneğin, *öküz* sözlükbiriminde yer alan "canlı", "hayvan", "sığır", vb. özelliklerin yanı sıra kimi bağlamlarda "ağır", "yeteneksiz", vb. gücül anlambirimcikler de gerçekleşebilir. Hjelmslev yananlamı, anlatım düzlemi düzanlam dizgesince oluşturulan bir içerik düzlemi olarak görür.(22)

Seçme eylemine konu olan ve soyut bir kendilik niteliği taşıyan anlambirimin içerik düzleminde bir bakıma anlambirimcik demetiyle özdeşleştiği ve Martinet gibi, anlambirim terimiyle yetinen dilbilimcilerin çözümleme işlemini demetin öğelerine uygulamadıkları söylenebilir.

Burada en yalın çizgilerine indirgeyerek sunmaya çalıştığımız anlambirimcik çözümlemesi değişik sınıflandırma ve uygulamalara konu olmaktadır. Dilsel bütünün, saptanması en güç kesimine ilişkin yaklaşımların çeşitlilik göstermesi yadırganmamalıdır. Bu yaklaşımlara yöneltilen eleştirileri de aynı nedenle doğal karşılamak gerekir. Çözümlemelerde göstergelerden çok nesnelerin betimlenmesi ve tanımlarda kullanılan öğelerin büyük sayılara ulaşması söz konusu çözümleme girişimlerinin en çok eleştirilen yönleri arasındadır. Örneğin, P. Guiraud, incelemelerde "olguların tümü için, hemen hemen ne kadar kavram varsa bir o kadar da anlambirimcik kapsayacak bir betimleme türü"ne baş vurulmasının sakıncalı olduğunu belirttikten sonra bu durumun dizge kavramıyla çeliştiğini ve esinlenilen sesbirimler dizgesinin otuz dolaylarındaki birimiyle beş-altı ayırıcı özelliğinden uzağa düşüldüğünü savunur.(23)

(22) *Prolégomènes à une théorie du langage*, trad. fr., Paris, éd. de Minuit, 1968, s. 155 ve ötesi.

(23) *Anlambilim*, çeviri, İstanbul, Gelişim yayınları, 1975, s. 125.

Tüm eleştirilere karşın, anlambirimcik çözümlemesi dil incelemelerinde çok önemli bir aşamadır ve gösterilen boyutunu aydınlatmayı amaçlayan çalışmalara söz konusu çözümlemenin büyük bir hız kazandırdığı yadsınamaz.

6. Çift Eklemliliğin Toplu Görünümü ve Dili Benzer Dizgelerden Ayırt Edici Niteliği

Dilsel düzeneğin işleyişini ya da söz düzlemindeki gerçekleşmelerini dilbilimsel bölümleme ya da kesitleme aracılığıyla yansıtmayı amaçlayan bu sunuş, konuşucudaki süreci, bildiri üretiminde öğelerin birbirine eklenme sırasına göre değil, çözümlemenin içerdiği koşullara uygun olarak ortaya koymaktadır. Bir başka deyişle, kalkış noktamızı göstergeler oluşturmaktadır. Bu da dilbilimsel nesnellik gereğidir.

Çift eklemliliğin yanı sıra, temel birimlerin kapsadığı öğecikleri de içerecek biçimde ve olguların konuşucuda izlediği sırayı göz önünde tutarak açıklamalarımızı özetleyecek olursak şöyle diyebiliriz: Birtakım ayırıcı ses özelliklerinden *(sesbirimcikler)* oluşan çizgisel ve kesintili *sesbirimler* birleşerek en küçük gösterge niteliği taşıyan ve içerdiği gösterilen ayırıcı anlam özellikleri *(anlambirimcikler)* kapsayan *anlambirim*in gösteren bölümünü oluşturur; anlambirimler de kendi aralarında birleşerek öbür sözlüksel birimleri *(birleşkebirimler)* ve sözdizimsel birleşimleri *(dizim, tümce, sözce)* yaratır.

İster konuşucunun oluşturum, isterse dilbilimcinin kesitleme ve çözümleme eylemi bakımından ele alınsın, söz konusu düzen topluca -T: tümce, A: anlambirim, S: sesbirim, ad: anlambirimcik demeti, sd: sesbirimcik demeti, a: anlambirimcik ve s: sesbirimcik olmak üzere- şöyle gösterilebilir:

$$T\ (A+A+A+\ ...A\ \begin{pmatrix} S+S+S+\ ...\ S\ (sd\ (s+s+s+\ ...s)))) \\ ad\ (a+a+a+\ ...\ a))) \end{pmatrix}$$

Değişik iki düzeye, bir başka deyişle gösteren ve gösterilene bağlanan ayırıcı özellikleri de belirterek görselleştirmeye çalıştığımız çift eklemli düzen doğal dillerin en belirgin niteliği, onları öbür bildirişim ya da gösterge dizgelerinden ayıran sınır çizgisidir. L. Prieto'nun da belirttiği gibi, kimi dizgeler eklemsiz sayılır: Örneğin, ulaşım düzenindeki ışıklar ("dur" anlamındaki kırmızı ışık gibi) göstergelere de gösterenlere de bölümlenemez. Kimi dizgeler yalnızca birinci eklemlilik içerir: Matematikteki formüller göstergelere indirgenebilirse de bunların gösterenleri (örneğin, +, 2, 4, vb.) ayrıştırılamaz. Salt ikinci eklemlilik içeren, ama birinci eklemlilikten yoksun dizgeler de vardır: Göstergelere ayrıştırılamayan, buna karşın gösterenleri bölümlenebilir dizgeler söz konusudur burada: Örneğin, 123 sayısının bir otobüsün gideceği yeri belirttiği bir dizgede, gösteren üç "kendiliğe" ayrıştırılabilir ve bunların her biri başka gösterenlerde de (192, 220, 213 gibi) belirlenebilir; ne var ki sayılar göstergelere bölümlenemez. Doğal diller ise çift eklemli düzenleriyle öbür bildirişim ya da gösterge dizgelerinden ayrılır.(24)

Bugüne değin, çift eklemli dizgelere doğal diller dışından yeterince inandırıcı örnekler verilememiştir. Tek tük karşı örnekler, dillerin söz konusu ayrıcalığını ortadan kaldırabilecek nitelikte değildir. Gerçekten de bir ayrıcalıktır bu. Çünkü sınırlı sayıda öğeyle sonsuz sayıda bildiri üretmeye olanak veren çift eklemli düzen son derece verimli, tutumlu, esnek ve kullanışlı bir yapı oluşturur. Her dil kendine özgü biçimde, ama hep bu düzen içinde, sesbirimlerle anlambirimlere bağlanan iki düzeyli seçme eylemleriyle bildirişimi sağlar. Dilsel yaratıcılık da yine bu düzen içinde kendini gösterir. Yeni birleşimler söz konusu düzeneğe yakından bağlı süreçler sonucu gerçekleşir.

Kısacası, dile ilişkin öbür özelliklerle başka dizgelerde de karşılaşılır. Oysa çift eklemlilik yalnız dile özgü bir niteliktir.

(24) *"La sémiologie"*, A. Martinet (sous la direction de), *Le Langage*, Paris, Gallimard, 1968, ss. 136-137.

VII. DİLİN BAĞINTI EKSENLERİ

1. Temel Nitelikli İki Eksen

Çift eklemlilikle ilgili bölümde, en küçük göstergelerle bunların içerdiği gösterenleri oluşturan sesbirimlerin söz zincirinde aynı türden birimlerle ardışıklık ilişkisi içinde bulunduğunu, bir başka deyişle dilsel bildiride göstergelerin göstergeleri, sesbirimlerin sesbirimleri izlediğini gözlemlemiştik. Gösterenin çizgiselliğinden kaynaklanan bu durum, söz zincirini oluşturan temel nitelikli bir yatay bağıntılar ekseninin varlığını ortaya koyar. Öte yandan, yatay boyuttaki gerçekleşmiş öğelerle yer değiştirebilecek, bu öğelerin yerini alabilecek özellikler taşıyan gerçekleşmemiş öğelerin kurduğu bağıntıları yöneten ve yine temel nitelikli sayılan bir eksen daha vardır: Düşey bağıntılar ekseni. İşte dil, hem birinci, hem de ikinci eklemlilik düzleminde birimlerin kurduğu bu bağıntılar aracılığıyla işleyen, bu bağıntılarla işlevini yerine getiren bir düzendir.

İlk kez F. de Saussure, dilin söz konusu iki eksenine ve bunların içerdiği bağıntılara gereken önemi vermiş, *dizimsel* ve *çağrışımsal* bağıntılardan söz etmiştir.(1) Saussure'den esinlenen birçok büyük kuramcı (örneğin L. Hjelmslev, R. Jakobson, A. Martinet) değişik terimler kullanmakla birlikte, aynı ayrımı benimsemiştir. Günümüzde bu bağıntıları belirtmek için genel olarak *dizimsel* ve *dizisel* terimleri kullanılmaktadır.(2)

(1) Bkz. *Genel Dilbilim Dersleri*, çeviren B. Vardar, Multilingual, İstanbul, 1998.

(2) R. Godel, *çağrışımsal* yerine *dizisel* teriminin kullanılmasını eleştirir, *dizisel* teriminin anlam kargaşasına yol açtığını belirtir. "Actualité de la linguistique saussurienne", *Dilbilim* V, 1980.

2. Dizimsel Bağıntılar

Yukarda da belirtildiği gibi, dizimsel bağıntılar aynı bildiride bir arada bulunan ve birbirini izleyen eylemli birimler arasındaki birleşim ya da birleştirimlerin ürünü bağıntılardır. Bunların dayanağı uzamdır, uzama bağlı olarak da çizgiselliktir. Çizgisellik birimlerin birbirini izlemesini ve ayrı kalmasını zorunlu kılar. *Aykırılık* (Martinet[3]), *bitişiklik* (Jakobson[4]), *bağlantı* (Hjelmslev[5]) gibi terimler dizimsel bağıntının çeşitli özelliklerinden birine ayrıcalık tanımakta, olgunun bir yönünü özel olarak vurgulamaktadır.

Saussure "dizim kavramının yalnız sözcükler için değil, sözcük öbekleri, her uzunlukta ve her türden karmaşık birimler (bileşik sözcükler, türevler, tümce parçaları, tam tümceler) için de geçerli olduğunu" belirtmişse de[6] konunun sesbirimlerle ilgili yönüne ancak şöyle bir değinmiştir.[7] Bugün hem anlamlı birimler, hem de sesbirimler için bu bağıntılar eşit ağırlıkta görülmektedir.

Dizimsel bağıntılarla bunların ilişkin olduğu birimler *bölümleme* ya da *kesitleme* eylemiyle saptanır. Örneğin, çift eklemliliği açıklarken baş vurduğumuz *Evi sattı* tümcesinde bölümlemeyle elde edilen anlambirimler (*ev, -i, sa-, -tı*) arasında da, bu anlambirimleri oluşturan ve yine bölümlemeyle saptanan sesbirimler (/e/, /v/, vb.) arasında da dizimsel bağıntılar vardır. Öğelerin dağılımlarına yön veren bir düzendir bu: Dağılım, sesbirim ya da anlambirimlerin değişik kul-

(3) *Eléments de linguistique générale*, nouvelle éd., Paris, A. Colin, 1980, s. 27.

(4) *Essais de linguistique générale*, trad. fr., Paris, éd. de Minuit, 1963, s. 48.

(5) *Prolégomeèes à une théorie da langage*, trad. fr., Paris, éd. de Minuit, 1968, s. 59.

(6) *A.g.y.*, s. 116.

(7) *A.g.y.*, s. 123.

lanım ya da bağlamlardaki çevrelerinin tümüdür. Örneğin, yukardaki tümcede *ev*'in dağılımını *-i, sat-, -ti,* /e/ nin dağılımını /v/ ile sözcedeki öbür sesbirimler oluşturur.

Doğal diller dışındaki bildirişim ya da gösterge dizgelerinde de dizimsel bağıntılara rastlanır. Örneğin, belli bir giysi dizgesine uygun bir kıyafette değişik öğelerin (eteklik-bluz-ceket) yan yana gelmesi; bir yemekte birbiri peşi sıra yenen yemeklerin sunduğu düzen; mobilya düzleminde, yatak-dolap-masa gibi nesnelerin aynı uzamda bir araya getirilmesi; mimarlıkta, bir yapının bütünü içinde parçaların birbirine bağlanışı, vb.[8] dildeki dizimsel bağıntılar türünden ilişkiler içerir.

3. Dizisel Bağıntılar

Dizisel bağıntılar bir bildiride gerçekleşen birimlerle bunların yerini alabilecek, aynı türden, ama gerçekleşmemiş, gücül birimler arasında kurulan bağıntılardır. Her gerçekleşen birim, belli bir diziye bağlanan birimler arasıiida yapılan bir *seçme*nin ürünüdür. *Dizi* aynı sözdizimsel bağlam içinde birbirinin yerini alabilecek olan öğelerin oluşturduğu bütündür ve hem birinci, hem ikinci eklemlilik düzlemlerini ilgilendirir. *Karşıtlık* (Martinet[9]), *benzerlik* (Jakobson[10]), *bağlılaşım* (Hjelmslev[11]) gibi terimlerle de belirtilen bu bağıntıları ortaya koyan başlıca işlem *değiştirim* ya da *değişim*dir. Anlatım ya da içerik düzleminde bir öğenin (anlamlı birim ya da sesbirim) yerine bir başka öğe koyarak bu değişikliğin öbür düzlemde de değişikliğe yol açıp açmadığını sınama işlenii olan değiştirim yoluyla aynı anda bir arada

(8) Bkz. R. Barthes, *Göstergebilim İlkeleri*, çeviri, Ankara, Kültür Bakanlığı yayınları, 1979, s. 57.

(9) *A.g.y.*, s. 27.

(10) *A.g.y.*, s. 59.

(11) *A.g.y.*, s. 48.

bulunmayan öğelerin hem varlıkları saptanır, hem de bağıntıları belirlenir.[12] Örneğin, *Evi sattı* tümcesinde gerçekleşen *ev* anlambirimi *köşk*, vb. anlambirimlerle değiştirilebilir; bir başka deyişle, *ev*, kendisinin yerini alabilecek öbür öğelerle dizisel bağıntı kurar. Öte yandan, *ev* anlambirimindeki /e/ sesbirimi de örneğin /a/ sesbirimiyle değiştirilebilir: Bu durumda *av* anlambirimi elde edilir. Görülüyor ki burada da aynı türden bir bağıntı söz konusu.

Dizisel bağıntıların saptanmasıyla öğeler sınıflandırılmış olur. *Sınıflandırma* sonucu ortaya çıkan gücül öğeler bütününe, sözcüğün dar anlamıyla *dizge* denir.

Doğal diller dışındaki bildirişim ya da gösterge dizgelerinde de dizisel bağıntılarla karşılaşılır. Belli bir giysi dizgesinde "bedenin aynı noktasında aynı anda bulunamayacak olan ve değişimi giyimsel anlamın da değişmesine yol açan parçalar, ek parçalar ya da ayrıntılar öbeği: Şapka / kasket / bere, vb."; "bir yemeğin belli bir anlamla ilişkili olarak seçildiği, benzerlik ve ayrılıklar sunan yiyecekler öbeği: Giriş yemeği, kızartma ya da soğukluk türleri"; "aynı mobilyanın (bir yatak) değişik biçimlerinin oluşturduğu öbek" ; "bir yapıdaki öğelerden birinin biçemce gösterdiği çeşitlilik, değişik dam, balkon, giriş, vb. biçimleri"[13] bu türden bağıntıları iyi örneklendirir.

4. Dizimsel ve Dizisel Düzlemler Arasındaki Bağımlılık

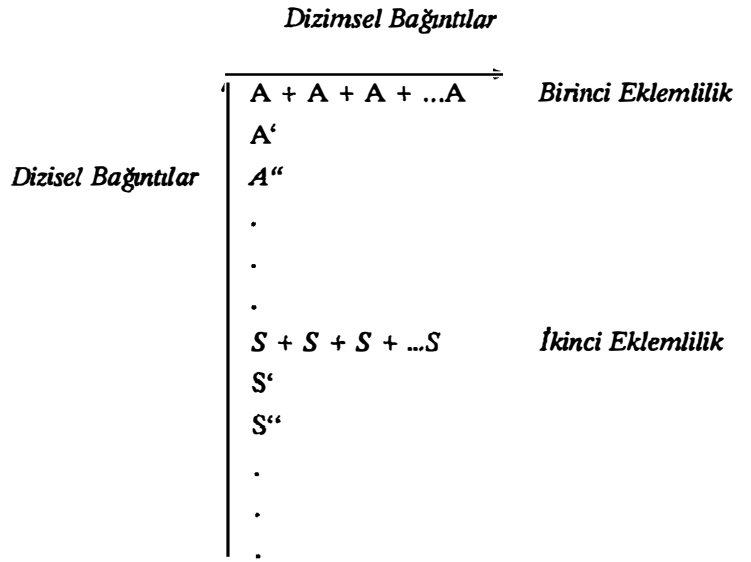
Dilbilimsel betimleme ve açıklamanın her düzeyinde dizimsel ve dizisel düzlemler arasında büyük bir bağımlılık bulunduğu görülür. Çünkü her birim söz konusu iki düzlemin kesişme noktasında yer alır ve ancak bu noktada tüm

(12) *Değiştirim* kavramı "bugünkü adıyla, 1936'da yapılan V. Sesbilgisi Kurultayında Hjelmslev ve Uldall'in girişimi sonucu benimsenerek yaygınlaşmıştır", R. Barthes, *a.g.y.*, s. 60.

(13) R. Barthes, *a.g.y.*, s. 57.

özellikleriyle belirlenebilir. Kısacası, birimi birim yapan dizimsel ve dizisel bağıntılardır.

Dildeki ikili bağıntılar düzenini -A: anlambirim ve S: sesbirim olmak üzere- şöyle görselleştirebiliriz:

VIII. BÜRÜN OLGULARI VE BÜRÜNBİRİMLER

1. Bürün Olguları ve Bunların İşlevsel Kullanımları

Dizimsel ve dizisel bağıntılar kuran, dağılım ve değiştirim ölçütleriyle bölümleme ya da kesitleme işlemi sonucu saptanan sesbirimler, anlambirimler, çeşitli dizimler ve tümceler parça ya da kesit niteliği taşıyan birimlerdir. Çift eklemlilik, içerdiği birimlerin parça özelliği sunmasından kaynaklanır. Söylemde çeşitli parçaların birbirine eklenmesiyle oluşan çizgi ya da söz zinciri sesbirimler temel alındığında *sesbirimsel*, anlambirimler temel alındığında *anlambirimsel çizgi* diye adlandırılır.

Ama dillerde, sesbirimsel ya da anlambirimsel çizginin dışında kalan, parça özelliği sunmayan ve sesbirimlere indirgenemeyen birtakım olgular da vardır. Bunlar sesin yeğinliğinden, yüksekliğinden, süresinden kaynaklanır ve *bürün olguları* diye adlandırılır. Bürünün kendine özgü bir çizgi oluşturduğu varsayıldığından *bürünsel çizgi*den ve bu çizginin parçalar (sesbirimler, anlambirimler, vb.) üstü özelliğinden söz edilir.

Bürün olgularından *vurgu* sesin yeğinliğine bağlıdır ve belli bir birimdeki (anlambirim, birleşkebirim, dizim) bir seslemin öbürlerine oranla daha baskılı ve belirgin söylenmesi biçiminde gerçekleşir. Böylece sözcede *vurgulu* öğelerle bunlara oranla *vurgusuz* sayılan öğeler ayırt edilir. Sözcenin ezgisel yüksekliğindeki iniş ve çıkışlar, ses tellerinin titreşim frekansındaki değişiklikler (tiz / pes) *titremleme* diye adlandırılır. Birçok durumda bu olgu vurgu ve süreyle de ka-

rışıp kaynaşır. Ezgisel yükseklik salt seslemle ilgili olduğunda *titrem* adını alır. Bürün olgularından biri de seslerin süresine bağlı olan *uzunluk*tur. Nicel bir veridir bu ve *uzun* seslerle *kısa* sesleri birbirinden ayırt eder.

Burada değinilen fiziksel olgular her dilde dilbilimsel, anlam ayırt edici bir işlev yerine getirmez. Çünkü dilbilimsel nitelikleri belirleyen, fiziksel olgu değildir; karşıtlıklar ve aykırılıklarla bunların yol açtığı bildirişim değeridir. Bu nedenle, bürünsel olguların tümü de her dilde anlambirimleri, sözceleri birbirinden ayırt etmek için kullanılmaz. Bütün dillerde saptanabilen çift eklemlilik düzeni gibi evrensellik göstermez bu olgular ve iki eklemliliğin de dışında kalır.

Bürün olguları işlevsel bir değer taşıdığında *bürünbirim* terimiyle belirtilir: Sesbilimin bürünbirimleri inceleyen dalına *bürünbilim* denir. İngiliz ve Amerikalı dilbilimciler genellikle bürünbirim yerine, kapsamı biraz daha geniş olan, örneğin sesbirim dizilişlerini ilgilendiren kimi özellikleri de nitelendirebilen (ünlü uyumu gibi) *parçaüstü sesbirim* terimini yeğler.(1)

Bürünbirimler ayırıcı özelliklere ayrıştırılamaz ve çok az sayıda karşıtlık içerir.(2) Her bürünbirim ilgilendirdiği dizilişlerde görece değeriyle belirlenir, dilbilimsel bakımdan belli bir noktadaki varlık ya da yokluğuyla değil, değişken niteliğiyle algılanır.(3) Kimi dilbilimciler -örneğin İsveçli B.

(1) D. Aksan da *parçalı sesbirimler*e karşıt olarak *parçalarüstü sesbirimler*den söz ederek bu terimi benimser. Bkz. *Her Yönüyle Dil. Ana Çizgileriyle Dilbilim*, 2, Ankara, Türk Dil Kurumu yayınları, 1980, s. 68. Aynı ayrımı benimseyen Ö. Demircan, ünlü uyumunu da bu terimin göndergesel sınırları içine alır. Bkz. *Türkiye Türkçesinde Kök-Ek Bileşmeleri*, Ankara, Türk Dil Kurumu yayınları, 1977, s. 16.

(2) Bkz. B. Vardar, *Une Introduction à la phonologie*, İstanbul, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi yayınları, 1975, s. 123.

(3) A. Martinet, *Eléments de linguistique générale*, nouvelle éd., Paris, A. Colin, 1980, s. 83.

Malmberg- çok karmaşık bir nitelik taşımakla birlikte bu olguların, kesintili sesbirimler gibi, sınırlı sayıda değişmez türe indirgenebileceğini savunur, bu olgulara ikincil bir yer vermenin yanlış bir tutum olduğunu öne sürer.(4) Bugüne değin çalışmalar yeterli bir düzeye ulaşmadığından kesin yargılarda bulunmaya, örneğin, bürün olgularının dilsel yapının özeğini oluşturduğunu öne sürmeye olanak yoktur.(5)

Yapılan saptamalardan çıkan nesnel sonuçlara göre söz konusu olgular üç temel işlev yerine getirir: *Ayırıcı işlev* (ya da dilbilimsel işlev), *sınırlayıcı işlev* ve *yücelim işlevi* (bkz. aşağıda). Genellikle titrem birinci işlevi, titremleme ikinci işlevi, vurgu ise ikinci ve üçüncü işlevleri yerine getirir. Ne var ki bu işlevler birer sınıflandırma ölçütü olarak ele alınmaz.(6) Bürün olgularının ortak yönü, parçaüstü nitelikleri göz önünde tutulur, tümü de bürünbilim çerçevesi içinde toplanır. Böyle yapılmazsa, örneğin salt işlev üzerinde durulursa, o zaman sesbirim incelemesiyle bürünbirim incelemesi arasındaki ayrım ortadan kalkar. Çünkü, örneğin titrem, sesbirimlerle gerçekte aynı işlevi yerine getirir.

2. Başlıca Bürünbirimler

Anlamlı birimlerin başlangıç ve bitiş noktalarını gösterdiği durumlarda sınırlandırma işlevini; çeşitli dizilişlerin doruk noktalarını göstererek yeğinlik açısından ses öbekle-

(4) Bkz. *Les Domaines de la phonétique*, trad. fr., Paris, P.U.F., 1971, s. 203.

(5) B. Malmberg, bürün olgularının dilsel yapının özeğini oluşturduğunu savunur, bkz. *a.g.y.*, s. 203.

(6) P. Martin, bildirişimsel bir sınıflandırma denemesi yapmış, bürünbirimleri gönderge, çağrı ve anlatımsallık işlevlerine indirgemeye çalışmıştır. Ayırıcı, sınırlayıcı işlevlerle yücelim işlevi açısından bu türlü bir indirgeme işlemine dayalı bir sınıflandırma yapılmadığını söylerken her türlü işlevsel sınıflandırmanın olanaksız olduğunu belirtmek istemiyoruz. P. Martin'in görüşleri için bkz. "Les problèmes de l'intonation: recherches et applications", *Langue française*, 19, 1973.

rini belirttiğinde yücelim işlevini yerine getiren vurgu kimi dillerde ayırıcı bir işlev üstlenir, bu nedenle de bürünbirim niteliği taşır. Vurgunun böyle bir işlevi olabilmesi için yerinin değişkenlik göstermesi gerekir. Fince, Çekçe, Macarca gibi dillerde birinci seslem, Kree dilinde sondan iki önceki seslem, Lehçede sondan bir önceki seslem, Fransızcada ise son seslem vurguludur; bu nedenle de, söz konusu diller değişmez vurgulu diller sayılır. Oysa Türkçe, İspanyolca, İtalyanca, İngilizce değişken vurgulu diller arasında yer alır. Bu nedenle de, söz konusu dillerde vurgu bürünbirimleriyle ya da *vurgubirimler*le karşılaşılır. Örneğin, Türkçe *gelín / gélin, okumá / okúma, yalnız / yálnız, ordú / órdu*, vb. ikili karşıtlıklardaki anlambirimler, özdeş sesbirimler içermekle birlikte, vurguyla birbirinden ayrılır (bkz. ayrıca: İspanyolca *cánto* "şarkı söylüyorum" / *cantó* "şarkı söyledi", İtalyanca *príncipi* "prensler" / *princípi* "ilkeler", İngilizce *ímport* "dışalım" / (to) *impórt* "dışalım yapmak").

Tümcenin, ses yüksekliğindeki değişikliklerle belirlenen ezgisel eğrisi olan titremleme de kimi durumlarda anlamsal bir işlev yerine getirir, ama hiç bir biçimde anlambirimlerin kimliğini değiştirmez.(7) Örneğin, Fransızcada *Tu viens* (Geliyorsun) alçalan ezgisiyle bir bildirme tümcesi niteliği taşırken, *Tu viens?* (Geliyor musun?) dizilişinin yükselen ezgisi bir soru tümcesinin anlatımıdır. İşte, ancak bu gibi durumlarda titremleme bürünbirimlerinden ya da *titremlemebirimler*den söz edilebilir. Ne var ki titremlemebirim sesbirim gibi kesintili bir birim değildir; P. Delattre'ın da belirttiği gibi kendi başına anlam taşımadığı da söylenemez: Gerçekten de, bir soru tümcesinin yükselen ezgisi, sesbirimlerden oluşan söz zincirinin anlamı ne olursa olsun, soru kavramını canlandırır anlıkta.(8)

(7) A. Martinet, *a.g.y.*, s. 85.

(8) "L'intonation par les oppositions", *Le Français dans le monde*, 64, 1969.

Gerçekleşme sınırları seslemsel nitelik taşıyan ve anlambirimleri ayırt edici bir işlev yerine getiren titrem, bürün olguları arasında sesbirimlere en yakın olgudur. Burada söz konusu edilen ayırıcı ezgi özelliklerine titrem bürünbirimi ya da *titrembirim* adı verilir. Sesbirimler gibi kesintili öğelerdir titrembirimler, ama evrensel bir özellik taşımazlar.

Burada belirtilen türden seslemsel ezgi karşıtlıkları sunan dillere *titremli diller* denir: Çince, Japonca, Sırpça-Hırvatça, İsveççe, Norveççe, Litvanca, kimi Afrika ve Amerika yerli dilleri gibi. Titrem ya yüksek / alçak ya da yükselen / alçalan karşıtlıklarıyla belirlenir. Birinci durumda ezginin belli bir noktası, ikinci durumda ise doğrultusu işlevseldir. Kimi durumlarda bu özellikler kaynaşır. Örneğin Pekin lehçesinde dört titrem vardır: Yüksek düz (tiz ve sürekli), yüksek yükselen, alçak yükselen, alçak alçalan. Bu ezgisel değişimler tek seslemden oluşan /ma/ sesbirim dizilişine dört ayrı sözlükbirim niteliği kazandırır: Yukardaki sıraya göre bu sözlükbirimler "anne", "kenevir", "at" ve "keçi" anlamına gelir. Görüldüğü gibi titrembirimler tıpkı sesbirimler gibi kesintili özellik sunmakta, ayırıcı işlev yerine getirmektedir. İsveççe ve Norveççede ancak iki seslem çerçevesinde ayırıcı işlev söz konusu olabilir (bkz. İsveççe *tanken* [tizleşen titremle] "tank" / *tanken* [pesleşen titremle] "düşünce"[9]).

Her sesçil gerçekleşme eklemleme açısından uzamsal bir konum içerdiği gibi belli bir süre de kapsar. Söyleyişteki uzunluk ya da süre açısından ortaya çıkan değişmeler kimi durumlarda dilbilimsel, ayırıcı bir işlev yerine getirebilir. Böylece aynı sesbirimin uzun ya da kısa söylenişine göre anlambirimler birbirinden ayırt edilir. Bu gibi durumlarda süre bürünbirimi ya da *sürebirim* söz konusudur. Uzunluğun ayırıcı işlev yerine getirdiği diller arasında Türkçe, Fince, Macarca, İngilizce gibi diller vardır. Türkçede, yabancı kö-

(9) Bkz. B. Malmberg, *La Phonétique*, Paris, P.U.F., 1962, s. 97.

kenli sözlüksel birimler göz önünde tutulmazsa (*aşık / âşık, ama / âmâ*, vb.) sürebirim oluşturucu niteliğiyle "ünlü uzunluğu (dağlı-dalı, dağla-dala, doğru-doru)" artık "görevsel yükü... pek az olan" bir karşıtlık eksenidir[10]. Oysa, birçok dilde sık sık baş vurulan işlevsel bir özelliktir bu. Örneğin, İngilizcede (to) *sit* "oturmak" / *seat* "oturacak, sandalye", Fincede *tuli* "ateş" / *tuuli* "yel", *tule* "gel" / *tulee* "geliyor"[11] karşıtlıkları yalnızca kısa / uzun ayrımından kaynaklanır. İki yerine üç sürebirim kullanan diller de vardır. Örneğin, Hopi dilinde / pas / sesbirim dizilişi kısa, orta, uzun ünlü içermesine göre "çok", "tarla" ve "sakin" anlamına gelen[12] üç sözlükbirim oluşturur.

(10) Ö. Demircan, *a.g.y.*, s. 16.

(11) Burada uzun seslem, ünlünün yinelenmesiyle belirtilmektedir: *Tuli*'de *-uu-*, *tulee*'de *-ee* uzun seslemdeki ünlüyü göstermektedir. Bkz. B. Malmberg, *Manuel de phonétique générale*, Paris, éd. Picard, 1974, s. 193.

(12) Bkz. J.M.C. Thomas, L. Bouquiaux, F. Cloarec-Heiss, *Initiation à la phonétique*, Paris, P.U.F., 1976, s. 94.

IX. DİLİN ARTSÜREMLİ VE EŞSÜREMLİ GERÇEKLİĞİ. YÖNTEM SORUNLARI

1. Artsürem ve Eşsürem

Daha önce de belirtildiği gibi, dil hem tarihsel, evrimsel bir süreç içerir, herhangi bir evrede, daha önceki dönemlerin ürünü olan ve çağlar boyunca sürekli biçimde değişime uğrayan bir kalıt niteliği taşır; hem de evrimsel sürecin her aşamasında, içerdiği öğelerin işlevlerini yerine getirmesini ya da işleyişini sağlayan kendine özgü bir düzen özelliği sunar. Bu nedenle, her dilsel evre, daha önceki dönemlerde çeşitli etkenlerin yol açtığı değişimlerin sonucu olarak da ele alınabilir; değişim olgusundan soyutlanarak, salt kendi iç düzeni bakımından, bir "durum" oluşturması açısından da irdelenebilir. Kısacası, dil hem artsüremli, hem de eşsüremli bir gerçekliktir. Dilin süre içindeki evrimi ya da *artsürem* ile süreden bağımsız olarak belli bir dönemdeki görüntüsü ya da *eşsürem* iki yönlü bir gerçekliği yansıtır. Dil olgularının bu özellikleri iki türlü bakış açısını temellendirir ve aynı gerçekliğe ilişkin değişik iki yöntemsel yaklaşımı geçerli kılar.

Artsürem / eşsürem karşıtlığını temel nitelikli yöntemsel bir ayrımı belirtmek amacıyla ilk kez kullanan F. de Saussure'e göre, salt nitelikli kesin bir ayrımdır bu ve dilbilimciyi, birbirinden apayrı, biri öbürüne indirgenemez iki doğrultu karşısında bırakır. Bu doğrultulardan biri süre içinde birbirini izleyen, birbirinin yerini alan olgulara ilişkindir; öbürü ise "aynı anda bir arada bulunan olguların bağıntıları"ndan[1] kaynaklanır. İkinci boyutun süre kavramından ke-

(1) F. de Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri*, çeviren B. Vardar, İstanbul, Multilingual, 1998.

kesinlikle bağımsız olduğunu savunan Saussure "değerlerle uğraşan bilimlerde" bu ayrımın "uygulamadan doğan bir zorunluk" niteliği taşıdığını, "zamandan soyutlanmış değerler dizgesiyle bu değerlerin zaman açısından sunduğu görünümü birbirinden ayırmadan bilginlerin araştırmalarını sağlam biçimde düzenleyemeyeceklerini" belirtir ve şöyle der: "En çok da dilbilimcinin bu türlü bir ayrım gözetmesi zorunludur. Çünkü dil, öğelerinin bir anlık durumu dışında hiç bir şeyin belirlemediği katışıksız bir değerler dizgesidir".(2) Konuşan kişi bir "durum" karşısında bulunduğundan olguların süre içindeki ardışıklığı onu ilgilendirmez. Bu nedenle, dilin eşsürem çerçevesinde büründüğü görünümü kavramak isteyen dilbilimci geçmişi yok sayarak artsüremi işe karıştırmamalıdır. Çünkü *artsüremli dilbilim* "aynı toplumsal bilincin görmediği ve aralarında dizge oluşturmadan birbirinin yerine geçen ardışık öğelerin bağıntılarını" ele alırken *eşsüremli dilbilim* "bir arada bulunan ve dizge oluşturan öğelerin, aynı toplumsal bilincin algıladığı mantıksal ve ruhsal bağıntıları" nı inceler, "toplumsal bilinç bunları nasıl görüyorsa o da öyle" görür.(3)

2. Artsüremli İnceleme ve Dildeki Değişimler

Kullanılan her şey gibi dil de değişir, belli bir toplumsal bağlam ve süre içinde evrim geçirir, durmaksızın yenilenir. Değişmezlik, bugün artık hiç hir toplumun kullanmadığı dillerin özelliğidir. Dilsel birimler hem gösteren, hem gösterilen düzleminde değişime uğrar, kimi öğeler kullanılmaz olurken yeni yeni birimler belirir, öğelerin yerine getirdikleri işlevler değişir, yatay ve düşey bağıntılar başka başka biçimlere bürünür. Dillerin tarihleri bu konuda çok çarpıcı örnekler sunar.

Herhangi bir dilin herhangi bir kesiminde değişimler

(2) *A.g.y.*.

(3) *A.g.y.*

belli bir yoğunluğa ulaşınca yeni bir dizgeye, yeni bir değerler düzenine geçilir. Kimi durumlarda o denli nitel dönüşümler olur ki yeni bir dil ortaya çıkar ve yeni hir adla anılmaya başlar. Örneğin, halk Latincesi yayıldığı çeşitli bölgelerde çağlar boyunca evrim geçire geçire Fransızca, Portekizce, İspanyolca, İtalyanca, Rumence, vb. dillere dönüşmüştür.

Dil çok karmaşık bir gerçeklik olduğundan değişimler de aynı özelliği taşır. Dilin işleyişine yön veren bildirişim olgusu değişim olgularının değerlendirilmesinde de kuşkusuz en sağlam temeli oluşturur. Çünkü dil gereksinimlerle yakından ilişkili olarak bildirişim eylemi sırasında değişim etkenlerinin baskısı altına girer. Kullanıldığı ölçüde yeni durumlara, koşullara uyarlanır. En bireysel kökenli değişimler bile bildirişim eyleminde biçimlenir ve toplumun onayına sunulur. Toplumca benimsenen yenilikler kural olur, eski kurallar geçerliğini yitirir. Kısacası, gösteren düzleminde de, gösterilen düzleminde de dil artsüremli boyutta oluşur ve kesintisiz bir değişim süreciyle özdeşleşir.

Örneğin, göstereni oluşturan sesler yavaş yavaş, belli belirsiz biçimde değişime uğrar. Konuşanlar pek ayrımına varmaz bunun. Değişim nedenleri çok çeşitli etkenlerden kaynaklanır. Diller arasındaki etkileşimler,(5) moda, vb. tarihsel-toplumsal koşullara bağlı nedenlerin yanı sıra en az çaba yasası ve dilin kuşaktan kuşağa aktarılması sırasında ortaya çıkan eksik öykünme ürünü ayrılıklar, değinilen nedenlerin başlıcalarıdır.(6) Ayrılıklar dönemden döneme birbirine eklenerek çok önemli değişimlere neden olurlar. Belli bir alanda ve belli bir süre dilimi içinde gösterenlerin içerdiği

(4) Bkz. *Economie des changements phonétiques. Traité de phonologie diachronique*, Berne, A. Martinet, 1955.

(5) W. von Wartburg, *Problèmes et méthodes de la linguistique*, trad. fr., 2e éd., Paris, P.U.F., 1963, s. 44.

(6) Bkz. W. von Wartburg. *a.g.y.*, s. 36 ve M. Lejeune, "Diller Nasıl Gelişir," *Dillerin Yapısı ve Gelişmesi* (Hazırlayanlar: C. Meriç - B. Vardar), İstanbul, Dönem yayınları, 1967, s. 63-64.

belli bir sesin belli bir konumda bulunduğu bütün anlamlı birimleri etkileyen değişimlerde mekanik nedenlerin, örneğin en az çaba yasasının çok önemli bir payı vardır. En az çaba yasası birimleri yalınlaştırmaya, genelleştirmeye yönelir. Dilin evriminde bildirişim zorunlukları ayrılıkları ve karmaşıklığı artırırken en az çaba yasası yalınlaştırıcı etkisiyle dengeyi sağlar. Söz konusu süreçler salt töze ilişkin (anlatımm tözü) bir evrimle özdeşleştiğinde *artsüremli* ya da *tarihsel sesbilgisi*nin alanına girer. Bu değişimlerin dizgede dönüşümlere yol açtığı durumlarda (anlatımın biçimi) ise *artsüremli* ya da tarihsel sesbilim incelemesi geçerli olur.

Süre ve uzamda sınırlı, ayrımına varılmadan yavaş yavaş oluşan, benzer konumlarda özdeş sonuçlar veren, kimi durumlarda yalnızca anlatımın tözünü ilgilendiren, kimi durumlarda ise anlatımın biçimini de etkileyen söz konusu değişim olgularından *benzeşim*, bir sese, söz zincirinde kendisinden önce ya da sonra gelen bir sesten özellik aktarımıdır.(7) Böylece "sesin çıkış yeri ya da biçimi açısından bir başka sese benzer ya da eş duruma" geldiği görülür.(8) Türkçede *git-di*'nin *git-ti, o ile*'nin *öyle, o bir*'in *öbür* olması; Latince *cubitum* "dirsek" (/kubitum/)un / kubidu / ya dönüştükten sonra Fransızcada *coude* (/ kud /) biçimine bürünmesi bu olgudan kaynaklanır. Benzeşim, özellik aktarımının kapsamına göre tümden ya da yarı benzeşim, etkilenen sesin etkileyen sesten önce ya da sonra gelmesine göre de ilerlek ya da gerilek benzeşim diye adlandırılır. Örneğin *gitti* ilerlek benzeşim ürünüdür; Fransızcadaki *absolument*'ın [apsolymâ] biçiminde söylenmesi gerilek benzeşim olayıdır. "Türkçenin, Altay dillerinin ve kimi Ural dillerinin ilgi çekici bir özelliği olan ünlü uyumu... bu dillerin ses dizgesine egemen ve biçim

(7) Terimler için bkz. B. Vardar (yönetiminde), N. Güz, E. Öztokat, M. Rifat, O. Senemoğlu, E. Sözer, *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu yayınları, 1980.

(8) D. Aksan, *Her Yönüyle Dil. Ana Çizgileriyle Dilbilim*, 2, Ankara, Türk Dil Kurumu yayınları, 1980, s. 50.

dizgesinde etkili olan bir ses benzeşmesi kuralıdır".(9) Türkçede bir anlambirim ya da birleşkebirimdeki ünlüler ilk seslemdeki ünlüye göre ön ya da art ünlü olurlar, düzlük ve yuvarlaklık bakımından ilk seslemin ünlüsüne uyarlar. Ancak, yukarda verilen Türkçe örnekte olduğu gibi, söz konusu düzeneğin tümünde de yöntem açısından, artsüremli kalıtla eşsüremli işleyiş düzeni titizlikle birbirinden ayrılmalıdır.

Ayrımlaşma, yan yana bulunan sesler arasında ayrım yaratan evrimsel bir süreçtir: Örneğin, *attar* > *aktar*; Latincedeki vurgulu / e / nin dönüşümünden kaynaklanan Fransızca / ei / deki / e / nin, dilin belli bir aşamasında / o / olması, vb. *Ayrılım* ise bitişik olmayan sesler arasındaki ayrımlaşmadır: *İçerirek* > *içerlek*; Latince *vivenda* "yiyecekler" Fransızcada *viande* "et" biçimine bürünürken ikinci / v / nin düşümü, vb. *Göçüşme*, anlamlı bir birimdeki ardışık seslerin yer değiştirmesidir *(değişi)*: *Kibrit*'in *kirbit* biçiminde söylendiği durumlarda, Latince *formaticum*'un Fransızcada *fromage* "peynir"e dönüşmesinde göçüşmeyle karşılaşılır.

Genellikle kolay söyleyiş ya da en az çaba yasasının yanı sıra bildirişimde anlaşılabilme kaygısının sınırlarını çizdiği bu olguların yanı sıra, gösteren nitelikli ses dizilişlerinin başında, içinde ve sonunda görülen *ses düşmesi* (önses düşmesi: *ısıcak* > *sıcak*; Latince *illum "ille* [o] adılının tekil belirtme durumu" > Fransızca *le* "eril tekil tanımlık"; içses düşmesi: *arslan* > *aslan*, Latince *asinum* > Fransızca *âne* "eşek"; sonses düşmesi: *yaylak* > *yayla*, Latince *caballum* > Fransızca *cheval* "at", vb.), aynı konumlarda gerçekleşen ses türemesi (önses türemesi: *urmak* > *vurmak*, Latince *scholam* > Fransızca *école* "okul"; içses türemesi: [İslavcadan gelen] *kral* > *karal*; Latince *cameram* > Fransızca *chambre* "oda"; sonses türemesi : [Farsça] *kehruba* > *kehribar*, Latince *esse* > halk Latincesi *essere* > Fransızca *être* "olmak") ve da-

(9) D. Aksan, *a.g.y.*, s. 51.

ha başka birtakım olgular artsüremli incelemenin seslere ilişkin bölümünün ne denli geniş kapsamlı bir araştırma alanı oluşturduğunu örneklendirmeye yeter.

XIX. yüzyıl dilbiliminin özellikle töze ilişkin ses değişimleri konusunda uzmanlaştığı söylenebilir. R. Rask, J. Grimm gibi bilginler değişimlerin birtakım düzenlilikler sunduğunu göstermişler, yüzyılın ikinci yarısında değişimlerin değişmez yasalara bağlı olduğu savı ağırlık kazanmıştır (H. Paul). Bu yasalara uymayan biçimler aktarma olgusunun yanı sıra *örneksemeyle* açıklanmaya çalışılmıştır: Aktarma bir başka dilden ya da lehçeden öğe alma sürecini belirtir; örnekseme ise var olan örneklere uygun yeni öğelerin oluşum sürecini adlandarır. Dilsel birimler arasındaki bir bağıntı aracılığıyla kurulan orantıdan kalkılarak yaratılan yeni biçimler düzenlilik sağlayan öğelerdir. Örncksemeden doğan biçimler bir dilin belli bir evresinde en sık karşılaşılan kullanışların etkisiyle oluşur. (eylemek: eylem: söylemek: x; x = söylem gibi).

Artsüremli dilbilim yalnız gösterenle ilgili evrim olgularını incelemez, gösterilende görülen çeşitli değişimleri de belirleyip açıklamaya çalışır. Gösterene ilişkin evrim olgularını ele alan incelemenin salt seslere özgü olan yönünü örneklendirdikten sonra şimdi de gösterilenle İlgili değişim incelemelerine kısaca değinelim.

"Anlam değişimi" sözü, dil birimlerinin içerik boyutunda ortaya çıkan, çeşitli nedenleri ve alttürleri olan evrim olgularını belirtir. Bu konuda birçok sınıflandırma girişimine rastlanır. Nedenlere ilişkin en geçerli ve en tutarlı sınıflandırmanın, A. Meillet'nin K. Nyrop'ça bütünlenmiş sınıflandırması olduğu söylenebilir.(10) Bu sınıflandırma dilsel, tarihsel, toplumsal ve ruhsal nitelikli nedenler ayırt eder anlamın

(10) Bkz. B. Vardar, *Etude lexicologique d'un champ notionnel*, İstanbul, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi yayınları, 1969, ss. 26-28.

evriminde. Değişime elverişli bir ortam yaratan çeşitli koşullar üstünde de durur Meillet: Dilin kuşaktan kuşağa aktarılışı, sözcüğün bulanık niteliği ve biçim ya da kullanım bakımından geçirdiği evrim. Gerçekten de dil kuşaktan kuşağa olduğu gibi aktarılmaz. Büyüklerin dilinde ağır basan eski anlamların küçüklerin dilinde kayboluşunu açıklayabilmek için dilin bu kesintili özelliğini göz önünde bulundurmak gerekir. Örneğin, eski anlamı "doymuş" olan Fransızca *saoul*, "sarhoş" anlamını böyle almıştır; önce alaylı bir deyiş olarak belirmiş, sonra yeni bir kuşağın dil bilincinde "sarhoş" kavramına bağlanmıştır. Öte yandan, sözcük hiç bir zaman göstergesi olduğu nesne ya da eylemin imgesini olduğu gibi uyandırmaz; belirtilen nesne ya da eylemin algılanmasıyla canlanan her türlü eğilimi, her türden yönsemeyi de içeren bir izlenim uyandırır. Bu gevşeklik, değişim koşulları arasında yer alır. Sözcüklerin biçim ya da kullanım değişiklikleri anlam değişimini kolaylaştıran bir başka etkendir. Örneğin, Latince *vivus* "canlı" *vivere* "yaşamak" eylemine de, *vita* "yaşam" adına da sıkı sıkıya bağlıdır. Bundan ötürü de anlamını sürdürür. Oysa Fransızcada ilk sözcük *vif*'e, ikinci sözcük *vivre*'e, üçüncü sözcük ise *vie*'ye dönüştüğünden ortaklık bağları gevşemiş ve Latince *vivus*'un özel bir anlambirimciği ağır basarak *vif*'e egemen olmuştur: "devingen", "dipdiri", vb.

Değişimlerin *genel nedenleri*nden bir bölümü dilsel kökenlidir. *Dilsel nedenler*, bir sözcüğün özel bir işlev yerine getirdiği kimi tümcelerin yapısından kaynaklanır. Olumsuz tümceler, soru ve koşul tümceleri değişimlere elverişli bir bağlam yaratır. Örneğin, Latince *homo* "insan"ın Fransızcada *on* belgisiz adılına dönüşmesi, bu öğenin yinelene yinelene anlatım gücünü yitirerek belirli bir imge canlandırmamaya başlamasının sonucudur. Dilbilgisi ulamlarının da kimi durumlarda değişime yol açıcı etkisi olabilir. Örneğin, Latince *homo* "insan" anlamına gelir ve cins belirtmezdi; ama erildi. Onun için, bu sözcüğün Roman dillerinde büründüğü bi-

çimler "insan" anlamına "erkek" anlamını da katmış ve Latince *vir* "erkek" elenmiştir.

Sözcüklerin belirttiği *nesnelerin değişmesi* de anlam değişimine yol açan bir başka etkendir *(tarihsel nedenler)*. "Bilimlerde, tekniklerde, kurumlarda, törelerde görülen değişimler" söz konusudur burada.(11) Değinilen tarihsel nedenler "ad değişikliğine yol açmadan nesneleri değiştirir, onun için de dil dizgesini dolaylı olarak etkiler".(12) Bu türlü tarihsel nedenler anlam değişimleri içinde özel bir yer tutar. Dil burada tutucu bir görünüm sunar.(13) Örneğin, çağdaş fizik *atom* sözcüğünün anlamını baştan başa değiştirmiştir. Sözcüğün "bölünmezlik" belirten kökensel anlamı atomun bölünmesinden bu yana gerçeğin karşılığı olmaktan çıkmıştır; gene de bölümlenmiş birim "bölünemez" diye adlandırılmaktadır.

A. Meillet'ye göre anlam değişimlerine yol açan en önemli nedenler *toplumsal nedenler*dir. Çünkü "dilin birinci koşulu sürekli ve vazgeçilmez bir araç olarak kullanıldığı insan topluluklarının varlığıdır". Dil "sözcüğün tam anlamıyla toplumsal bir olaydır". "Kendisini konuşan kişilerin her birinden bağımsızdır ve bu bireylerin toplamından ayrı hiç bir gerçekliği olmamasına karşın, genelliğiyle bunların her birinin dışında yer alır".(14) Dilin toplumsallığı Meillet'nin anlam değişimlerinde toplumsal nedenlere en önemli etken gözüyle bakmasına yol açar. Bilgine göre, bir dilsel topluluktaki bireylerin çeşitli uğraş öbeklerine, değişik çevrelere katılması sonucu ortaya çıkan ayrımlaşma birçok anlam değişi-

(11) P. Guiraud, *Anlambilim*, çeviri, İstanbul, Gelişim yayınları, 1975, s. 81.

(12) *A.g.y.*, s. 81.

(13) S. Ullmann, *Précis de sémantique française*, 2e éd., Berne, A. Francke, 1959, s. 248.

(14) A. Meillet, "Comment les mots changent de sens", *Linguistique historique et linguistique générale*, Paris, Champion, 1921 (*Année sociologique*, 1905-1906), s. 230.

mini açıklar. İlkece, sözlüksel öğeler dar bir çevreden geniş bir çevreye aktarılırken anlamca genişler, geniş bir çevreden dar bir çevreye geçerken ise anlam daralmasına uğrarlar. Bir başka deyişle, bu düzlemde anlam değişimleri iki ana öbekte toplanabilir: *Genelleşme* ve *özelleşme*. Belli bir çevreden bireyler, çok sık kullandıkları, ortak çalışmalarmda önemli yeri olan nesnelerle ilgili olarak kısaltmalara, eksiltilere baş vurur" özel kullanımlar yaratır, genel dildeki kimi öğelerin anlamını daraltırlar. Bu gibi durumlarda özelleşme olgusuyla karşılaşılır. Örneğin, Latince *ponere* "yerleştirmek, koymak" ile Fransızca *pondre* "yumurtlamak" arasındaki anlam ayrılığı ya da dilimizdeki *eylem* anlambiriminin dilbilgisinde bir ulam belirtmek üzere kullanılması bu türlü bir özelleşme sonunda anlamın daralmasıyla açıklanır. Özel bir çevredeki sözlüksel birimler ortak dile anlamlarını genişleterek geçerse genelleşme olgusu gerçekleşir. Örneğin, ulaşım belirtkelerinden birini adlandıran *yeşil ışık* sözünün genel dilde ulaşımla ilgisi olmayan kimi durumları belirtmek amacıyla kullanılması bu süreçten kaynaklanır.

Nyrop'un belirlediği *ruhsal nedenler* ise "sözcüklerin coşkusal kullanımı"yla ilgilidir.(15) Coşkusal kullanımın gelip geçici olmakla kalmayıp bir anlam değişimine yol açtığı durumlar söz konusudur burada. Daha çok anlatımlılık arama, örtmeceler (örneğin, *iyi saatte olsun* türünden dolaylı anlatımlar), vb. bu nedenler arasında yer alır.(16)

Artsüremli dilbilim çerçevesinde, anlam değişimlerinin nedenlerinin yanı sıra bunların biçim ya da türlerini saptamak amacıyla da birçok araştırma yapılmıştır. Kimi yönlerden kökenleri İlkçağa değin gerilere uzanan, değişmecelere(17) ilişkin sözbilim incelemelerine bağlanan etkinliklerle

(15) Bkz. *Grammaire historique de la langue française*, t. IV, Copenhague, Glydendalske Boghandel Nordisk Forlag, 1913.

(16) Bkz. P. Guiraud, *a.g.y.*, s. 69 ve ötesi.

(17) *Değişmece*: "Bir gösterge ya da göstergeler bütününün gerçek anlamı dışında kullanılması", *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, bkz. not 7.

ilgili bir alan söz konusudur burada. Biz yalnızca, dilbilimin oluşmasından sonraki dönemde gerçekleştirilen sınıflandırmaları örneklendirmekle yetineceğiz.

Anlam değişimlerinin *türleri* konusunda, mantıksal ve ruhbilimsel bakış açıları en önemli tarihsel anlambilim yaklaşımlarını oluşturur.

A. Darmesteter, M. Bréal gibi ilk anlambilimciler *daralma, genişleme* ve *kayma* gibi ölçütler kullanarak yalın bir sınıflandırmaya yönelmişlerdir. S. Ullmann'ın da belirttiği gibi, bu sınıflandırma değişimden önceki ve sonraki anlam alanının salt nicel değerlendirmesine dayanır. Üç olasılık vardır bu düzlemde: Yeni alan eskiye oranla daha geniş olabilir, daha dar olabilir; bir de kapsam açısından daralma ya da genişlemeden söz edilemeyecek kayma durumuyla karşılaşılabilir.(18) Birinci durumda anlam genişlemesi (örneğin, [ağaç] *dal* [ı] → [bilim] *dal* [ı]), ikinci durumda anlam daralması (örneğin *mal* "mülk" → *mal* [kimi kullanımlarda] "büyük baş hayvan") vardır. Parça bütün yerine, cins tür belirtmek için kullanıldığında genişleme, tersine bir süreç gerçekleştiğinde ise daralma olur. Kayma olgusunda, kapsam söz konusu olmadan başka anlama geçiş görülür: Örneğin, *tütün* "duman" → "bitki adı".(19)

Ruhbilimsel sınıflandırmalar (W. Wundt, H. Schuchardt, L. Roudet, G. Stern, S. Ullmann, vb.) çağrışımlara önemli bir yer verir ve değişimleri ana çizgileriyle dört öbeğe indirger: İki anlam arasındaki benzerlikten kaynaklanan değişimler, iki anlam arasındaki bitişiklikten doğan değişimler, iki ad arasındaki benzerliğin ürünü değişimler ve iki adın bitişikliğine bağlanan değişimler.(20) Bu sınıflandırma

(18) Bkz. S. Ullmann, *a.g.y.*, s. 272-273.

(19) Çeşitli örnekler için bkz. D. Aksan, *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*, Ankara, A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yayınları, 1971, s. 137 ve ötesi.

(20) S. Ullmann, *a.g.y.*, s. 277.

"olanaklı bütün çağrışım türlerini, bunun sonucunda da bütün anlam değişimlerini kapsar",[21] Örneğin, bir şapka şunları usa getirir: Başlık, bere, vb.: Anlam benzerliği; baş, ceket, vb.: Anlam bitişikliği; şaprak, şaplak, vb.: Ad benzerliği; melon şapka, silindir şapka gibi kullanımlardaki melon, silindir: Ad bitişikliği.[22] Anlam benzerliğine dayanan ad aktarımının en belirgin örneği *eğretileme*dir. "Dizisel bağıntılar düzleminde, ortak anlambirimcikler kapsadıklarından aralarında eşdeğerlik ilişkisi kurulan anlamlı öğelerden birini öbürü yerine ve karşılaştırma yapılmasını sağlayan sözcükleri... kaldırarak kullanma sonucu oluşan değişmece türü"dür bu[23] (örneğin, *yaşamın ilkbaharı* sözünde "gençlik" çağını belirten *ilkbahar* bu türlü bir sürecin ürünüdür). Anlamların bitişikliğinden doğan değişim olgularının en yaygını *düzdeğişmece*dir. Dizimsel bağıntılar ya da değinilen "gerçeklik düzleminde yan yana bulunan öğelere ilişkin olarak, benzetme yapılmaksızın sonucun neden, içerenin içerilen, bütünün bölüm, genelin özel, somut adın soyut kavram yerine kullanılması yoluyla oluşan değişmece türü"dür bu[24] (örneğin, *bütün evde oturanlar* yerine *bütün ev* denilmesi düzdeğişmece ürünüdür). Adların benzerliği yoluyla anlam aktarımına örnek olarak ses bulaşması ve kökensel yanılsama olguları anılabilir: Örneğin, Fransızca *recouvrer* "yeniden elde etmek" *recouvrir* "yeniden kapamak, örtmek, her yanını kaplamak" ile karıştırıldığında ya da Türkçede *parasal kapsam* yerine *mali porte* diyenlere özenerek, eksik algılama sonucu *mali portre* diyenlerin kullanımında bu olguyla karşılaşılır. Adların bitişikliği yoluyla gerçekleşen anlam aktarımının iyi bir örneği *eksilti*dir. İki sözcükten birinin, anlamını öbür sözcüğe aktararak silindiği gözlemlenir bu durumda: Örneğin, *birinci mevki* yerine yalnızca *birinci* demek bu değişim sonucu olanak kazanmıştır.

(21) P. Guiraud, *a.g.y.*, s. 57.

(22) *A.g.y.*, s. 57.

(23) *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, bkz. not 7.

(24) *A.g.y.*.

Görüldüğü gibi, seslerin ve anlamın evrimine ilişkin olarak kısaca örneklendirdiğimiz artsüremli inceleme, değişimlerin hem nedenlerine, hem de türlerine değgin açıklamalar yapmaya yönelir, ele aldığı dilin, belli bir aşamaya nasıl geldiğini ortaya koymaya çalışır.

Bu inceleme birçok olguyu aydınlatmakla birlikte, uzun süre dilsel evreleri, içerdikleri dizgeler açısından değerlendirmediğinden eksik ve yetersiz kalmıştır. Dilbilim çerçevesinde dizgelerin iç düzenine yönelik çalışmalar yüzyılımızda gerçekleştirildiğinden, artsüremli incelemelerde yeni türden yaklaşımların ancak eşsüremli incelemelerle olanak kazandığı söylenebilir. Bunun da nedeni, dilin artsüremli ya da tarihsel boyutunun gerçekte, birbirini izleyen dil durumlarının ya da eşsüremli kesitlerin toplamından başka bir şey olmamasıdır.

3. Eşsüremli İnceleme ve Dilsel Yapı

Dil artsüremde oluşur, ama ancak eşsüremde bir bildirişim aracı olarak kullanılarak işlevini yerine getirebilir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, XX. yüzyıl başlarına değin dil incelemelerinde artsüremli ya da tarihsel görüş, evrimsel yaklaşım kesin bir egemenlik kurmuş, dilbilim tarihsel yöntemle neredeyse özdeşleşmiştir. Olguları ufalayıcı, eşsüremli bağıntıları, bunların oluşturduğu bütünleri görmezlikten gelen bir tutum genel yönelişleri belirlemiştir. Oysa evrimsel boyut dilin en önemli olgularının yer aldığı düzlem değildir. Çünkü dil bildirişim işlevini ancak, düzenli bir bütün kuran dayanışık öğelerin oluşturduğu *dizge* çerçevesinde yerine getirir. Dizge de ilkece yalnız eşsüremli düzlemde saptanıp kavranabilir. Onun için, eşsüremli bakış açısının öncelik ve ayrıcalık taşıması gerekir. Öte yandan dilin evrimi de ancak bir dizgeden bir başkasına geçilmesi biçiminde algılanırsa, gerçeklere uygun bir yaklaşım olanak kazanır. Dizgeden soyutlanmış öğelerin değişimleri bölük pörçük ve bütünlükten yoksun gözlemlere yol açar.

Dil incelemelerinin başlı başına bir bilim dalı olarak ortaya çıkışından, bir başka deyişle, XIX. yüzyıl başlarında dilbilimin kuruluşundan sonra, eşsüremli yaklaşıma yönelik sayılabilecek ilk bilginler İsviçreli A. Marty ile Polonyalı J.I. Baudouin de Courtenay'dir. Tarihsel yöntemin en yaygın olduğu ve biricik bilimsel yöntem sayıldığı bir dönemde Marty eşsüremli betimsel bir dilbilimden yana olduğunu belirtmiş,(25) Baudouin de Courtenay ise, sonradan sesbilim adını alacak olan yapısal dilbilim dalını sesbilgisinden ayıracak ölçütler oluşturmuştur. Ama, daha önce de belirtildiği gibi, eşsüremli inceleme ilkesiyle, XX. yüzyıl dilbiliminin benimseyeceği daha başka birçok kavram ilk etkin anlatımını F. de Saussure'de bulmuştur. Dilbilim dışında da geniş yankılar uyandırarak bilgi kuramı açısından da bir tür devrim yaratan Saussure düşüncesi M. Merleau-Ponty'ye göre kimi yönlerden yeni bir tarih felsefesiyle de özdeşleşir.(26)

Saussure'le izleyicilerine göre (bkz. yukarda, II. bölüm) artsürem düzleminde, dizgeyle hiç bir ilişkisi bulunmayan olgularla karşılaşılır; bu olguların dizgeleri koşullandırması durumu değiştirmez.(27) Onun için "dil, bütün bölümleri zamandaş dayanışmaları bakımından ele alınabilen ve alınması gereken bir dizgedir".(28) Düşüncesini satranç oyununa dayanarak örneklendiren Saussure şöyle der: "Dilde de, satrançta da, hem bir değerler dizgesi karşısındayız, hem de bu değerlerin değişimlerini izleriz... (Satrançtaki) bir durum tıpkı dilin bir durumu gibidir. Nasıl dildeki bir öğe değerini, öbür öğelerin tümüyle kurduğu karşıtlıktan alırsa, aynı biçimde taşların karşılıklı değerleri de satranç tahtasındaki konumlarına bağlıdır. Sonra, dizge hep bir an-

(25) G. Mounin, *Histoire de la linguistique*, Paris, P.U.F., 1967, s. 211.

(26) Bkz. B. Vardar, *Dilbilim Sorunlan*, İstanbul, Yeni İnsan yayınları, 1968, s. 36.

(27) Bkz. F. de Saussure, *a.g.y.*

(28) *A.g.y.*

lıktır; bir konumdan öbürüne değişir".[29] Öte yandan, "bir dengeden öbürüne", eşsüremli "bir durumdan ötekine geçmek için bir tek taşın yer değiştirmesi yeter, her şeyin alt üst olması gerekmez".[30] Bu özellikleri içeren eşsüremli dil dizgesi "konuşan topluluk" için tek gerçek niteliğini taşır; artsüremli olgu dizge dışıdır. Dizgede ya da bir dil durumunda her şey bağıntılara ve ayrılıklara dayanır. "İster gösterileni, ister göstereni ele alalım, dilde dizgeden önce var olan kavramlara da seslere de rastlamayız; ancak dizgeden doğan kavram ayrılıklarıyla ses ayrılıkları buluruz. Bir göstergedeki kavram ya da ses özdeği onu çevreleyen göstergelerin kavram ya da ses özdeğinden daha az önem taşır. Anlamına da, seslerine de hiç dokunulmadan; komşu öğelerden birinin değişime uğramasıyla bir öğenin değerce değişebilmesi bunu tanıtlar".[31] Dilde her zaman, karşılıklı olarak birbirini koşullandıran öğelerin karmaşık dengesiyle karşılaşılır. Çünkü "dil bir töz değil, bir biçimdir",[32] bir başka deyişle, hem ses hem anlam bakımından dizgesel ilişkilerin belirlediği bir düzendir.

Eşsüremli incelemelere yöneliş büyük ölçüde bu görüşlerden kaynaklanır ve bütün insan bilimlerinde yeni dönemin belirgin niteliği sayılır. Yöntemsel bir devrim söz konusudur burada. İlkin sesbilim alanında gerçekleştirilen geniş kapsamlı çalışmalarla geçerliği tanıtlanan yeni yöntemin temel kavramı, yukarda değinilen *dizge*yle birçok yönden eşdeğer sayılabilecek *yapı* kavramıdır.[33] 1932'de E. Bréhier, çeşitli insan bilimlerinde filizlenmeye başlayan çağcıl anlayışa geçişi şu sözlerle dile getirmiştir: "Genellikle oluşum so-

(29) *A.g.y.*

(30) *A.g.y.*

(31) F. de Saussure, *a.g.y.*

(32) *A.g.y.*

(33) Kimi kullanımlarda *dizge*, *dizi*yle, *yapı* ise *dizim*le eşdeğer sayılır.

runları bir yana itilerek yapı sorunları diye adlandırılabilecek sorunlar ele alınmakta: Düşüncelerdeki yöneliş toplumbilimde olduğu gibi ruhbilimle felsefede de aynı: Coşumculuktan doğmuş olan evrim kavramı yavaş yavaş silinmekte".(34) Ancak, bu yaklaşımın dilbilim dışındaki alanlarda yaygınlaşarak egemenlik kurması 1950'lerden sonra olanak kazanacaktır. Herhangi bir düzlemdeki öğeleri birbiriyle ilişkisiz olarak tek tek ve evrimleri açısından ele alanlara karşı çıkan bilginlerin kullanımında, dayanışık bir öğeler bütününü belirten *yapı*, tüm insan bilimlerinde etkisini derinden duyuran *yapısalcılık* akımının anahtar terimi olacaktır 1960'lara doğru.

Yapısalcılık; eşsüremli boyutta gerçekleştirilen, incelenen öğelerin salt yapı içindeki bağıntılarına dayanan, bir başka deyişle yapı içi özelliklere ya da içkinlik düzlemine yönelik çeşitli uygulama ve kuramsal yaklaşımların ortak adıdır. Söz konusu akımın çok değişik türden araştırmalar içermesine, kimi durumlarda yöntemsel niteliğinin ötesinde öğretisel özelliklere bile bürünmesine bakarak yapısalcılık yerine *yapısalcılıklar*dan söz edenler de vardır.(35) Ancak, yöntem açısından önemli sonuçlar doğurabilecek ayrılıklarına karşın, hiç değilse genel yaklaşım düzleminde yapısalcıların, ortak bir paydaya indirgenebilecek yönleri yine de ağır basmaktadır. Gerçekten de, yapısalcılar "çevremizde öncelikle farklılıkları algıladığımızı, evrenin bizim için bu farklılıklarla biçimlendiğini kesinleyerek, gerçek sürekliliği kavrayabilmek için, nesnelerin yüzeysel sürekliliğini aşmak gerektiğini belirtir. Örneğin Greimas'a göre farklılığı algılamak, şu ya da bu düzeyde, ama aynı anda var olan iki nesneyi (en azından iki nesneyi), bunun sonucu olarak da bu nesneler ara-

(34) *Histoire de la philosophie*, vol. II, La philosophie moderne, Paris, F. Alcan, 1932, p.1137.

(35) Bkz. M. Corvez, *Les Structuralistes*, Paris, Aubier-Montaigne, 1969, p. 9.

sındaki bağıntıyı kavramak, bunları şu ya da bu biçimde birbirine bağlamaktır. Yapı kavramı temel tanımını burada bulur: 'iki terimin ve ikisi arasında bir bağıntının varlığı'. Öte yandan, iki nesnenin birlikte kavranabilmesi için, ortak bir yanları bulunması, yani belli bir açıdan benzer ya da özdeş olmaları, birbirlerinden seçilebilmeleri için de şu ya da bu biçimde farklı ya da karşıt olmaları gerekir. Bu da her iki terimin ortak paydası, anlamlarının belirdiği düzlem olan bir 'anlam ekseni'ni varsayar".(36)

Görüldüğü gibi, ancak, eşsüremli düzlemde kavranabilen yapıdaki bağıntıları, karşıtlık ve aykırılık ilişkilerini incelemek amacıyla -akımdan akıma değişen oranda da olsa- soyutlama ve indirgeme işlemlerine başvurulması gerekir. Birçok durumda, bütünü oluşturan, onun kendi kendini düzenlemesini sağlayan yasaları bulmak, dönüşüm düzenini belirlemek zorunlu sayılmakta ve yapı "tümlük", "dönüşüm" ve "özdüzenleniş" özelliklerine indirgenmektedir.(37)

Geniş ya da dar anlamda bir bildirişim işlevi yerine getiren değişik türden yapıların dilbilimsel yapısalcılıktan esinlenilerek incelenmesi dilbilimin sunduğu açıklama örneklerinin genelliğinden ve ileri düzeyde bir geçerliğe ulaşmasından kaynaklanır. Gerçekten de "dilin bir bağıntılar dizgesi olarak tanımlandığı, işlevinin de bildirişim... olduğu düşünülürse, onu en tutarlı ve geçerli biçimde açıklamayı sağlayan yöntemin insan bilimlerinin başka alanlarında da kolaylıkla uygulanma olanağı bulması daha iyi anlaşılır".(38) Araştırmalarında dilbilimden geniş ölçüde yararlanan ünlü budunbilimci C. Lévi-Strauss'un da belirttiği gibi "kendini insan bilimlerine adayan bir kimsenin başlıca görevi en nedensiz, en düzensiz, en tutarsız görünen olgu"ların bile altında ya-

(36) T. Yücel, "Yapısalcılık", *Birikim*, Haziran-Temmuz 1977.

(37) J. Piaget, *Le Structuralisme*, Paris, P.U.F., 1968, s. 7.

(38) T. Yücel, *a.g.y.*

tan "düzeni bulmak, hiç değilse böyle bir düzenin bulunup bulunmadığını araştırmaktır".(39)

Başka alanlardaki olguların iç düzenini betimleyip açıklamaya çalışanlara çok önemli yöntemsel araçlar sağlayan dilbilimsel yapısalcılık dilsel yapıları değişik açılardan yoğun bir biçimde incelemiş, yadsınamaz birtakım gerçekler ortaya koymuştur. İnsan bilimlerini "simya düzeyi"nden gerçek bilim düzeyine çıkarabilecek nitelikte görülen(40) bu yöntemsel yaklaşım sonucu dilsel yapıda birimlerin değerlerini -yukarda da belirtildiği gibi- belli bir evrede aralarında kurdukları ve toplum bilincinin onayladığı bağıntılardan aldıkları, bu bağıntıların kendine özgü bir düzen oluşturduğu saptanmıştır. Böylece, ister sesbilimsel, ister sözlükbilimsel, ister sözdizimsel düzey söz konusu olsun, dil birimlerinin hiç bir zaman ayrımsız bir toplaşma ya da dizelge oluşturmadığı, ilişkisel ve işlevsel bir bütün kurduğu tanıtlanmıştır. Gerçekten de, bildirişim amacına dönük dilsel yapı, kapsadığı öğelerin belli kurallar uyarınca (iç kurallar) birbirine bağlanmasıyla işlerlik kazanır. Bu da, yapının, bağıntıların birimlerden daha önemli olduğunu(41) gösterir. Her parça bütüne bağlıdır bu düzlemde ve birimlerin belirginlikleriyle işlevlerini bütün koşullandırır. Belirgin birimler yatay ve düşey boyutlardaki özellikleriyle, bir başka deyişle, kendi düzeylerinden benzer birimlerle birleşmeleri ve birbirlerinin yerini almalarıyla olduğu gibi üst düzeyden birimlere katılmalarıyla da yapıya özgül niteliğini verirler. Bu özellikleri içeren düzen geçici bir denge oluşturur. Bağıntılarda, bunlardan kaynaklanan işlevlerde, öğelerin yapı içindeki konumlarında

(39) C. Lévi-Strauss, "La grande aventure de l'ethnologie", *Le Nouvel Observateur*, 17-23 janvier 1968.

(40) N.S. Troubetzkoy. *Principes de phonologie*, trad. fr., nouvelle éd., Paris, Klincksieck, 1957, s. XVII.

(41) Bkz. C. Germain, *La Sémantique fonctionnelle*, Paris, P.U.F., 1981, s. 15.

değişiklik olunca yeni bir denge doğar. Böylece yapı, bağımsız bir bütün olarak işlevsel öğelerin iç bağıntılarıyla belirlenir ve bu bağlamda yapısal olguyla işlevsel olgu özdeşleşir. İncelemenin doğrudan doğruya iç düzene yönelmesi, dışta kalan etkenlerden yapıyı ilk yaklaşımda soyutlaması, gerekirse (örneğin sözlüksel incelemelerde) bunları sonradan yapının gösterdiği doğrultuda değerlendirmesi yöntemsel bir zorunluktur. Her dil yapısal özellikleriyle öbür dillerden ayrılır, dış gerçeği ilkece kendine özgü biçimde bölümler ve aktarır.(42) Dilsel yapılara uyguladığı yöntemindeki "kesinlik, özellikle de sesbilim alanında varılan sonuçların inandırıcılığı ve evrensel bir uygulamaya yatkınlığı dilbilime örnek bilim niteliğini kazandırmıştır. Dilbilimden esin alan insanbilimciler, inceleme konuları görünüşte değişik olmakla birlikte, aynı yöntem çevresinde toplanarak üzerine eğildikleri gerçekleri birer "dil" gibi ele almaya başlamışlar, toplumsal göstergeler, simgeler, akrabalık ilişkileri, yemek ve giysi dizgeleri, söylenceler..., ulaşım belirtkeleri..., vb. aynı türden bir yaklaşımla kavranmaya çalışılmış, benzer ilke ve işlemler aracılığıyla dilbilimle öbür insan bilimleri arasında sağlam bir köprü kurulmuş", böylece, dilbilimde olduğu gibi öbür insan bilimlerinde de "her türlü oluşun, sürecin altında yatan dizgeyi, yapıyı açıklamak, olay ve olguların ardındaki temel gerçeğe ulaşmak genel bir amaç olarak benimsenmiştir".(43)

İşlemsel bir kavram niteliği taşıyan(44) (dilsel) yapının özelliklerine uygun bir yöntem uygulayan yapısal dilbilim (bkz. yukarda, II. bölüm), özü bakımından, öğelerin bir in-

(42) *A.g.y.*, çeşitli yerlerde.

(43) B. Vardar, "Yapısal Eleştiride Yeni Bir Atılım", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 2-3, 1974.

(44) A.- J. Greimas ve J. Courtés'in açıkladığı gibi, *işlemsel*, etkin bir bilimsel edime olanak sağlayan kavram ya da kuralları niteler. Uygulanabilirliği olan bir kuram da işlemseldir. *Sémiotique. Dictionnaire raisonné de la théorie du langage*, Paris, Hachette, 1979.

dirgeme işleminden geçirilerek bölümlenip belirlenmesinden sonra sınıflandırılmasını öngörür. Her aşamada ayırıcı özelliklerle işlevsel değerler incelemenin odaklaşma noktasını oluşturur ve sınıflandırma eylemiyle yapısal görünüm ortaya konulur. İster sesbirimler söz konusu olsun, ister değişik düzeylerdeki konumlarıyla anlambirimler ele alınsın, özdeş ilkeler geçerlidir.

Yapılaştırma işlemlerine sesbilimden bir örnek vererek, Türkçede bölümlenip belirlendikten sonra sınıflandırma konusu olan ünlü sesbirimlerin altı ayırıcı özellikten kurulu üç temel karşıtlığa dayandığını söyleyebiliriz: "ön" / "art", "düz" / "yuvarlak" ve "açık" / "kapalı". Bu özelliklerin değişik birleşimleri dilimizin 8 ünlü sesbirimini oluşturur. "Ön" / "art" karşıtlığı ünlü uyumunu sağladığı gibi / a / - / e / *(at / et)*, / ı / - / i / *(ılık / ilik)*, / o / - / ö / *(on / ön)*, / u / - / ü / *(un / ün)* ayrımlarını belirler. "Düz" / "yuvarlak" karşıtlığı / a / - / o / *(at / ot)*, / ı / - / u / *(kal / kul)*, / e / - / ö / *(en / ön)* ve / i / - / ü / *(din / dün)*, ayrımını sağlar. "Açık" / "kapalı" karşıtlığı ise / a / - / ı / *(alık / ilik)*, / e / - / i / *(et / it)*, / o / - / u / *(on / un)* ve / ö / - / ü / *(ön / ün)* ayrımının temelinde yer alır. Aynı türden bir yapılaştırma işlemiyle Fransızcada saptanan ünlü sesbirimler dizgesi ise dört temel karşıtlığa dayanır: "Ağızsıl" / "genizsil", "ön / art", "düz" / "yuvarlak" ve "açık" / "yarı açık" / "yarı kapalı" / "kapalı". Bunlardan "düz" / "yuvarlak" karşıtlığının yalnızca "ön" özelliğini içeren ünlü sesbirimler için belirgin, ayırıcı olduğunu vurgulamak gerekir. Söz konusu dört temel karşıtlık 16 ünlü sesbirim oluşturur.(45) Görüldüğü gibi, diller ses tözünü kendilerine özgü yollardan biçimlendirir ve özel işlevlerle donatır.

Anlamlı birimler düzleminde de her dil başka dillerinkine indirgenemeyecek bir yapı sunar. Öğelerin çokluğun-

(45) Bkz. B. Vardar, *Une Introduction à la phonologie*, İstanbul, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi yayınları, 1975.

dan ve anlamın işe karışmasından ötürü sorunlardaki karmaşıklık bu düzlemde artarsa da genel ilkeler değişmez. Yapıların saptanması, özellikle sözlüksel birimlerin anlamsal kesiminde güçlüklere yol açarsa da baş vurulacak temel ölçütleri yine yapısal ilkelerde aramak gerekir. Örneğin, anlambirimlerle bunların çeşitli birleşimlerinden oluşan sözlüksel yapı, hem birimlerin ayırıcı özellikleriyle, hem de değişik gerçeklik kesimlerine ve bakış açılarına göre bu birimlerin kendi aralarında kurdukları bağıntılarla belirlenir,(46) bir başka deyişle, yapısal özelliklerle tanımlanır. Bundan ötürü de, birimlerin, söz konusu gerçeklik kesimindeki ya da *kavramsal alan*daki görece konumları bakımından olduğu gibi, içerdikleri anlambirimcikler açısından da ele alınmaları gerekir. Öğelerin belli bir eşsüremdeki işleyişleri göz önünde tutularak yapılabilecek olan bu tür bir inceleme, göstergelerden oluşan ve bir gerçeklik kesiminin dilsel karşılığı olan *sözlüksel alan*ın yanı sıra bunun yansıttığı içerik bütününü ya ya da *anlamsal alan*ı ortaya koyar. "Günümüzde, ortak amacı temel bir anlam özellikleri dizgesi aracılığıyla sözlüksel bütünleri betimlemek olan bir dizi araştırma sürdürülmektedir. Bu dizgeler, örneklerini... özellikle sesbilimde aramaktadır".(47) Yaklaşımların büyük bir çeşitlilik gösterdiği bu alanda, olguların karmaşıklığı, birimlerin çokluğu yapılaştırma girişimlerini güçleştiren başlıca etkenlerdir. Ele alınan kesimlerin kapsamı, somut ya da soyut nitelik taşıması, değer yargılarına ve yananlamlara açık olup olmaması, toplumsal değişkenliklere duyarlık gösterip göstermemesi, vb. bu konuda değişik türden betimleme ve açıklamaların geçerli sayılmasına yol açan nedenlerdir.

Anlambirimciklerden kalkılarak eşanlamlılık, karşıtanlamlılık, altanlamlılık ya da üstanlamlılık ilişkileriyle çokanlamlılık (ya da tekanlamlılık) durumları genellikle incele-

(46) Bkz. C. Germain, *a.g.y.*

(47) P. Guiraud, *a.g.y.*, s. 104.

melerde göz önünde tutulan başlıca olgulardır. Öğelerin hem dizisel, hem de dizimsel boyuttaki özelliklerinden kaynaklanan saptamalar, belli bir dönemde belli bir toplumun dilindeki belli bir alana özgü yapıyı ortaya koyar. *Kavrambilimsel* yaklaşım bir göstergenin ya da göstergeler bütününün içerdiği anlamı ya da anlamları belirlemeye yönelirken *adbilimsel* yaklaşım, tersine bir yol izleyerek gösterilenden kalkar, bunun bağlandığı gösterenleri saptamayı amaçlar. Gerçekte, bu iki yaklaşım birçok durumda birbirini bütünler. Çokanlamlılık birinci yaklaşıma, eşanlamlılık, karşıtanlamlılık, altanlamlılık ise ikinci yaklaşıma bağlanır. Çokanlamlılıkta, aynı gösterence dile getirilen çeşitli içerikler ortak bir anlam eksenine dayanır. Örneğin, çokanlamlı *baş*'ın tüm kullanımlarında karşılaşılan ortaklık eksenini "üst ya da önde bulunan" anlambirimcik demeti oluşturur. Bağlam ve durum çeşitli anlamlardan hangisinin gerçekleştiğini ortaya koyar (bkz. *başı ağrımak, kol başı, satır başı, dağ başı, topluiğne başı, köprü başı*, vb. kullanımlar). Ortak anlam eksenine rastlanmayan ya da bu eksenin belli bir eşsüremde bulanıklaşmış olduğu durumlarda özdeş gösterenler eşadlılık olgusuna bağlanır. Örneğin, bir "renk" belirten *kara* ile "toprak parçası" *kara* arasında herhangi bir anlamsal ilişki yoktur; arakesitleri olmayan bu öğelerin yalnızca gösterenleri özdeştir. İki ya da daha çok sayıda anlamlı birimin aynı anlambirimcik demetini paylaştıkları, bir başka deyişle aynı bağlamda birbirlerinin yerini alabildikleri durumlarda eşanlamlılıktan söz edilir.(48) Örneğin, *ak* ile *beyaz* kimi bağlamlarda aynı anlamsal arakesiti ya da anlambirimcik demetini ("kar renginde olan") paylaştıklarından eşanlamlı sayılırlar. Bu türlü durumlarda ikiyanlı bir içerme bağıntısı söz konusudur. Ama kimi bağlamlarda, bu birimler başka başka anlambirimcik demetleri gerçekleştirirler (örneğin, bkz. *yüzü ak* "namuslu" = *yüzü beyaz* "rengi uçuk") ve bu gibi durumlarda eşanlamlı sayılmazlar. Altanlamlılık tekyanlı içerme bağıntısından kaynaklanır ve görece olarak özel nitelikli bir anlam-

(48) M. Tutescu, *Précis de sémantique française*, Paris, Klincksieck, 1975, s. 109.

birimi daha genel nitelikli bir anlambirime bağlar: Örneğin, *gül, çiçek* anlambirimine oranla altanlamlı bir öğedir. İçerme bağıntısı tekyanlıdır burada, çünkü *gül* bir *çiçek*tir ama, her *çiçek, gül* değildir. Karşıtanlamlılıkta da birimler ortak bir anlam ekseninin çevresinde toplanırlar, ortak anlambirimcikler ya da bir üstanlambirimcik demeti içerirler, aynı zamanda da bir dışındalama bağıntısı kuran ayrı anlambirimcikler kapsarlar. Sözlüğün içerik boyutuna ilişkin temel olgular arasında yer alan karşıtanlamlılık konusunda değişik görüşler sınıflandırmaları da yakından etkiler.(49) Bu düzlemde özellikle dereceli karşıtanlamlılıkla (örneğin, *sıcak / ılık / serin / soğuk*) bütünleyicilik (örneğin, *evli / bekâr*) ve evrişiklik (örneğin, *vermek / almak*) bağıntılarını birbirinden ayırmak gerekir. Birinci durumda, uçlardan birinin yadsınması zorunlu olarak öbürünün varlığını belirtmez, çünkü ara evreler söz konusudur ve karşılaştırma yapma olanağı vardır (A, B'den daha sıcak, daha soğuk; A; B denli soğuk mu, sıcak mı? denilebilir). Oysa bütünleyicilik bağıntısında böyle bir durum görülmez; öğelerden birinin yadsınması öbürünün olumlanması anlamına gelir. Üçüncü durumda ise, ancak birbirine göre tanımlanabilen bağıl nitelikli öğeler söz konusudur.

İşte, sözlüğün anlamsal kesimi belirtilen türden bağıntılara dayanan bir yapıdır. Herhangi bir öğenin anlam ve değerini belirlemek demek, hem onu oluşturan anlambirimcikleri saptamak, hem de, bağlandığı gerçeklik kesimini dile getiren sözlüksel alandaki eşanlamlı, karşıtanlamlı, alt ya da üstanlamlı öbür öğeleri ortaya koymak demektir.(50)

(49) Bu konuda en yetkin sınıflandırma girişimini J. Lyons'ta bulmaktayız: *Eléments de sémantique*, trad. fr., Paris, Larousse, 1978. Ancak, kimi belirsizlikleri bu yapıt da ortadan kaldırmış değildir.

(50) Yapısal sözlükbilim ilkelerinden yararlanarak yaptığımız ve biri 1627-1642 arasında Fransa'da *özgürlük* kavram alanına, öbürü Fransızcanın 1815-1830 arasındaki toplumsal ve siyasal sözlüğüne ilişkin olan iki çalışmamızda, burada değinilen olguları ayrıntılı biçimde irdelediğimizi belirtmek isteriz: *Etude lexicologique d'un champ notionnel* (İstanbul, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi yayınları, 1969) ve *Structure fondamentale du vocabulaire social et politique en France de 1815 à 1830* (İstanbul, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi yayınları, 1973).

Daha önceki bölümlerde (özellikle de VI. ve VII. bölümlerde) gösterene de, gösterilene de ilişkin yapısal işlemleri örneklendirdiğimizden burada daha ayrıntılı açıklamalara girişmiyoruz.

Yapısal özelliklerin şu ya da bu yanına önem verilmesi, hangi düzlem ele alınacak olursa olsun, konuşmada gerçekleştiği biçimde göstergeden ya da salt gösterenden kalkılması, gerçekleşme koşulları göz önünde tutulmadan salt gösterilene yönelinmesi, töze de yer verilmesi ya da yer verilmemesi, önsel varsayımlar oluşturulması ya da bundan kaçınılması, görgül yaklaşımlara ayrıcalık tanınması, vb., daha önce de belirtildiği gibi, değişik yapısalcı yaklaşımların doğmasına neden olmuştur. Dili özellikle bir göstergeler dizgesi olarak ele alan ve betimlemelere öncelik tanıyan, genellikle derleme ya da tarama ürünü bir örnekler bütünü ya da bütünce üstünde çalışarak işlemlerini gerçekleştiren, çoğunlukla da sınıflandırmacı nitelik taşıyan birinci tür yapısalcılığı, dili sonlu sayıda kuralla sonsuz sayıda bildiri oluşturma düzeneği olarak gören ikinci tür yapısalcılığın kimi yönlerden bütünlediği söylenebilir. N. Chomsky'den kaynaklanan ve dili bir göstergeler dizgesi olarak değil de, birtakım kurallara uyan üretici-dönüşümsel bir düzenek-yapı olarak ele alan bu yaklaşım salt betimlemelerle yetinmez, matematiksel - mantıksal kurallara dayalı açıklamalara yönelir. Kimileri, birinci tür yapısalcılıkla ikinci tür yapısalcılık arasındaki ayrılıkları, iki akımın aynı genel başlık altında bir araya getirilmesini önleyici nitelikte görürler, yapısalcılık terimini yalnızca birinci akımı belirtmek için kullanırlar ve üretici-dönüşümsel dil anlayışını apayrı bir görüş olarak sunarlar. Kanımızca, üretici-dönüşümsel dilbilgisini de yapısalcılığın bir türü olarak görmek daha gerçekçi bir tutumdur. Çünkü burada da söz konusu olan, yapı kavramıdır. Bu yapısalcılığın, dağılımcı yapısalcılığa karşı çıkarak oluşmuş bulunması durumu değiştirmez. Çünkü dağılımcılık, yapısalcılığın yalnızca bir türüdür. Chomsky'nin, Avrupa yapısalcılıklarını bil-

mezlikten ya da görmezlikten gelerek birçok bağlamda yapısalcılığı dağılımcılığa indirgemesine kapılmamak gerekir. Neredeyse her işleminde yapı kavramına baş vuran bir kuramı yapısalcı yaklaşımların dışında saymaya olanak yoktur. Daha önce de belirttiğimiz gibi, dilleri gerçekleşmiş görüntüleriyle değil de olanaklarıyla tanımlama çabasını dile getiren üretici-dönüşümsel yaklaşım, sayıları son derece sınırlı olan sesbirimlerle görece bir sınırlılığı olan biçimbirimlerin ve çok yüksek sayılara ulaşan sözlükbrimlerin(51) ördüğü yapının, derin katmanlarında yer alan sonlu sayıda kural ve belli sayıda dönüşümle sonsuz sayıda bildiri oluşturabilen ya da yorumlayabilen bir düzenek olduğunu savunur. Her birey, derin yapıda yer aldığı varsayılan soyut sözdizim-anlam biçimlerine uyguladığı dönüşümlerle sonsuz sayıda yüzeysel yapı biçimine ulaşır. Derin yapı, tümcenin dönüşümsel süreç öncesindeki görünümüdür; yüzeysel yapı ise bu süreç sonunda ortaya çıkan biçimdir. Dönüşüm, derin yapıdan yüzeysel yapıya geçilmesini sağlayan değiştirim, silme, değişi, katma işlemlerine ve kuralın uygulanma sürecine verilen addır (örneğin, edilgen dönüşüm). Yüzeysel yapı, hem bir anlam taşıyan hem de bir ses gerçekleşmesi kapsayan bildiridir. Dilsel yapının matematiksel-mantıksal örneklerden kalkılarak ele alındığı bu kuramda bireyin dili kullanması ya da edimi bütün bireylerdeki (ya da ülküsel konuşucu-dinleyicideki) edincin eylemli duruma girmesi olarak yorumlanır. Görüldüğü gibi, kuramın öngördüğü bütün düzeylerde yapı kavramı egemen: Yalnız, bu bağlamda terimin "düzenek" anlambirimciği ağır basar, "dönüşüm" ve "üretim" anlambirimcikleri de bu yoldan genel tanıma katılır. Öte yandan, üretici-dönüşümsel kuramın, dillerin derin yapılarda özdeş, yüzeysel yapılarda ayrı olduğunu savunması, anlıkçı bir bakış

(51) Üretici-dönüşümsel dilbilgisi biçimbirim / sözlükbirim ayrımını yapmamakta, işlevsel dilbilimin anlambirim terimi yerine ayrımsız olarak biçimbirim terimini kullanmaktadır. Biz burada, daha önceki bölümlerde açıklanmış olan işlevsel dilbilim terimleriyle olgulara değiniyoruz.

açısı benimsemesi, tümdengelimli bir yol izlemesi, insandaki konuşma yetisini doğuştancı bir açıdan değerlendirerek bu yetiden kaynaklandığını öne sürdüğü genel, evrensel özelliklerin ya da tümellerin varlığını vurgulaması, vb. salt bu akıma özgü yönler olarak görülemez. Benzer görüşlere birçok Avrupalı dilbilimci ya da göstergebilimcide de rastlanır: Örneğin, "dil bir töz değil, bir biçimdir" diyen Saussure'ün görüşlerini derinleştirmeyi amaçlayan Hjelmslev, bütün anlamsal dizgelere ilişkin evrensel kuralları saptama ereğini benimseyen Greimas, dilin soyut iç biçimiyle dış biçimi arasında ayrım gözeten Tesnière, dildeki sonlu sayıdaki tasarımlarla söylemdeki sonsuz sayıdaki anlatım edimini ayırt eden Guillaume, A.B.D.'ne yerleşmeden önce de tümelci, evrenselci yönleri ağır basan Jakobson burada anılabilir. Gerçekten de, üretici-dönüşümsel dilbilgisinin biçimci, usçu, önsel varsayımlara yönelik ülküselci yanlarından bir bölümü değişik görünümlere bürünerek de olsa, bu kuramcılarda da karşımıza çıkar.

Bu durumu böylece saptadıktan sonra, eşsüremli, iç bağıntılardan oluşan, özerk kendilik niteliği taşıyan dizgeleri, tümlük, dönüşüm, özdüzenleniş özellikleriyle belirlenen ve bunlara ilişkin kurallarla işleyen düzenekleri ele alan yapısalcılar arasında birtakım ayrılıklar bulunduğu gibi, tümüyle yapısalcılığı eleştirmenin de bir tür modaya dönüştüğünü belirtelim. Söz konusu eleştirilerin bir bölümü, yapısalcılığın değerini belirleyecek ölçütleri şu ya da bu akıma, şu ya da bu düşünyapıya uyup uymamasında arayan, XX. yüzyıl dilbiliminden yapısalcılığı çıkardınız mı geriye pek bir şey kalmayacağını bilmeyen, dilbilimin, çağımızdaki büyük başarılarının neredeyse tümünü bu yönteme borçlu olduğunu kavrayamayan kişilerden kaynaklanmaktadır. Bu eleştiriler bilimsel temelden yoksun savlar içerdiğinden bizi burada ilgilendirmez. Kimi eleştiriler ise yapısalcılığın daha çok "ülküselci" türüne ve genellikle de dilbilim dışı yapısalcılığa yö-

neliktir. Hemen şunu belirtelim ki, gerçekte bu eleştirilerin en yetkili ve tutarlı sözcüleri yine yapısalcı dilbilimciler arasında bulunmaktadır. Onun için, dilbilim açısından burada bir eleştiriden çok bir özeleştiri ve "gerçekçi" bir yaklaşımla ürünleri değerlendirme çabası söz konusudur. Örneğin, A. Martinet görgül-tümdengelimli bir yaklaşım benimser, gözleme de, tümdengelime de gerekli yerin verilmesini zorunlu görür, bu nedenle de varsayımsal tümdengelimli yaklaşımları eleştirir.(52) Öte yandan bu bilgin, eşsüremli düzlemde yer alan dilsel yapının durağan olmadığı gibi artsüremle de çelişmediğini ortaya koyarak *devingen* ya da *devimsel eşsürem* kavramını geliştirmiştir. Dillerin hem sürekli bir işleyiş içinde bulunması, hem de bildirişimi aksatmayan bir değişim ve değişkenlik göstermesi bu kavram aracılığıyla açıklanır. "Martinet, ayırıcı özelliklere dayanarak sesbirimleri eklemleme yer ve türlerine göre sınıflandırmış, aynı tür eklemleme içerenlerle aynı yerde oluşturulanları" bağlılaşımları bakımından ele almış "hem dizgeyi belirleyen özellikleri, hem de dengenin sarsılma noktalarıyla evrim doğrultularını ortaya koymaya çalışmıştır. Evrim boyutu da, olguları birbiri ardı sıra belirtmekle yetinmeyen, açıklayıcı olmaya özen gösteren, bir yandan olabildiğince az sayıda öğeye yönelen en az çabanın, bir yandan da olabildiğince çok sayıda öğe isteyen bildirişimsel gereklerin koşullandırdığı işlevsel verime dönük bir yaklaşımla kucaklanır böylece. Dilin iki eksenini oluşturan dizimsel düzlemle dizisel düzlemin özellikleri birbirini dengeleyici iki eğilim çerçevesinde kavranır: Dizimsel baskıdan kaynaklanan benzeşim eğilimi ve dizisel baskıdan kaynaklanan ayrışım eğilimi. Bütün bunlar, evrimin açıklanmasında her dilin kendine özgü yapısının göz önünde tutulması gerektiğini ve sonuç olarak, dillerin işleyiş içinde bu-

(52) A. Martinet, "Pour une approche empirico-déductive en linguistique", *Linguistique et sémiologie fonctionnelles* (textes recueillis et présentés par B. Vardar), İstanbul, İ.Ü. Yabancı Diller Yüksek Okulu yayınları, 1981.

lunmaları nedeniyle değiştiğini ortaya koymaktadır".(53) Martinet işlevselciliği eşsüremle artsürem arasında salt nitelikli bir ayrım yapılmasına, eşsüremin dural olarak yorumlanmasına karşı çıkar, durağan yapı kavramı yerine *devingen* ya da *devimsel yapı* kavramını, dili işleyişi içinde gözlemleyen eşsüremli bir betimleme yöntemini benimser. Artsüremli boyutu ise salt dizgelerin değişimi açısından irdeler. Böylece artsürem ile eşsürem arasındaki kopukluk yöntemsel açıdan giderilmiş olur. Bu ilkeleri benimseyen Martinet ve günümüzdeki başlıca izleyicileri, bir başka deyişle Uluslararası İşlevsel Dilbilim Kurumu (Paris) çevresinde toplanmış olan çağdaş yapısalcı işlevselciler (G. Mounin, H. Walter, J. Martinet, D. ve F. François, C. Clairis, A.-M. Houdebine, F. Bentolila, C. Hagège; J.-P. Goudailler, vb.) süre ve uzamdaki dilsel değişkenliğin göz önünde tutulmasını, her şeyden önce dil olgularına, dilin içkin yapılarına yönelinmesini gerekli görerek evrenselci, önselci-mantıkçı eğilimlere karşı çıkarlar, yapıyı anlıksal bir oluşturum olarak değil, olgulara içkin bir düzen olarak ele alırlar. Olanaklı durumlarda geniş soruşturulara dayanarak, belirginlik, ayırıcılık ilkesi aracılığıyla işlevsel öğeleri belirlerler. "Oluşturulan ya da algılanan bildiri düzlemindeki seçme eylemiyle belirlenmiştir bu ilke ve bildirinin, konuşucunun kişiliği, özellikleri üstüne bilgi veren yönüyle aynı bireyin söylemek istediğini birbirinden ayırt etmeyi sağlar. Bir öğenin bildirişimsel nitelikli olması demek "seçilebilir" olması demektir. Buna bağlı olarak da, bir dili betimlemek, konuşucunun birinci ve ikinci eklemlilik düzlemlerinde yapabileceği seçimleri belirlemekle özdeşleşir. Bir öğenin dilbilimsel nitelikli sayılabilmesi için, söz konusu dil açısından belirgin olması gerekir. Bu ilkenin ışığında, olgular işlevlerine göre sınıflandırılır".(54) İşlevsel yapı-

(53) B. Vardar, "İşlevsel Dilbilimde Temel İlkeler ve Yeni Yönelişler", *Dilbilim IV*, 1979.

(54) B. Vardar, *a.g.y.*

salcılığın benimsediği görgüllük ilkesi, değinilen ilkeyle yakından bağlantılıdır. P.L. Garvin'in de açıkladığı gibi, bu düzlemde görgüllük "incelenen konuyla inceleme sırasında kullanılan yöntemin niteliklerine ilişkin tüm varsayımların insanın toplumsal davranışının", "konuşan bireylerin davranışlarının gözlemlenmesinden kaynaklanmasını ve bu davranışa uygun düşmesini gerektirir".(55) Varsayıma ancak gözlemle ulaşılamayacak durumlarda, örneğin, çeşitli artsürem olgularının değerlendirilmesinde başvurulması(56) görgüllük ilkesinin sonucudur. Önsellikten kaçınan gerçekçiliğine karşın Martinet'ci okul tümevarımcılığa da karşı çıkar, görgüllüğün yanı sıra, en değişik dilsel yapıları da betimleyip açıklamaya elverişli ve çift eklemlilik kuramına dayalı, bu kuramı zorunlu ve yeterli sayan kendine özgü bir tümdengelimciliği benimser.(57) Tümellere ilişkin kuramın gerçekte tümevarımcı olduğunu öne sürer.(58)

Bu açıklamalar, kimilerinin sandığı gibi yapısalcılığın tek türe indirgenebilecek bir akım olmadığını, yalnız dilbilim alanında bile çeşitli yapısalcılıklardan söz edilebileceğini, yapı kavramının çevresinde değişik yöntemsel anlayışların oluşmuş bulunduğunu ve araştırmacıların, eğilimlerine göre bunlardan birine ya da öbürüne yöneldiklerini ortaya koymaktadır. Çok genel nitelikli ve ayrıntılara girmeyen bir saptama yapmak gerekirse, dilbilimsel yapısalcılık alanında günümüzde canlılık gösteren kuramsal yönelişlerle uygulama girişimlerinin, işleve öncelik tanıyan yaklaşımlarla salt yapılaştırmaya önem veren görüşlerden kaynaklandığı söylenebilir.

(55) "Une épistémologie empiriste pour la linguistique", *La Linguistique*, 15, 1979-1.

(56) A. Martinet, *a.g.y.*

(57) Bkz. C. Clairis (propos recueillis par), "Questions à André Martinet", *Dilbilim IV*, 1979.

(58) *A.g.y.*

Yapı kavramıyla buna bağlı sorunlar konusunda olduğu gibi başka alanlarda da (bkz. önceki bölümler) işlevsel görüşe egemen kavram ve yöntemlere ağırlık vermekteysek de, söz konusu yaklaşımın bütün sorunlara çözüm getirdiğini savunduğumuz sanılmamalı, bu kuramın da görece bir değer taşıdığı unutulmamalıdır.(59) Bir başka deyişle, daha önce de vurguladığımız gibi, dilbilimde "seçmecilik dönemini aşmamış sayılırız. Ama seçmeci çözümlerin çoğunda işlevsel görüşün büyük bir yer tutması gerektiği de açık. Katı kuralcılıktan, doğrulanamaz varsayımlardan kaçınması, dil olgusunu tüm varsıllığı içinde kavramaya yönelmesi"(60) işlevselciliğin başka konularda olduğu gibi yapı kavramı ve eş- ya da artsürem düzlemlerinde de geniş ölçüde yararlanılması gereken bir akım olduğunu ortaya koymaktadır. Hiç bir özel uygulama, dili her yönüyle ele alarak tüm boyutlarıyla incelemeye yönelmez. Ne var ki benimsenen açıklama ve betimleme örneğinin gereğinde dilin tüm boyutlarına uygulanabilecek bir genelgeçerlik taşıması da yöntemsel bir zorunluktur. Bunun sonucunda da araştırmacılar, olguların önemli saydıkları yönlerine ağırlık veren yöntemsel çerçeveler oluştururya da benimserler. Bu nedenle de, iç tutarlılığı olmak, tümü kapsamak, yalın nitelik taşımak ve gerçeğe uygun olmak koşuluyla değişik betimleme ve açıklama örnekleri geçerli sayılabilir. Kanımızca "süremlerden birine yönelmek -öbürünü yok saymamak koşuluyla- ve dilin uzamsal bir kesitiyle yetinmek -öbür kesitlerin varlığını yadsımamak koşuluylaen geçerli tutumdur tikel araştırmalar düzleminde. Olguları belli bir dizge çerçevesinde kavramaya çalışmak, ama koşut dizgeler bulunduğunu da hiç bir zaman unutmamak işlevleri belirlemenin, belli bir bağlamdaki yapıyı saptamanın en elverişli yoludur. Öte yandan, gerçekleri görmezlikten gelmeden, dilsel değişkenliği yok saymadan biçimselleştirici birta-

(59) Söz konusu kurama yöneltilebilecek kimi eleştiriler için bkz. B. Vardar, *a.g.y.*

(60) *A.g.y.*

kım işlemlere yönelmek de araştırıcının en doğal hakkıdır. Biçimselleştirmenin oranı kuşkusuz kişiden kişiye değişecek, "hafif" bir biçimselleştirmeyle yetinenlerin yanı sıra "tümsel" bir biçimselleştirmeye yönelenler de olacaktır. Önemli olan, varılan soyut çizeneklerin (şemaların) gerçeklere, olgulara uygunluğu ve açıklayıcılık gücüdür".(61)

Sonuç olarak, dilbilimin önünde açılan yolların kalkış noktasını dün olduğu gibi bugün de yapısal yaklaşımların oluşturduğunu ve yapı kavramının, değişik yorumlara karşın, günümüzde de temel nitelikli dilbilim kavramı olduğunu söyleyebiliriz. A.J. Greimas'la J. Courtés'in de belirttiği gibi, "bilimsel tutum olarak yapısalcılık değerini korumaktadır. Ya içkin yapıların araştırılması ya da genel örnek oluşturumuyla belirlenir yapısalcılık ve her iki durumda da, ulaşılmaya çalışılan bilgi nesnesinin öğeler ya da sınıflar değil, bağıntı (ya da yapı) olduğu ilkesini benimser. Bulducu değerini bugün de olduğu gibi korumaktadır".(62(

4. Dilsel Yapı ve Tümü Kapsayıcı Dil Tanımı

Dil olgusu üstüne buraya değin söylenenler; yapı kavramının da açıklanmasından sonra, temel nitelikli kavram ve ilkelere dayanan öze indirgeyici bir işlemden geçirilirse tümü kapsayıcı şu tanıma ulaşılabilir:

Dil, dizimsel ve dizisel bağıntıların belirlediği, gösterenleri çizgisel nitelikli, nedensiz ve saymaca göstergelerden oluşan, eşsüremli boyutta devimsel bir yapı olarak yer alan (göstergeler dizgesi) ve işleyen (kurallar düzeneği) çift eklemli bildirişim aracıdır.(63)

---

(61) *A.g.y.*

(62) A.J. Greimas, J. Courtés, *a.g.y.*

(63) Burada anılmayan kavramların, dolaylı ya da dolaysız biçimde tanımda yer alan kavramlara bağlandığını belirtmek isteriz. Öte yandan, parçaüstü birimler her dilde ayrımsız olarak dilbilimsel bir işlev yerine getirmediğinden burada söz konusu edilmiyor.

X. DOĞAL DİLLER

1. Doğal Diller ve Yapay Diller

Genel dil olgusunun özel biçimleri olan Türkçe, Almanca, Fransızca, İngilizce, vd. diller, hem uzamda çeşitlilik gösteren (lehçeler, ağızlar), hem de uzamın belli bir kesitinde halk dili, teklifsiz dil, yazı dili, şiir dili, argolar, bireysel nitelikli ya da toplumsal bir çevreye özgü kullanımlar, vb. değişik düzeyler içeren bildirişim araçlarıdır. Daha önce incelediğimiz toplumsal nitelikli dil, söz konusu değişkenliklerin ötesinde yer alan bir tür ortak paydadır. İnsanın genel *dilyetisi* dışında ancak belli *bir dil*den ya da *diller*den söz edilebileceğini öne sürerek, bir soyutlama belirten *dil* teriminin kullanılmamasını salık veren dilbilimciler varsa da,(1) dillerin ortak özelliklerinden kaynaklanan ve işlemsel bir kavram belirten *dil* teriminin bugüne değin olduğu gibi bundan sonra da söz karşıtı olarak kullanılması yöntemsel bir zorunluktur. Öte yandan, genel nitelikli *dil* terimini kullanmaktan kaçınanların, bir başka soyutlamayı belirten *söz* terimini de aynı nedenlerle bırakarak salt *bir söz* ya da *sözler* türünden kullanımlarla yetinmeleri gerekir. Böyle bir tutumun ise kavramlaştırma çabalarını geriletici bir özellik taşıyacağı kuşkusuzdur.

Doğal diller sözü, dillerin düzenlerine yön veren göstergesel yapıların içkin bir niteliği olduğunu, bireyin bunlar-

(1) A. Martinet, "Pour une approche empirico-déductive en linguistique", *Linguistique et sémiologie fonctionnelles* (textes recueillis et présentés par B. Vardar), İstanbul, İ.Ü. Yabancı Diller Yüksek Okulu yayınları, 1981.

la ilişkisinin salt kullanım düzleminde yer aldığını vurgular.(2) Bu özellikleri taşımayan bildirişim araçlarına ise *yapay diller* denir. Bilinçli bir çabayla oluşturulmuş bulunan yapay diller,(3) çeşitli türler kapsar: Uluslararası yardımcı bildirişim araçları olarak tasarlanmış Volapük, Esperanto, Ido, Oksidantal, Interlingua gibi dizgeler(4) de birer yapay dildir, çeşitli biçimsel diller ya da bilgisayar izlenceleme dilleri de.(5)

Doğal diller, bütün öbür gösterge dizgelerinin -değişen oranlarda da olsa- aktarılabildiği ve başka gösterge dizgelerinin kurulmasına olanak sağlayan araçlardır.(6)

---

(2) Bkz. A.J. Greimas, J. Courtés, *Sémiotique, Dictionnaire raisonné de la théorie du langage*, Paris, Hachette, 1979.

(3) *A.g.y.*

(4) Yapay dillerden *Volapük*'ü 1879 yılında J.M. Schleyer (1831-1912) oluşturmuştur. Bitişimli bir yapı içeren bu yardımcı dilin kökenleri büyük ölçüde İngilizceden kaynaklanır. Önceleri büyük bir yayılma göstermiştir Volapük ve 1889'da Paris'te yapılan kurultayda yalnız bu dil kullanılmıştır. 25 dilde 316 Volapük dilbilgisi yayımlanmış, 25 dergi çıkarılmıştır. Ancak söz konusu yapay dil çok geçmeden yerini *Esperanto*'ya kaptırmıştır.1887'de Dr. L. Zamenhof'un (1859-1917) yarattığı Esperanto, kökenleri Roman dillerine bağlanan ve bugün de oldukça yaygın olan yardımcı bir dildir. Esperanto kitaplığı 5.000'i aşkın yapıt kapsar (bunların çoğu çeviridir). 1905'ten beri her yıl toplanan Esperanto kurultaylarında yalnız bu dil kullanılır. 1907-1909 yıllarında L. Couturat (1868-1914) -L. de Beaufront'un da katkısıyla-, Esperantonun geliştirilmiş bir biçimi olan *Igo*'yu oluşturmuştur. 1922'de E. von Wahl'in (1867-1943) yarattığı *Oksidantal*'de de Roman dillerinden kaynaklanan öğeler egemendir. Dr. A. Gode'un oluşturduğu *Interlingua* 1951'de Uluslararası Yardımcı Dil Derneğince benimsenmiştir. İngilizce ağırlıklıdır bu yapay dil. Bkz. A. Bausani, *Le Lingue inventate*, Roma, Ubaldini Editore; 1974.

(5) Bkz. A. Köksal, *Dil ile Ekin*, Ankara, Türk Dil Kurumu yayınları, 1980, ss. 113-116.

(6) A.J. Greimas, J. Courtés, *a.g.y.*

2. Doğal Dillerin Sınıflandırılması

Yeryüzünde 3.000 dolaylarında dil vardır.(7) Bunların kimini yüz milyonlarca kişi konuşur, kimini ise yalnızca birkaç kişi.(8) Birçoğu betimlenmemiş olmakla birlikte, doğal diller çeşitli açılardan sınıflandırılmış, böylece, karmaşıklığın egemen olduğu bir alana dizgeli bir görünüm verilmeye çalışılmıştır.

Dillerin salt yeryüzündeki dağılımını yansıtmayı amaçlayan ve bir ilk yaklaşım niteliği taşıyan coğrafî ya da uzamsal sınıflandırma denemeleri bir yana bırakılırsa,(9) çeşitli sınıflandırma girişimleri, benimsedikleri temel ölçütlere göre başlıca iki öbeğe indirgenebilir: A) Tarihsel sınıflandırma; B) Türsel sınıflandırma.

A) *Tarihsel Sınıflandırma:* Karşılaştırmacı tarihsel yöntemden kaynaklanan bu sınıflandırma dil ailesi ve akrabalık kavramlarına dayanır; artsüremli boyutu, tarihsel oluşumu göz önünde bulundurur. Çeşitli karşılaştırmalarla aynı kaynaktan, bir başka deyişle aynı anadilden geldiği saptanan diller aynı aile ya da öbek içinde toplanır, öbeklerin her birinde altöbekler ya da dallar ayırt edilir.

Özellikle XIX. yüzyıl dilbilimi, dirimbilimdeki evrimci kuramın etkisiyle bu konu üstünde çok durmuş, örneğin A.

(7) Bu sayıyı 2.000'e indirenler bulunduğu gibi 5.000'e çıkaranlar da vardır. M. Pei, *Histoire du langage* (trad. fr., Paris, Payot, 1954) adlı yapıtında kesin bir sayı verir: 2796 (s.175). Ne var ki Pei'in kesinlemesini dilbilimciler ciddiye almaz.

(8) Örneğin, C. Clairis'in saptamalarına göre, bir zamanlar Ateş adasının doğusunda konuşulan Ona dilini bugün yalnızca 2 kişi bilmektedir. Ateş adasının güneyindeki Navarino adasında konuşulan Yagan ya da Yamana dilini bilenlerin 5-6 kişi kadar olduğu söylenebilir. Batı Patagonya'da 47 kişi Kavaşkar dilini konuşmaktadır. Bkz. "Güney Amerika Yerli Dillerine Bir Bakış', *Dilbilim IV,* 1979.

(9) Bu tür sınıflandırma daha çok tarihsel sınıflandırmayı bütünleyici bir işlev yerine getirir.

Schleicher dilsel soykütüğü kuramı aracılığıyla Hint-Avrupa dillerini bir anadilin evrimi sonucunda oluşmuş doğal örgenlikler olarak görmüştür (bkz. II. bölüm). Öbür dil ailelerinin belirlenmesinde de Hint-Avrupa dillerine ilişkin çalışmalar örnek alınmıştır.

Dil ailelerinin sayısına ilişkin saptamalar birbirini tutmaz ve büyük bir değişkenlik gösterir. Kimi dilbilimcilere göre dil ailelerinin sayısı 30-40 dolaylarındadır; kimilerine göre ise 100'ün üstünde dil ailesi vardır. Birbiriyle çelişen öneriler bulunmakla birlikte, aşağıdaki aileleri birbirinden ayırt etmek olanaklıdır:

a) *Ural-Altay Dilleri:* Türkçenin de içinde yer aldığı bu büyük ailenin kapsadığı diller arasındaki akrabalığı kuşkuyla karşılayan bilginler varsa da, söz konusu akrabalığı kanıtlayan pek, çok belirtiye de rastlanır: Ünlü uyumu, eylem ve türetme eklerinin kimi durumlarda özdeş olması, sözlüksel benzerlikler, vb.[10] XIX. yüzyıldan bu yana yapılan çalışmalar giderek "Altay dillerini birbirine daha çok yaklaştırmış, son yıllarda altayistik, Türkçeyi ve öteki Altay dillerini içeren geniş bir araştırma alanı olarak ortaya çıkmıştır".[11]

Ural-Altay dil ailesinin iki öbeğine bağlanan diller çok değişik sınıflandırmalara konu olmuştur. Ayrıntılara girmeyen yalın bir sınıflandırmayı D. Aksan'da bulmaktayız:[12] *Ural öbeği:* Fin-Ugor altöbeği (Fin kolu: Lapça, Batı Fince, Doğu Fince; Ugor kolu: Macarca, Ob Ugorcası); Samoyed; *Altay öbeği:* Türkçe, Moğolca, Mançu-tunguzca, Japonca(?), Korece(?). J.-B. Marcellesi'nin 1974'te yaptığı -ya da benimsediği- bir sınıflandırmada da şu bölümlemeyi bulmaktayız: *Fin-Ugor* ya da *Fin-Ural ailesi:* Fince, Estonca,

(10) Bkz. D. Aksan, *Her Yönüyle Dil. Ana Çizgileriyle Dilbilim*, I, Ankara, Türk Dil Kurumu yayınları, 1977, s. 113 ve ötesi.

(11) *A.g.y.*, s. 113.

(12) *A.g.y.*, s. 112.

Macarca (bu üç dil söz konusu öbeğin en önemli dilleri sayılır; öbür diller arasında ise şunlar vardır: Laponca, Mordavca, Çeremisçe, Votyakça, Samoyed dilleri, Ostiyakça); Altay ailesi: Türkçe, Moğolca, Mançuca (asıl Mançuca, Tunguzca). Bu sınıflandırmada Türkçenin çeşitli kolları arasında şunlara yer verilir: Türkiye Türkçesi (asıl Türkçe), Başkırca, Yakutça, Azerice, Kırgızca, Özbekçe, Türkmence, Kazakça, Karakalpakça, Nogayca, Tatarca, Çuvaşça, Goldca, Oroçça.(13)

Türk dil ve lehçeleri konusunda, A. Dilâçar'ın yaptığı özgün bir sınıflandırma denemesine de burada değinmek yerinde olur. Söz konusu bilgine göre, "Ana Türkçeden türeyen dil ve lehçeler iki ana kola ayrılır: 1. y- Türkçesi (*z, s*), 2. Çevre s- Türkçesi. Birinci kolda kelime başlarında bulunan *y-* sesine karşılık belli şartlar altında, ikinci kolda *s-* sesini buluruz, örneğin y- Türkçesinde (Genel Türkçe) *yıl,* fakat s- Türkçesinde *sıl* (Yakut *sıl*, Çuvaş *sul*) ;... Bu iki ana koldan s- Türkçesi ... "çevre dili"dir, yani Batı ve Doğu olmak üzere, ana kütlenin çevresinde... bulunur... Ana Türkçeden üç dil türemiş olduğunu kabul etmek gerekir : y- Türkçesi, Batı s- Türkçesi ve Doğu s- Türkçesi. Bunlardan Doğu s- Türkçesi, y- Türkçesine daha yakın olanıdır; her ikisinde de belli şartlar altında, Batı s- Türkçesindeki *r, l* seslerine karşılık, *s, s* veya *z, ş* seslerini buluruz, örneğin Batı s- Türkçesi (Çuvaşça) *her*, fakat Doğu s- Türkçesi (Yakutça) *kas*, y- Türkçesi (Genel Türkçe) *kaz*; Batı s- Türkçesi *çul*, fakat Doğu s- Türkçesi *tas*, y- Türkçesi *taş*... ".(14) Bu saptamalardan sonra bilgin, Türk dil ve lehçelerini belirlediği ölçütlere göre sınıflandırır.

Türkçenin içerdiği çeşitli evreleri de dil tarihçileri değişik biçimlerde sınıflandırmışlardır. A. Caferoğlu'ya göre

(13) Bkz. *La Grande encyclopédie* Paris, Larousse, 1971-1976, "Langue".

(14) *Dil, Diller ve Dilcilik,* Ankara, Türk Dil Kurumu yayınları, 1968, s. 84.

Türkçenin artsüremli boyutu yedi evreye indirgenebilir: 1. Altay çağı, 2. En eski Türkçe çağı, 3. İlk Türkçe çağı, 4. Eski Türkçe çağı (VIII.-IX. yüzyıllar: Göktürk yazıtları, Uygur betikleri), 5. Orta Türkçe çağı (X.-XVI. yüzyıllar: Orta Asya Türk toplulukları dili, ortak Anadolu ve Azerbaycan Türkçesi), 6. Yeni Türkçe çağı (XVI.-XX. yüzyıllar: Osmanlı, Çağatay, Özbek, Azerî lehçeleri), 7. Çağcıl Türkçe (bugünkü Türk lehçe ve ağızları).(15) Bu evrelerden ilk üçü, betiklere dayalı bir belirlemeye olanak bulunmadığından varsayımsal niteliklidir.

b) *Hint-Avrupa Dilleri:* En çok incelenmiş dil ailesi budur. XIX. yüzyılda yapılan geniş kapsamlı çalışmalarla aynı anadilden türediği tanıtlanmış olan Hint-Avrupa dilleri içinde genellikle şu öbeklere yer verilir:

1. *Hint-İran Öbeği: Hint altöbeği* (Hindi [Hindistan'ın resmî dili], Urduca [Pakistan'ın resmî dili]; Sindhi, Marathi, Lahnda, Pencabi, Bengali, Bihari, vb. diller; bu altöbeğin eskibiçimleri: Sanskritçe, Pali dili); *İran altöbeği* (Farsça, Afganca, Tacikçe, vb.; bu altöbeğin eski biçimleri: Eski Farsça, Avesta dili, Pehlevice).

2. *İtalik-Kelt Öbeği: Kelt altöbeği* (Bröbonca, Galce, İrlanda dili, Gaelce, vb.); *İtalik altöbeği* (Ölü dillerden Oskça, Umbria dili, Latince; Latinceden türeme. Roman dilleri: Portekizce, İspanyolca, Katalanca, Fransızca, Provansça, Rhaetia Romancası ya da Ladince; İtalyanca, Sardca, XIX. yüzyıl sonlarında silinmiş olan Dalmaçya dili).

3. *Germen Öbeği: İngiliz-Friz altöbeği* (İngilizce, Frizce); *Felemenk-Alman altöbeği* (Felemenkçe, Almanca); *İskandinav altöbeği* (Danca, İsveççe, Norveç dilleri), vb.

4- *Baltık-İslav Öbeği: Baltık altöbeği* (Litvanca, Letçe); *İslav altöbeği* (Batı İslav dilleri: Lehçe, Çekçe, Slovakça;

(15) Bkz. A. Karamanlıoğlu, *Türk Dili Nereden Geliyor, Nereye Gidiyor?*, İstanbul, Hareket yayınları, 1972, s. 19.

Güney İslav dilleri: Sırpça-Hırvatça, Slovence, Bulgarca, Makedonca; Doğu İslav dilleri: Rusça, Ukrayna dili, Beyaz Rusça).

Ana çizgilerine indirgeyerek kısaca değindiğimiz bu büyük öbekler dışında kalan başlıca Hint-Avrupa dilleri Hititçe, Toharca, İllirce, Yunanca ve Ermenicedir. Çivi yazısıyla yazılmış kimi belgeleri XX. yüzyıl başlarında Boğazköy'de bulunarak 1916'da çözülmüş olan ölü bir dildir Hititçe. X. yüzyıldan önceki döneme ilişkin birtakım betikleri Çin Türkistan'ında bulunmuş olan Toharca gibi, bir zamanlar Adriyatik kıyılarında kullanılmış olan İllirce de yitik bir dildir. Özellikle Latince yazıtlarla Latin yazarlarında yer alan kalıntılarıyla tanınan İllircenin, Arnavutçanın kaynağı olduğu savunulmuşsa da, kanıtlanamamıştır bu ilişki.

c) *Hami-Sami Dilleri: Sami Öbeği* (İbranca, Arapça, Habeşçe, Süryanca, vb.; bu öbeğe bağlanan eski diller: Akatça, Fenike dili, Aramca, vb.); *Eski Mısır dili* (bugünkü biçimi: Kıptice); *Berberce* (Kabiliye dili, Şlöh, Zenet, Tuareg dilleri, vb.); *Kuşi dili* (Somali dili, Galla, Afar-Saho dilleri; vb.).

Yukarda anılanlar dışında daha pek çok dil ailesi belirlenmiştir: Kafkas dilleri, Afrika Zenci dilleri, Dravid dilleri, Çin-Tibet dilleri, Avustralya dilleri, Amerika yerli dilleri, vb. Ancak, dillerin tümü de incelenmemiş olduğundan çeşitli sınıflandırma girişimlerinin hiç biri tartışmaları sona erdirecek nitelikte değildir.

B) *Türsel Sınıflandırma:* Tarihsel ölçütler yerine diller arasındaki yapı benzerliklerine dayanan sınıflandırma da XIX. yüzyıldan kaynaklanır (F. Schlegel, W. von Humboldt, A. Schleicher).

Eklerle bükünlerin varlık ya da yokluğundan kalkılarak üç dil türü belirlenmiş, kimi dilbilimciler bir dördüncü türe de yer vermeyi uygun görmüşlerdir; böylece şu dil türle-

ri saptanmıştır: 1. Ayrışkan ya da çözümleyici diller; 2. Bitişimli ya da bağlantılı diller; 3. Bükünlü ya da bireşimli diller; 4. Çokbireşimli diller.

1. *Ayrışkan ya da Çözümleyici Diller:* Bunlar, Çince gibi, köken ya da gövdelere benzetilebilecek öğelerin yan yana getirildiği, dilbilgisel işlevin tümcedeki konum ya da titremle belirlendiği çekimsiz dillerdir.

2. *Bitişimli ya da Bağlantılı Diller:* Türkçeyle birlikte öbür Altay dillerini de kapsayan bu dil türünde dilbilgisel bağıntılar kökene getirilerek yan yana sıralanan eklerle belirtilir, köken değişime uğramaz. Örneğin Türkçedeki *aldılar* dizimi, *al-* kökenine geçmiş belirten *-dı* ekiyle *-ler* çoğul ekinin getirilmesiyle oluşturulmuştur; dizimin kapsadığı anlambirimler (bir köken ve iki ek) kolayca birbirinden ayırt edilebilir. Bitişimli ya da "bağlantılı bir dil oluşu, eklerin çeşitliliği ve bu çeşitli eklerin değişik görevler yüklenerek yeni sözcükler oluşturabilmeleri, Türkçeyi çok geniş anlatım olanaklarına kavuşturmuş, yeni beliren kavramların karşılanmasını, yabancı kavramlara karşılık bulunmasını kolaylaştırmıştır".(16)

Altay dilleri dışında, Ural dilleri, Japonca, Baskça, vb. diller de birçok yönden bitişimli dil özelliği taşır.

3. *Bükünlü ya da Bireşimli Diller:* Dilbilgisel bağıntıları köken değişimleri ve / ya da kökene getirilen çokişlevli eklerle belirten bu dillerde bükün öğesi biçimbirimlerin işlevlerini, gösteren düzleminde ayrı ayrı birimlere indirgemeye olanak yoktur. Bükünlü öğe çekim öğesinden bağımsız bir kimlik de taşımaz. Örneğin Latincede *rosas* "gülleri" dizimindeki *-as* bitimi hem belirtme durumunu, hem dişili, hem de çoğulu gösterir, bir başka deyişle bir *karışım* olgusu içerir. Bu gibi özelliklerinden ötürü söz konusu dillere *-çözümleyici* sayılan ayrışkan dillere karşıt olarak- *bireşimli* diller de denir. Hint-Avrupa dilleriyle Sami dilleri bu türün örnekleridir.

(16) D. Aksan, *a.g.y.*, s. 106.

4. *Çokbireşimli Diller:* Bunlar, Eskimo dilleri gibi, temel bir sözlüksel öğeye getirilen eklerle tümce oluşturan, sonekleme yoluyla elde edilen geniş bir sözlüksel birimin çoğu kez tümceyle özdeşleştiği, bitişim olgusunun tümcenin bütününe yayıldığı dillerdir.

Yukarda değinilen dil türlerine ilişkin sınıflandırmanın gerçekte salt bir nitelik taşımadığını belirtmek gerekir: Aynı dilde değişik türlerin özelliklerine rastlanabilir; bir dil karşıt özellikleri aynı oranda içerebilir: Bu nedenle, ancak görece bir değer taşır bu sınıflandırma. Her şeye karşın, birleşim olgularına ilişkin belirgin bir betimleme düzeyi sunduğu için, söz konusu yaklaşımın bugün de işlemsel bir değeri bulunduğu söylenebilir.(17)

XX. yüzyılda dil türlerini saptama çalışmaları dilbilimin gelişim çizgisine koşut olarak sürdürülmüş, çeşitli dilbilimciler yeni önerilerde bulunmuşlardır. Eklerle bükümlerin, bitişim özelliklerinin, bir başka deyişle biçimbilimsel ölçütlerin çizdiği sınırlar aşılarak ses, bürün, anlam olguları da ele alınmış, olabildiğince çok sayıda dilbilgisel özellik üzerinde durulmuştur (E. Sapir, N. Trubetskoy, L. Tesnière, S. Ullmann, A. Martinet, B. Pottier, vb.). Günümüzde yürütülen çalışmalarda türsel özellikler herhangi bir kesin sınıflandırma amacı güdülmeden dillerin ayrımsal niteliklerini belirlemek amacıyla ele alınmakta, en sık rastlanan özelliklere, bir başka deyişle belli bir ortalamaya göre dillerin konumunu saptama kaygısı ağır basmaktadır.(18) Ayırıcı birimler de, anlamlı birimler de bu açıdan incelenmektedir. Örneğin, dillerde genellikle 5-10 ünlü bulunduğundan, Fransızcada 16, Bru dilinde 41 ünlüye rastlanması bir sapma olgusu olarak

(17) Bkz. C. Maury-Rouan, "Les langues du monde: diversité et ressemblances", F. François (sous la direction de), *Linguistique*, Paris, P.U.F., 1980, s. 365.

(18) B. Pottier, "La typologie", A. Martinet (sous la direction de), *Le Langage*, Paris, Gallimard, 1968, s. 300 ve ötesi.

değerlendirilmektedir. Aynı biçimde, ünsüz ortalamasının 15-25 dolaylarında olmasına karşın, örneğin, Ubıh dilinde 78, Marji dilinde 89 ünsüz bulunması da ayrımsal bir özellik olarak görülmektedir. Öte yandan, biçimbilimsel düzlemde dış bükün (Latince *rosas*'ta olduğu gibi), iç bükün (Latince *vênit* "geliyor, gelir" / *venit* "geldi" de olduğu gibi), bitişim, ayrışkanlık ve çokbireşim birbirinden ayırt edilmekte, eski sınıflandırmaları anımsatan yönlerine karşın, bu ölçütlere eşlik eden "egemen nitelik" kavramı görece bir yenilik sayılmaktadır. Bu yoldan, örneğin Çincenin ayrışkanlık ve çokbireşimle, Latinceyle Bantu dilinin bükün ve bitişimle belirlendiği ortaya çıkmaktadır.(19)

Ancak, söz konusu alanda yapılan yoğun çalışmalara karşın bugüne değin tümü kapsayıcı ve genelgeçerliği olan bir bireşime ulaşılabilmiş değildir.

(19) *A.g.y.*, s. 317. ve C. Hagège, A. Haudricourt, *La Phonologie panchronique*, Paris, P.U.F., 1978, ss. 59-60.

XI. DİLBİLİMİN DALLARI VE TÜRLERİ

1. Dilbilimin Dalları

Dilbilimin dalları çok değişik sınıflandırmalara konu olmuştur. Dile ilişkin bakış açıları çeşitlilik gösterdiğinden, dilbilim dallarının belirlenmesinde değişik yollar izlenmesini doğal karşılamak gerekir. Kimi kuramcıların *sesbilim, anlambilim, tümcebilim,* kimilerinin ise *sesbilim, biçimbilim, tümcebilim, sözlükbilim* ya da *sesbilim, biçimbilim, tümcebilim, anlambilim* türünden ayrımlar öngörmesi, evrensel geçerliği olan bir bölümleme yöntemi bulunmadığını, kuramsal yaklaşımlara koşut olarak dilbilim dallarının da değişkenlik gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Bu yapıtta sunulan olgulara yaklaşımımız, bir başka deyişle benimsediğimiz seçmeci betimleme ve açıklama örneği, değinilen başlıca birimlerle bunların eklemlenişi, üçlü bir bölümleme yaparak *sesbilim, sözlükbilim* ve *tümcebilim* dallarını dilbilimin temel etkinlik alanları olarak birbirinden ayırt etmemizi olanaklı kılmaktadır. Gerçekten de, ikinci eklemlilik olgusu niteliği taşıyan ve göstereni oluşturan sesbirimlerle bürünbirimler ya da parçaüstü birimler; birinci eklemliliği oluşturan anlambirimlerin sözlüksel nitelikli olanlarıyla (sözlükbirimler) sözlüksel öğe yapımında baş vurulan kimi biçimbirimler (bu tür biçimbirimleri sözlükbirim sayanlar da vardır); söz zincirinde özyeterliği, görece bağımsızlığı bulunan parça ya da kesitler, bir başka deyişle tümceler (en küçük sözceler), bunlara ilişkin çeşitli dizim olguları, vb., dilbilim dallarının sınıflandırılmasında temel ölçütler olarak

görülebilir. Bu durumda da, başlıca dilbilim dalları yukarda belirtilen üç alana indirgenebilir.

A) *Sesbilim:* Bu dal, ses olgularını dil dizgesindeki işlevleri, bildirişimdeki ayırıcı, belirgin nitelikleri açısından inceler. İlk kez Prag Dilbilim Çevresinde bilimsel bir temele oturtulan sesbilim giderek örnek dilbilim dalı kimliğini kazanmış, hem dilbilimin öbür dallarının her yönden yenilenmesine, hem de tüm insan bilimlerinde yöntemsel bir atılım gerçekleşmesine etkin katkılarda bulunmuştur.

Prag okulunun geleneğini sürdüren akımlarda sesbilim, benimsediği yaklaşımın doğal sonucu olarak, göstereni incelerken gösterileni de sürekli biçimde göz önünde tutar ve iki tür inceleme kapsar: Sesbirimleri ele alan *sesbirimbilim* ve bürün olgularını inceleyen *bürünbilim.* Bu incelemelerden birincisi, sesbirimlerin, ayıncı özelliklere dayanan değiştirim yöntemiyle bölümlenmesini, dağılımsal boyutta belirlenmesini, sınıflandırılmasını ve çeşitli sesbirim birleşimlerinin saptanmasını öngörür. Bürünbilim ise, ikinci eklemlilik sınırlarının dışında kalan ses olgularını, bir başka deyişle titrem, titremleme, vurgu, vb. sesçil gerçekleşmeleri, dil dizgesindeki işlevleri açısından ele alır.(1)

Sesbilimin, burada kısaca değinilen genel çerçevesi, değişik türden incelemelere ayrılır (bkz. aşağıda *Dilbilimin Türleri*).

Prag okulundan kaynaklanan sesbilim geleneğine karşıt olarak, üretici-dönüşümsel akım, dilin sesbilimsel düzlemini *(üretici sesbilim)* dilbilgisine katma çabasıyla özdeşleşir. Bu anlayışta, sesbilimsel bileşen, sözdizimsel dönüşümler sonucu üretilen yüzeysel yapıya sesçil bir biçim verecek (söyleyiş) dilbilgisel bölümdür; sözdizim gibi; gözlemlenen biçimlerin bağlandığı kuralları vermekle yetinmez, belli bir

(1) Bkz. B. Vardar, *Une Introduction à la phonologie*, İstanbul, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi yayınları, 1975.

dilde olanaksız sayılan biçimleri dışlayacak kuralları da belirlemekle görevlidir.(2) "Sesbirim kavramını kullanmadan yüzeysel yapıdan... gerçekleşen sözcelerin söylenişine ilişkin sesçil düzeye geçilebileceğini öne süren" üretici sesbilim gelişim sürecini bugüne değin bütünlemiş değildir.

Sesbilgisi, dilbilim açısından, sesbilime gereç sağlayan yardımcı bir daldır. Sesleri somut gerçeklikleri ya da tözleri bakımından ele alarak oluşturulmaları *(söyleyiş sesbilgisi)*, aktarılmaları *(akustik sesbilgisi)* ve algılanmaları *(işitsel sesbilgisi)* bakımından inceler;(4) bir başka deyişle olguları dil dizgesi açısından değerlendiren sesbilime karşıt olarak söz sınırlarının dışına çıkmaz.(5)

B) *Sözlükbilim:* Dilin sözlüksel boyutunu, anlambirimlerin sözlükbirim niteliği taşıyanlarıyla bunların sözdizimsel düzleme bağlanmayan çeşitli birleşimlerini (birleşkebirimleri), sözlüksel birim oluşturan biçimbirimlerle (önekler, sonekler) bunlara ilişkin süreçleri ele alan bu dal başlıca iki tür inceleme kapsar: Sözlüksel birimlerin gösterilen yanını ya da içeriğini araştıran *anlambilim* (sözlüksel anlambilim) ile sözlükbirim düzeyini aşan sözlüksel birimlerin yapım özelliklerini, türetme, bileştirme, vb. olguları inceleyen *biçimbilim* (sözlüksel biçimbilim).

Anlambilim incelemelerinin, özellikle, içerik çözümlemesiyle saptanan *göndergesel anlam*ın yanı sıra, birimler arasındaki anlamsal bağıntılarla belirlenen değer ya da ba-

(2) J.- L. Duchet, *La Phonologie*, Paris, P.U.F., 1981, s. 43.

(3) B. Vardar (yönetiminde), N. Güz, E. Öztokat, M. Rifat, O. Senemoğlu, E. Sözer, *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu yayınları, 1980, "Üretici Sesbilim".

(4) Sesbilgisinin daha birçok türü vardır: Genel / özel, karşılaştırmalı, betimsel, eşsüremli / artsüremli (evrimsel, tarihsel), deneysel, birleşimsel, düzelti , vb. sıfatlar değinilen inceleme türlerini belirtir.

(5) Sesbilimle sesbilgisinin ayrılığını dil / söz ikilisine ilk kez N.S. Trubetskoy indirgemiştir; bkz. *Principes de phonologie*, trad: fr., nouvelle édition, Paris, Klincksieck, 1957, s. 3.

ğıntısal (yapısal) anlam araştırmalarını içerdiği ve hem dizimsel, hem dizisel ilişkileri göz önünde tuttuğu söylenebilir.(6) Son yıllarda, bir dildeki karşıtlıkların ele alınmasıyla saptanan değerleri inceleyen araştırmaya işlevsel dilbilimde *değerbilim* adı verilmektedir.(7) İçerik çözümlemesinde de değerlerin belirlenmesinde de baş vurulacak temel kavramlardan biri *alan* kavramıdır. Alan, sözlük düzleminde yapıyla özdeşleşir. İster gösterenden kalkılarak gösterilene (kavrambilimsel yaklaşım), isterse gösterilenden kalkılarak gösterene (adbilimsel yaklaşım) ulaşılmaya çalışılsın, alan kavramıyla işlem yapmak en verimli yöntemsel yol gibi görünmektedir.(8)

Sesbilim yöntemlerinden geniş ölçüde yararlanan ve birçok durumda başarılı sonuçlara ulaşan sözlüksel anlambilimin yanı sıra sözlüksel biçimbilim de dilbilimin gelişim doğrultusuna koşut bir çizgi izleyerek sözlüksel birimlerin yapım özelliklerini eskiye oranla çok daha yetkin bir biçimde incelemeye başlamıştır. Son yıllarda işlevsel dilbilim çerçevesinde oluşan ve türevlerle bileşik biçimlerin yanı sıra birtakım kalıplaşma olgularını, bir başka deyişle; değiştirimle, iki ya da daha çok sayıda gösterenden kurulu olduğu belirlenen, ama en küçük göstergelerinkine benzer bağdaşımlar(9) sunan birleşkebirimleri inceleyen *birleşkebilim* birçok açıdan sözlüksel biçimbilimle özdeşleşmektedir.(10)

(6) Bkz. özellikle VI. bölüm.

(7) Saussure'ün *değer* kavramına bağlanan bu tür bir incelemeyi A. Martinet öngörmüştür; bkz. B. Vardar, "İşlevsel Dilbilimde Temel İlkeler ve Yeni Yönelişler", *Dilbilim IV*, 1979; A. Martinet (sous la direction de), *Grammaire fonctionnelle du français*, Paris, Didier, 1979.

(8) Bkz. IX. bölüm.

(9) Bkz. A. Martinet, *a.g.y.*, ss. 9 ve 233.

(10) Birleşkebilimi tasarlayan A. Martinet'nin bu konudaki son açıklamaları için bkz. "La synthématique comme étude de l'expansion lexicale", *Dilbilim VI*, 1981 (bu yazı, bilginin 1980 Ekiminde Türk Dil Kurumunda yaptığı konuşmayı içermektedir).

Burada ana çizgilerine indirgenerek değinilen sözlükbilimin altdalları değişik türden incelemeler kapsar (bkz. aşağıda *Dilbilimin Türleri*).

Sözlük yapımıyla ve buna ilişkin ilke, yöntem, vb. sorunlarla uğraşan *sözlükbilgisi* ya da *sözlükçülük*, son dönemde hem sözlükbilime çok değerli gereçler sağlayan, hem de sözlükbilimin katkılarından geniş ölçüde yararlanan bir etkinlik niteliğini kazanmıştır. Çağdaş sözlükbilgisi birimlerin seçiminde olduğu gibi bunların sınıflandırılmasında, özellikle de tanımların yapılarak sıralanmasında içerik çözümlemesiyle bağıntıların belirlenmesine ve sözcelerde saptanan kullanımlara çok önemli bir yer vermektedir.(11)

c) *Tümcebilim:* Anlambirimlerin tümce düzeyindeki birleşim ve işlevlerini, bir başka deyişle sözdizim olgularını, kimi durumlarda da tümceler arası ilişkileri, bunların "birbirlerine bağlanma, üretilme ve dönüştürülme, vb. kuralları"(12) araştıran daldır bu. Gerçekte, P. Guiraud'nun da dediği gibi "tümcebilim yok, tümcebilimler vardır"(13) ve tümce kavramı gibi(14) tümcebilim de, çeşitli kuramların benimsediği ölçütlere göre değişik anlayışları yansıtır. Kimi yaklaşımlarda, sözlüksel türetme ve bileştirme bile bu dalın kapsamına girer.

(11) Çeşitli sözlükbilgisi sorunları için bkz. B. Quemada, *Les Dictionnaires du français modeme*, Paris, Didier, 1968; J. Rey-Debove, *Etude linguistique et sémiotique des dictionnaires du français contemporain*, The Hague - Paris, Mouton 1971.

(12) Bkz. B. Vardar (yönetiminde), N. Güz, E. Öztokat, M. Rifat, O. Senemoğlu, E. Sözer, *a.g.y.*, "Tümcebilim".

(13) *La Syntaxe du français*, 6e éd., Paris, P.U.F., 1980, s. 5. Söz konusu yargı, "dilbilim yok, dilbilimler vardır" yargısının özel bir alana uygulanmış biçimidir.

(14) Derin yapıyı ele alan yaklaşımlar tümceyi, üretim kuralları uyarınca edinç düzleminde oluşan anlatımla özdeşleştirirken, yüzeysel yapıya yönelen yaklaşımlar anlamsal özyeterlik, ezgisel bütünlük, sözdizimsel bağımsızlık, özne-yüklem birliği, öğelerin bir ya da bağımlı sıralı birçok yükleme bağlı oluşu gibi ölçütler kullanır.

Benimsediğimiz bakış açısı tümcebilim içinde de -sözlükbilimde olduğu gibi- bir *biçimbilim*le (sözdizimsel biçimbilim) bir *anlambilimi* (sözdizimsel anlambilim) birbirinden ayırt etmemize olanak verir niteliktedir.(15) Anlambirimler gibi sözdizimsel kuruluşlar da nedensiz göstergelerdir ve birer gösterenle gösterilen içerirler. Bunun sonucu olarak da hem gösteren, hem de gösterilen açısından ele alınabilirler. Sözdizimsel biçimbilim tümce düzeyindeki gösterenden kalkarak anlambirimler arasındaki bağıntıları, bükün olgularını, sözdizimsel işlev yerine getiren biçimbirimleri, vb. inceler. Tümcebilim, sözdizimsel göstergenin işlevlerini, gösterilenini, göstergenin taşıyıcılık ettiği çeşitli ulamları, bağıntıları, vb. ele aldığında ise sözdizimsel anlambilime dönüşür. Bir anlambirimin değeri, belli bir bağlamda aynı sınıftan bütün anlambirimlerle karşıtlık ilişkisi açısından gözlemlenerek belirlendiğinden ve bu olguya sözlükbilimde olduğu gibi sözdizimde de rastlandığından işlevsel dilbilimin öngördüğü değerbilimin sözdizimsel anlambilimle de birçok yönden çakıştığı söylenebilir.

Gerçekte, yukarda değinilen sınır çizgileri görece bir nitelik taşır ve pek çok yaklaşımda göz önünde tutulmaz; göz önünde tutulduğunda ise, çoğu kez, boyutlardan birine ya da öbürüne ağırlık verildiği görülür. Sesbilimle sözlükbilim gibi tümcebilim de dilbilimin türlerine koşut bir çeşitlilik içerir (bkz. aşağıda *Dilbilimin Türleri*).

2. Dilbilimin Türleri

Yukarda görüldüğü gibi, dil olgularının, bağlandıkları düzlemler açısından ele alınması dilbilimin dallarını oluşturur. Söz konusu olguların kapsamı, başka olgularla ilişkileri,

(15) Bu türden bir ayrıma S. Ullmann'da da rastlanır; bkz. *Précis de sémantique française*, 2e éd., Berne, A. Francke, 1959. Ayrıca bkz. J.- L. Chiss, J. Filliolet ve D. Maingueneau; *Linguistique française. Initiation à la problématique structurale*, I, Paris, Hachette, 1977.

incelemelerde kullanılan yöntemler, güdülen amaçlar, vb. ise dilbilimsel araştırma türlerini belirler. Bunlar kimi durumlarda belli bir yaygınlığı olan şu ya da bu kuramla (örneğin yapısal dilbilimle) özdeşleşir, kimi durumlarda da, aynı türe bağlanan incelemelerde karşıt görüşler, birbiriyle çelişen yönelişler yer alır. Bir dilbilim türünün belli bir kuramla özdeşleştiği durumlarda değişik uygulamalara rastlandığı da olur. Yukarda değinilen çeşitli etkenlerin belirlediği değişik türden incelemeler, ele alınan düzlemler açısından çoğu kez üç dilbilim dalına ayrışır (sesbilim, sözlükbilim, tümcebilim).

Genel dilbilim, dillerin ayrılıklarını aşarak bunların ortak özelliklerini araştırır; genel nitelikli ilkeleri, dilsel tümelleri, dil olayının evrensel görünümlerini, dilin işleyiş ve evrim koşullarını belirlemeye, tüm verilerin bireşimini yapmaya, "bütün dillerde sürekli ve evrensel olarak kendini gösteren güçleri" saptamaya(16) yönelir; temel kavramları, başlıca yöntemleri, vb. inceler.

İncelemenin tek dil çerçevesinde yürütüldüğü, dilbilimsel işlemlerin yalnız o dile ilişkin olarak gerçekleştirildiği durumlarda *özel dilbilim*(ler) söz konusudur.

Dile yönelik ilk bilimsel yaklaşım sayılan ve XIX. yüzyılın birinci yarısında en parlak dönemini yaşamış olan *karşılaştırmalı dilbilim* iki ya da daha çok sayıda dilin benzerlik ve ayrılıklarına dayanarak genellikle dil akrabalığını belirlemeye yönelir.

Artsüremli, evrimsel ya da *tarihsel dilbilim* dil olgularını süre içindeki değişimleri açısından ele alır (bkz. IX. bölüm). Bu tür incelemeler XIX. yüzyılın ikinci yarısında dilbilime egemen olmuştur.

Eşsüremli dilbilim, dil olgularını süreden bağımsız olarak, belli bir evrede ya da dil durumunda sundukları düzen

(16) F. de Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri*, çeviren B. Vardar, İstanbul, Multilingual, 1998.

açısından inceler (bkz. IX. bölüm). XX. yüzyıl dilbilimine eşsüremli yaklaşım yön vermiştir. Dili bir yapı olarak ve içkinliği bakımından ele alan *yapısal dilbilim* çoğu kez eşsüremli dilbilimle özdeşleşir. *Betimsel dilbilim*, bir dilin gözlemlenebilir öğelerinin oluşturduğu bir örnekler bütünü ya da bütünce aracılığıyla o dilin yapısını inceler, geniş kapsamlı olarak ele alınan yapısal dilbilimin sınıflandırmacı türüne bağlanır; daha çok tümevarımcı bir doğrultu izler. *Dağılımsal dilbilim*, dağılım kavramına öncelik veren sınıflandırmacı bir akımdır. Bu akıma bir tepki olarak gelişen *üretici-dönüşümsel dilbilgisi* ise dili, matematiksel-mantıksal bir çerçeveye indirgeyerek biçimsel bir yapı olarak ele alır, tümdengelimci bir yol izleyerek söz konusu yapıya ilişkin varsayımlar, kuramsal örnekler oluşturur,(17) dilin işleyiş düzeneğini ortaya koyarak açıklamaya çalışır (bkz. II. bölüm). Birçok araştırmacı yapısalcılığın kapsamını dar tutarak, üretici-dönüşümsel kuramı yapısal dilbilime karşıt bir akım olarak değerlendirir, sınıflandırmacı olmayıp açıklayıcı nitelik taşımasını vurgular. Yapısal dilbilimin, son yıllarda yeni bir canlılık kazanmış akımlarından *işlevsel dilbilim* "dildeki öğeleri ve bunların bağıntılarını, bildirişimdeki işlevleri açısından ele alan, dil olgularının saptanmasında ve değerlendirilmesinde bildirişim işlevine öncelik ve ayrıcalık tanıyan",(18) görgül-tümdengelimli bir yaklaşım içeren akımdır.(19) Buraya değin anılanlar dışında daha birçok yapısal kuram vardır.

Nicel dilbilim, dil olgularını, özellikle de sözlük verilerini nicelik açısından ele alarak sayılamabilim (istatistik)

(17) Bkz. N. Ruwet, "Introduction", *Langages*, 4, 1966.

(18) B. Vardar (yönetiminde), N. Güz, E. Öztokat, M. Rifat, O. Senemoğlu, E. Sözer, *a.g.y.*, "İşlevsel Dilbilim".

(19) A. Martinet, görgül-tümdengelimli yaklaşım konusunda kısa bir süre önce ayrıntılı açıklamalar yapmıştır; bkz. "Pour une approche empirico-déductive en linguistique", *Linguistique et sémiologie fonctionnelles* (textes recueillis et présentés par B. Vardar), İstanbul, İ.Ü. Yabancı Diller Yüksek Okulu yayınları, 1981.

yöntemleriyle inceler. Günümüzde büyük bir gelişme içindedir.(20)

Bu gözlem *uygulamalı dilbilim* için de doğrudur.

3. Uygulamalı Dilbilim

Kapsamı çok geniş, bu nedenle de büyük bir çeşitlilik gösteren bir inceleme türüdür bu. Dilbilim ilke ve yöntemleriyle dile ilişkin çalışmalardan yararlanarak, özellikle dil öğretimiyle ilgili birçok gereksinimi karşılamaya, bildirişimi kolaylaştırıcı önlemler almaya, birtakım bilim dallarının dil olgularına değgin sorunlarını aydınlatmaya ya da onlarla işbirliği yaparak dallararası araştırma düzlemleri yaratmaya, vb. dönük etkinlikler, uygulamalı dilbilimin sınırlarının ne denli geniş, amaçlarının ne denli çeşitli olduğunu gösterir. Bir başka bilimden, örneğin bilişimden, sayılamabilimden, vb. dilbilimde yararlanıldığında da uygulamalı dilbilimden söz edildiği olur.(21) Bu bakış açısı benimsenecek olursa, örneğin nicel dilbilime de uygulamalı dilbilim içinde yer vermek gerekir. Oysa bu gibi durumlarda "uygulanan" bilim, dilbilim değildir. Bu nedenle, uygulamalı dilbilimden yalnızca, dilbilim belli etkinlik alanlarına uygulandığında söz etmek daha yerinde olur.

Çağın gereksinimlerine koşut bir gelişim çizgisi izleyen uygulamalı incelemeler anadili ve yabancı dil öğretiminden dil düzenlemesi girişimlerine, çeviri sorunlarıyla uzmanlık terimlerine ilişkin çalışmalardan çeşitli betik incelemelerine değin uzanan geniş alanda çok başarılı sonuçlara ulaşılmasını sağlamış, dilbilim ilke ve yöntemlerini, değişik tür-

(20) C.N.R.S. (Bilimsel Araştırma Ulusal Merkezi) çerçevesinde ve R.-L. Wagner'in yönetiminde çalışan 246. Deneylik (Paris), *sözlüköl-çüm* incelemelerinde uzmanlaşmış öncü kurumlardandır.

(21) Bkz. J. Dubois ve başkaları, *Dictionnaire de linguistique*, Paris, Larousse, 1973; R. Galisson, D. Coste, *Dictionnaire de didactique des langues*, Paris, Hachette, 1976.

den somut veriler düzleminde sınayarak büyük ölçüde doğrulamıştır. Hem başka alanlara ışık saçmış, hem de bu alanların katkılarından dilbilimin yararlanmasını sağlamıştır.

Özellikle *yabancı dil öğretimi* konusunda olumlu sonuçlar alınması uygulamalı dilbilimin yaygınlaşmasında çok etkili olmuştur. Yabancı dilin anadiliyle yöntemli biçimde karşılaştırılmasını, böylece saptanan ayrılık ve benzerliklerden öğretimde yararlanılmasını öngören ayrımsal ya da karşıtsal çalışmalar *(ayrımsal dilbilim)* öğretimin verimini artırmış, özellikle sözlü ve güncel dile, somut bildirişim durumlarına ve aşamalı öğretime dönük uygulamalar öğrencinin gereksinimlerini göz önünde tutan bir yaklaşımla bütünlenmiş, çağdaş uygulayımsal olanaklar (örneğin; görsel-işitsel gereçler[22]) geniş ölçüde kullanılmıştır. Kime, neyin, nasıl ve niçin öğretileceği araştırılmış, sorunların saptanmasında olduğu gibi çözümünde de, başka bilimlerin yanı sıra, dilbilimden de etkin biçimde yararlanılmıştır.[23]

Bildirişimi kolaylaştırmaya, toplumun çeşitli dilsel gereksinimlerini karşılamaya dönük etkinlikler arasında *dil düzenleme* ve *düzeltim* çalışmaları, özellikle de dilin sözlüksel kesimini yenileme, arıtma ve varsıllaştırma girişimleri, yazıya ve yazıma ilişkin yalınlaştırma ya da dizge değiştirme çabaları önemli bir yer tutar. Gerçekte, söz konusu etkinlikler, dilin sınırlarını aşan, toplumsal olguların da hem nedenler, hem sonuçlar açısından etkisini derinden duyurduğu bir alanla ilgilidir. Bundan ötürü de, ister dile, isterse yazıya

(22) Bkz. E. Öztokat, O. Senemoğlu, "Yabancı Dil Öğretiminde Deneylik Kullanımı", *Dilbilim*, I, 1976; O. Senemoğlu, "Görsel-İşitsel Yöntemle Yabancı Dil Öğretiminde Görüntü ve Sinemadan Yararlanma", *Dilbilim* II, 1977. Ayrıca bkz. Ö. Başkan, *Yabancı-Dil Öğretimi. İlkeler ve Çözümler*, İstanbul, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi yayınları, 1969, ss. 73-75.

(23) Son yıllarda dil öğretiminde *amaç* kavramı büyük bir önem kazanmış, gereksinimlere göre öğretimin çeşitlenmesi bir zorunluk olarak görülmeye başlanmıştır.

ilişkin önlemler söz konusu olsun, bunlar yalnızca dlibilimsel bir uygulama olarak ele alınamaz; toplumbilim gibi dalları, toplumsal dilbilim ya da toplumdilbilim (bkz. aşağıda) gibi karma nitelikli araştırma alanlarını da yakından ilgilendirir.

Yukarda anılan türden, bildirişimi kolaylaştırmaya yönelik etkinlikler konusunda ülkemiz ATATÜRK'ün önderliğinde çağdaş dünyaya çok parlak iki örnek sunmuştur: *Yazı Devrimi* (1928) ve *Dil Devrimi* (1932→).(24) Etkin bir uygulamayla hem dilsel nitelikli sorunlara çözüm getiren, hem de yoğun toplumsal gereksinimleri karşılayan görkemli gerçekleştirmelerdir bunlar. ATATÜRK'ün ulusçuluk ve halkçılık ilkelerinden kaynaklanan her iki devrimde de ilerici atılımla bilimsel yöntem iç içedir. "Öğretimde birlik sağlanması (1924)" Yazı Devrimine "giden yol üstündeki en önemli aşamalardan biridir. Yazı Devriminden, bir başka deyişle Arap yazı dizgesinin bırakılarak Latin kökenli yeni Türk yazı dizgesiyle yazım düzeninin yaratılmasından sonra orta öğretimden Arapça ve Farsça derslerinin kaldırılması (1929) ve Dil Devriminin başlatılması ekinsel düzlemde ulusal ülküye hangi yoldan ulaşılmaya çalışıldığını çok iyi ortaya koyar. Yazı Devrimiyle Dil Devrimi çağcıl Türkiye'nin ekinsel yaşamını biçimlendiren görkemli sürecin doruk noktalarıdır. Örgensel bağlar, eytişimsel ilişkiler vardır bunlar arasında... Yazı Devrimi, Arapça ve Farsça sözcüklerin dilimizdeki varlığını kökünden sarsmış, Dil Devrimine giden yolu açmıştır. Dil Devrimi, Yazı Devriminin doğal bir uzantısıdır ve güçlü bir

(24) Yazı Devrimi için bkz. M. Alpay, "Yazının İşlevi ve Harf Devrimi", *Dilbilim* VI, 1981; Dil Devrimi için bkz. özellikle E. Özdemir, *Dil Devrimimiz*, Ankara, Türk Dil Kurumu yayınları, 1969; Ö. A. Aksoy, *Gelişen ve Özleşen Dilimiz*, 4. baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu yayınları, 1975; K. İmer, *Dilde Değişme ve Gelişme Açısından Türk Dil Devrimi*, Ankara, Türk Dil Kurumu yayınları, 1976; T. Yücel, *Dil Devrimi ve Sonuçları*, Ankara, Türk Dil Kurumu yayınları, 1982.

biçimde destekleyip pekiştirmiştir onu. Bir başka deyişle, tüm olumlu sonuçlarını verebilmesi için Yazı Devriminin Dil Devrimiyle bütünlenmesi gerekmiştir".(25) Dilbilim açısından Dil Devrimimiz, Türkçenin, iç denge sağlayıcı ikincil nedenliliği büyük ölçüde azaltan yabancı öğelerin ağır baskısından kurtarılıp özkaynaklarıyla varsıllaştırılması süreciyle özdeşleşir. Hem toplumsal zorunluklarla (bildirişim gereksi), hem de dilsel nedenlerle (yapının dengesi) başlayıp gelişen, dil düzeltimine yönelik uygulamalarla yörüngesine oturtulan, "amacına daha dolaysız biçimde ulaşmasına yardımcı olunan bu büyük yenileniş yalnız bir arıtma, var olanı özleştirme çabası değil, var olmayanı da yaratma girişimidir. Hem toplumsal yaşamdaki, bilimsel, düşünsel, sanatsal gerçeklikteki değişimin bir yansıtıcısı, hem de bir bakıma bu değişimin yaratıcısıdır".(26)

Son yıllarda çeşitli ülkelerde, çok geniş kapsamlı olarak da Fransa'da, özel uzmanlık dallarına, bilim ve uygulayım alanlarına özgü, kimileri genel dilde de kullanılan terimlere yönelik düzenleme, düzeltim ve ölçünleme (standartlaştırma) çalışmaları, uygulamalı dilbilimin çok önemli bir işlev üstlendiği etkinlikler arasına girmiştir. Bu etkinliklerden *terimbilim* adı verilen uygulamalı sözlükbilim dalı doğmuştur. Terimbilim, bir uzmanlık dalında kullanılan, sınırları iyice belirlenmiş, ilkece çokanlamlılık taşımayan, özel nitelikli sözlüksel birimleri inceleyen, gereksinimleri karşılamak üzere yeni terim yaratımına öncelik veren, bu işlemin ilkelerini koyan etkinlik alanıdır. Terimlerin saptanması, içeriklerinin belirlenmesi, yeni öğeler yaratılması, aynı kavram için tek terim kullanılmasının sağlanması gibi işlevler yerine getirir.(27)

(25) B. Vardar, "ATATÜRK'ün Yazı Devrimi", *Bağlam* III, 1981.

(26) B. Vardar, *Dil Devrimi Üstüne*, İstanbul, Yankı yayınları, 1977, s. 47.

(27) Ülkemizde terimbilim etkinliklerinin en parlak örneklerini, Türk Dil Kurumu'nun terim sözlüklerinde bulmaktayız. Terim ve terimbilim sorunları için bkz. E. Özdemir, *Terim Hazırlama Kılavuzu*, Ankara, Türk Dil Kurumu yayınları, 1973; A. Rey, *La Terminologie: noms et notions*, Paris, P.U.F., 1979.

Yine çağın gereksinimlerine bağlı olarak, çeviri sorunlarının, uygulamalı bir düzlemde yöntemli biçimde ve dilbilimin yanı sıra göstergebilim, edimbilim gibi dalların da katkısıyla ele alınması sonucu, dilbilime de yeni bakış açıları getiren bir inceleme türü ortaya çıkmıştır: *Çeviribilim.*(28) Geniş uygulamalara da, kuramsal yaklaşımlara da açık bir alandır bu. İnsansal çeviri dışında, *özdevimli çeviri* ya da *bilgisayar çevirisi* de çeşitli dilbilimsel betimleme ve açıklama örneklerinin uygulanıp sınandığı bir düzlemdir günümüzde.

4. Karma Nitelikli Özerk İnceleme Tür ve Alanları

Kimi uygulamalı çalışmalar da giderek bağımsızlık kazanmış, bunun sonucunda da birtakım karma nitelikli özerk inceleme tür ve alanları oluşmuştur: *Uzamdilbilim* (coğrafî dilbilim ya da dilbilimsel coğrafya da denir), *toplumdilbilim, budundilbilim, ruhdilbilim* gibi. Dil olgularıyla bunlara çeşitli durumlarda eşlik eden öbür olgular arasındaki bağıntıları, dilbilimle başka bilim dallarını ortak bir alana yönelterek ele alan incelemelerin tümü de saptanan dilsel değişkenlikleri, ayrımlaşmaları yöntemli biçimde araştırarak dilbilimle öbür bilim dallarının ayrı ayrı gerçekleştiremeyeceği bireşimlere ulaşmayı amaçlar. Uzamsal dağılış, toplumsal yapılar, ekinsel özellikler, bireyin dili kullanışında ortaya çıkan anlıksal süreçler, daha yalın bir anlatımla uzam, toplum, ekin, birey ve düşünce olgularına bağlı dilsel değişkenlikler bu araştırmaların odak noktasını oluşturur. Dil dizgesini salt bir ortak payda biçiminde algılayan iç dilbilimi, içkin incelemeleri bir dış dilbilimle, "dil bilimi"ni bir söz bilimiyle bütünleme çabalarının yöneldiği düzlemi de kuşkusuz bu türden çalışmalar oluşturur.(29)

(28) Çeviribilimin çeşitli sorunları için bkz. J.-R. Ladmiral, *Traduire: théorèmes pour la traduction*, Paris, Payot, 1979 (Bu yapıtın en önemli bölümü sayılabilecek olan "Traduction et connotation" başlıklı bölüm (ss. 115-246) ilkin *Dilbilim* dergisinde yayımlanmıştır (III, 1978).

(29) İç / dış dilbilim ayrımına da, dil / söz (dil) bilimi ayrımına da ilk kez F. de Saussure'de rastlarız; bkz. *a.g.y.*.

Uzamdilbilim, dil olgularının uzamdaki dağılışını, yayılım alanlarını inceler; bir dilin sınırları içine giren çeşitli bölgelerdeki dilsel biçimleri haritalara işleyerek dil atlasları oluşturulmasını öngörür. En ünlü dil atlaslarından biri J. Gilliéron'un E. Edmont'la birlikte hazırladığı Fransa atlasıdır (1902-1909). Değişik yorumlar bulunmakla birlikte, XIX. yüzyıl sonlarında oluşan lehçebilimin gelişmiş biçimi sayılabilecek olan uzamdilbilim,(30) uzamı bir ayrımlaşma etkeni sayar, eşsüremli bir bakış açısı içerir, ama artsüremli boyutu da açıklamaya yönelir,(31) bütünce kullanır, çok sayıda veri üstünde soruşturu yöntemiyle işlem yapar, gözleme ayrıcalıklı bir yer verir. Aşırı boyutlara varan soyut kuramsal yaklaşımları, biçimselleşleştirme girişimlerini dengeleyici bir işlev yerine getirir.(32) Lehçelere, ağızlara ilişkin ayrımlaşmalar konusunda toplumsal nitelikli dil incelemelerine büyük katkılarda bulunur.

Nitelik ve kapsamı konusunda yoğun tartışmalar yapılan, kimi araştırmacıların budunbilimi de içermesi gerektiğini savundukları *toplumdilbilim*(33) toplumsal kökenli dilsel ayrımlaşmayı ele alır, dil ile toplum arasındaki karmaşık ilişkileri, bunların birbirinin değişkeni olduğu durumları inceler, neden-sonuç ilişkileri üzerinde durur. Bildirişim eylemini toplumsal açıdan değerlendiren, konuşucuyla dinleyicinin toplumsal özelliklerini göz önünde tutan bu araştırma türünde dilbilimin her dalı söz konusu olabilir (örneğin bkz. W. Labov'un sesbilimle ilgili toplumdilbilim çalışmaları(34)). Ne

(30) C. Camproux, *Les Langues romanes*, Paris, P.U.F., 1974, s. 30.

(31) Bkz. W. Bal, *Introduction aux études de linguistique romane*, Paris, Didier,1966, ss.132-133.

(32) C. Camproux'nun da belirttiği gibi (*a.g.y.*, s. 36), özellikle Roman dilleri alanında yapılan araştırmalar dizgeleştirme denemeleriyle "olgulara saygı" ilkesini uzlaştırıcı bir işlev yerine getirmiştir.

(33) Budunbilimin toplumdilbilimden ayrı olarak ele alındığı durumlarda her iki alanı birden belirtmek için *toplumsal dilbilim* terimi kullanılabilir.

(34) Bkz. J.-B. Marcellesi, B. Gardin, *Introduction à la sociolinguistique*, Paris, Larousse, 1974, s. 116 ve ötesi.

var ki, bireylerin deneyimiyle çok yakından bağlantılı olduğundan sözlüksel-anlamsal düzlem bu tür çalışmalara çok daha elverişli görünmektedir (örneğin J. Dubois, J.-B. Marcellesi, L. Guilbert gibi araştırmacıların çalışmaları[35]). Dil siyasasına ve düzeltimine ilişkin yaklaşımlar toplumdilbilimi yakından ilgilendirir.

Budundilbilim, dil ile ekin arasındaki ilişkileri inceler. Dili, belli bir toplumdaki iç ayrımlaşmaları bakımından değil, ayrı diller kullanan toplulukların ekinsel ayrılıklarının göstergesi olarak değerlendirir. Kimi bilginlerin yaklaşımında, örneğin Sapir-Whorf varsayımından[36] kaynaklanan araştırmalarda belli bir ekinsel çevrenin diliyle "dünya görüşü", dünyaya bakış açısı arasında bağıntı kurulur. Kaynakları W. von Humboldt'a değin gerilere götürülebilecek olan bu varsayıma göre, bir dilin yapısı, dil dışı gerçekliğin şu ya da bu biçimde algılanmasına yol açar. Her dil, dış gerçekliği kendine özgü biçimde düzenleyerek bireylerin dünyaya bakışını koşullandırır.[37] Birçok tartışmalara yol açmış olan bu savın salt nitelikli değilse de, görece bir geçerlik taşıdığı söylenebilir.[38]

Dilbilimle ruhbilimin arakesit noktasında oluşmuş bulunan *ruhdilbilim* söz edimlerini göz önünde tutarak bireydeki dilsel üretim ve algılama süreçlerini, bildirilerle bunları oluşturan ve yorumlayan kişiler arasındaki ilişkileri ele alır. Ruhbilimcilerle dilbilimcilerin ortaklaşa düzenlediği iki toplantıda (A.B.D., 1951 ve 1953) amaçlarıyla sorunları ayrıntılı bir biçimde belirlenen bu inceleme türü, belli bir düzgüye

(35) *A.g.y.*, çeşitli yerlerde.

(36) E. Sapir için bkz. II. bölüm; B. L. Whorf için bkz. Ö. Başkan, *Lengüistik Metodu*, İstanbul, Çağlayan Kitabevi, 1967, s.149 ve ötesi.

(37) Örnekler için bkz. Ö. Başkan, *a.g.y.*, ss. 150-154.

(38) G. Mounin, *Linguistique et philosophie* (Paris, P.U.F., 1975) adlı yapıtında konuya ışık tutan gözlemlerde bulunur.

göre bildiri oluşturulmasıyla çözülmesine yönelik, öğrenme ruhbiliminin yanı sıra bildirişim kuramını ve dilbilimi kucaklayan bir bireşim denemesinden kaynaklanır.(39) Başlangıçta, özellikle de C.E. Osgood ve T.E. Sebeok gibi öncülerin yaklaşımında davranışçı kuramdan esinlenen dilbilim anlayışının egemen olduğu ruhdilbilim, üretici-dönüşümsel dilbilgisinin oluşmasından sonra yeni bir doğrultu izlemeye başlamış, bellek, algılama, vb. dil dışı etkenlerin de göz önünde tutulmasıyla edincin nasıl işlediğini incelemeye, bireyin, dili kullanmasına ilişkin bir edim örneği tasarlamaya yönelmiştir.(40)

(39) Bkz. J.- M. Peterfalvi, *Introduction à la psycholinguistique*, Paris, P.U.F., 1970, s. 11.

(40) Edinçle ilgili yönün, dilbilimin alanına girdiği varsayılır; bkz. J.-M. Peterfalvi, *a.g.y.*, s. 38.

KAYNAKÇA

AKSAN, D. *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*, Ankara, A.Ü. Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi yayınları, 1971.

AKSAN, D. *Tartışılan Sözcükler ve Özleştirme Sorunu*, Ankara, Türk Dil Kurumu yayınları, 1976.

AKSAN, D. *Her Yönüyle Dil. Ana Çizgileriyle Dilbilim*, 2 cilt, Ankara, Türk Dil Kurumu yayınları, 1977, 1980.

AKSOY, Ö. A. *Gelişen ve Özleşen Dilimiz*, 4. baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu yayınları, 1975.

ALPAY, M. "Yazının İşlevi ve Harf Devrimi", *Dilbilim* VI, İ.Ü. Yabancı Diller Yüksek Okulu Fransızca Bölümü dergisi, 1981.

AUSTIN, J.L. *Quand dire, c'est faire*, trad. fr., Paris, Seuil, 1970.

BAL, W. *Introduction aux études de linguistique romane*, Paris, Dider, 1976.

BARTHES, R. *Göstergebilim İlkeleri*, çeviri, Ankara, Kültür Bakanlığı yayınları, 1979.

BAŞKAN, Ö. *Lengüistik Metodu*, İstanbul, Çağlayan Kitabevi, 1967.

BAŞKAN, Ö.*Yabancı-Dil Öğretimi, İlkeler ve Çözümler*, İstanbul, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi yayınları, 1969.

BAŞKAN, Ö."İnsan Dilinin Doğuşu", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1969.

BAUSANI, A. *Le Lingue inventate*, Roma, Ubaldini Editore, 1974.

BAYRAV, S. *Yapısal Dilbilimi*, İstanbul, Multilingual, 1998.

BAYRAV, S. *Filolojinin Oluşumu*, İstanbul, Multilingual, 1998.

BENVENISTE, E. *Problèmes de linguistique générale*, Paris, Gallimard, 1966.

BLANCHE-BENVENISTE, C., A. CHERVEL *L'Orthographe*, Paris, Maspero, 1974.

BLOCH, O., W. VON WARTBURG *Dictionnaire étymologique de la langue française*; 3e éd., Paris, P.U.F., 1960.

BLOOMFIELD, L. *Le Langage*, trad. fr., Paris, Payot, 1970.

BOUTON, C.P. *La Signification*, Paris, Klincksieck, 1979.

BREHIER, E. *Histoire de la philosophie*, II, La philosophie moderne, Paris, F. Alcan, 1932.

BUYSSENS, E. *Vérité et langue, langue et pensée*, Bruxelles, Université libre de Bruxelles, 1960.

BUYSSENS, E. *La Communication et l'articulation linguistique*, Bruxelles, Presses universitaires de Bruxelles;. Paris, P.U.F., 1967.

CAMPROUX, C. *Les Langues romanes*, Paris, P.U.F., 1974.

CHAVEAU, G. "La théorie de la communication", F. François (sous la direction de), *Linguistique*, Paris, P.U.F., 1977.

CHISS, J.-L., J. FILLIOLET, D. MAINGUENEAU *Linguistique française. Initiation à la problématique structurale*, I, Paris, Hachette, 1977.

CHOMSKY, N. *Aspects de la théorie syntaxique*, trad. fr., Paris, Seuil, 1971.

CLAIRIS, C. "Güney Amerika Yerli Dillerine Bir Bakış" yazısında çeşitli bölümler, *Dilbilim* IV, İ.Ü. Yabancı Diller Yüksek Okulu Fransızca Bölümü dergisi, 1979.

CLAIRIS, C. (propos recueillis par) "Questions à André Martinet", *Dilbilim* IV, İ.Ü. Yabancı Diller Yüksek Okulu Fransızca Bölümü dergisi, 1979.

COHEN, M. *L'Ecriture*, Paris, éd. sociales, 1953.

CORVEZ, M. *Les Structuralistes*, Paris, Aubier-Montaigne, 1969.

DELACROIX, H. *Le Langage et la pensée*, 2e éd., Paris, F. Alcan, 1930.

DELATTRE, P. "L'intonation par les oppositions", *Le Français dans le monde*, 64, 1969.

DE MAURO, T. "Notes", F. de Saussure, *Cours de linguistique générale*, nouvelle édition, Paris, Payot, 1972.

DEMiRCAN, Ö. *Türkiye Türkçesinde Kök-Ek Bileşmeleri*, Ankara, Türk Dil Kurumu yayınları, 1977.

DEMiRCAN, Ö. *Türkiye Türkçesinin Ses Düzeni, Türkiye Türkçesinde Sesler*, Ankara, Türk Dil Kurumu yayınları, 1979.

DİLAÇAR, A. *Dil, Diller ve Dilcilik*, Ankara, Türk Dil Kurumu yayınları, 1968.

DILLER, A.M., F. RECANATI "Présentation", *Langue française*, 42, 1979.

DOROSZEWSKI, W. "Quelques remarques sur les rapports de la sociologie et de la linguistique: Durkheim et F. de Saussure", *Journal de psychologie*, XXX, 1933.

DUBOIS, J. "Enoncé et énonciation", *Langages*, 13, 1969.

DUBOIS, J. ve başkaları *Dictionnaire de linguistique*, Paris, Larousse, 1973.
DUCHET, J.- L. *La Phonologie*, Paris, P.U.F., 1981.
DUCROT, O. *Dire et ne pas dire*, Paris, Hermann, 1972.
FRANÇOIS, F. "Le langage et ses fonctions", A. Martinet (sous la direction de), *Le Langage*, Paris, Gallimard, 1968.
FUCHS, C., P. LE GOFFIC *Initiation aux problèmes des linguistiques contemporaines*, Paris, Hachette, 1975.
GALISSON, R., D. COSTE *Dictionnaire de didactique des langues*, Paris, Hachette, 1976.
GARVIN, P.L. "Une épistémologie empiriste pour la linguistique", *La Linguistique*, 15, 1979-1.
GERMAIN, C. *La Sémantique fonctionnelle*, Paris, P.U.F., 1981.
GODEL, R. *Les Sources manuscrites du "Cours de linguistique générale" de Ferdinand de Saussure*, Genève, Droz; Paris, Minard, 1957.
GODEL, R. "Actualité de la linguistique saussurienne", *Dilbilim* V, İ.Ü. Yabancı Diller Yüksek Okulu Fransızcü Bölümü dergisi, 1980.
GÖKTÜRK, A. *Okuma Uğraşı*, İstanbul, Çağdaş yayınları, 1979.
GREIMAS, A.-J. *Sémantique structurale*, Paris, Larousse, 1966.
GREIMAS, A.-J. , J. COURTES *Sémiotique. Dictionnaire raisonné de la théorie du langage*, Paris, Hachette, 1979.
GUIRAUD, P. *La Sémiologie*, 2e éd., Paris, P.U.F., 1973.
GUIRAUD, P. *Anlambilim*, çeviri, İstanbul, Gelişim yayınları, 1975.
GUIRAUD, P. *La Syntaxe du français*, 6e éd., Paris, P.U.F., 1980.
HAGEGE, C., A. HAUDRICOURT *La Phonologie panchronique*, Paris, P.U.F., 1978.
HJELMSLEV, L. *Prolégomènes à une théorie du langage*, trad. fr., Paris, éd. de Minuit, 1968.
HJELMSLEV, L. *Essais linguistiques*, trad. fr., Paris, éd. de Minuit, 1971.
HÖRMANN, H. *Introduction à la psycholinguistique*, trad, fr., Paris, Larousse, 1972.
İMER, K. *Dilde Değişme ve Gelişme Açısından Türk Dil Devrimi*, Ankara, Türk Dil Kurumu yayınları, 1976.
JAKOBSON, R. *Essais de linguistique générale*, trad. fr., Paris, éd. de Minuit, 1963, t. II, 1973.
KARAMANLIOĞLU, A. *Türk Dili Nereden Geliyor, Nereye Gidiyor?*, İstanbul, Hareket yayınları, 1972.
KIRAN, A. "Dilbilim-Yazın İlişkilerinde Yazınsal Göstergebilimin Yeri", *FDE*, 8, 1981.
KIRAN, Z. "Dilbilimde Yeni Yönelimler: Sözcükten Söyleme", *FDE*, 8, 1981.
KÖKSAL, A. *Dil ile Ekin*, Ankara, Türk Dil Kurumu yayınları, 1980.

LADMIRAL, J.- R. *Traduire; théorèmes pour la traduction*, Paris, Payot, 1979.

LEGRAND-GELBER, R. "Le langage humain, sa nature", F. François (sous la direction de), *Linguistique*, Paris, P.U.F., 1980.

LEJEUNE, M. "Diller Nasıl Gelişir", *Dillerin Yapısı ve Gelişmesi* (Hazırlayanlar: C. Meriç, B. Vardar), İstanbul, Dönem yayınları, 1967.

LEVi-STRAUSS, C. "La grande aventure de l'ethnologie", *Le Nouvel Observateur*, 17-23 janvier 1968.

LYONS, J. *Eléments de sémantique*, trad. fr., Paris, Larousse, 1978.

LYONS, J. *Sémantique linguistique*, trad. fr., Paris, Larousse, 1980.

MALMBERG, B. *La Phonétique*, Paris, P.U.F., 1962.

MALMBERG, B. *Les Domaines de Ia phonétique*, trad. fr., Paris, P.U.F., 1971.

MALMBERG, B. *Manuel de phonétique générale*, Paris, éd. Picard, 1974.

MARCELLESI, J.- B. "Langue", *La Grande encyclopédie*, Paris, Larousse, 1971-1976.

MARCELLESI, J.- B., B. GARDIN *Introduction à Ia sociolinguistique*, Paris, Larousse, 1974.

MARTIN, P. "Les problèmes de l'intonation: recherches et applications", *Langue française*, 19, 1973.

MARTINET, A. *Economie des changements phonétiques. Traité de phonologie diachronique*, Berne, A. Francke, 1955.

MARTINET, A. (sous la direction de) *La Linguistique. Guide alphabétique*, Paris, Denoël, 1969.

MARTINET, A. "Langue parlée et code écrit", J. Martinet (sous la direction de), *De la Théorie linguistique à l'enseignement de la langue*, Paris, P.U.F., 1972.

MARTINET, A. (sous la direction de) *Grammaire fonctionnelle du français*, Paris, Didier, 1979.

MARTINET, A. *Eléments de linguistique générale*, nouvelle édition, Paris, A. Colin, 1980.

MARTINET, A. "Une langue et le monde", *Dilbilim* V, İ.Ü. Yabancı Diller Yüksek Okulu Fransızca Bölümü dergisi, 1980.

MARTINET, A. "La synthèmatique comme ètude de L'expansion lexicale", *Dilbilim* VI, İ.Ü. Yabancı Diller Yüksek Okulu Fransızca Bölümü dergisi, 1981.

MARTINET, A. "Pour une approche empirico-déductive en linguistique", *Linguistique et sémiologie fonctionnelles* (textes recueillis et présentés par Berke Vardar), İstanbul, İ.Ü. Yabancı Diller Yüksek Okulu yayınları, 1981.

MARTINET, J. *Clefs pour Ia sémiologie*, Paris, Seghers, 1973.

MARTINET, J. "Les fonctions sémiologiques", *Dilbllim* VI, İ.Ü. Yabancı Diller Yüksek Okulu Fransızca Bölümü dergisi, 1981.

MAURY-ROUAN, C. "Les langues du monde: diversité et ressemblances", F. François (sous la direction de), *Linguistique*, Paris, P.U.F., 1980.

MEILLET, A. "Préface", O. Bloch, W. von Wartburg, *Dictionnaire étymologique de la langue française*, 3e éd., Paris, P.U.F., 1960.

MEILLET, A. *Linguistique historique et linguistique générale*, Paris, Champion, 1921.

MOSCATO, M., J. WİTTWER *La Psychologie du langage*, Paris, P.U.F., 1978.

MOUNIN, G. *Histoire de la linguistique*, Paris, P.U.F., 1967.

MOUNIN, G. *La Linguistique du XXe siècle*, Paris, P.U.F., 1972.

MOUNIN, G. *Introduction à la sémiologie*, Paris, éd. de Minuit, 1970.

MOUNIN, G. *Linguistique et philosophie*, Paris, P.U.F., 1975.

NIVETTE, J. *Principes de grammaire générative*, Bruxelles, Labor; Paria, Nathan, 1970.

NYROP, K. *Grammaire historique de la langue française*, t. IV, Copenhague, Glydendalske Boghandel Nordisk Forlag, 1913.

ÖZDEMİR, E. *Terim Hazırlama Kılavuzu*, Ankara, Türk Dil Kurumu yayınları, 1973.

NIVETTE, J. *Dil Devrimimiz*, Ankara, Türk Dil Kurumu yayınları, 1969.

ÖZTOKAT, E., O. SENEMOĞLU "Yabancı Dil Öğretiminde Deneylik Kullanımı", *Dilbilim* I, İ.Ü. Yabancı Diller Yüksek Okulu Fransızca Bölümü dergisi, 1976.

PEI, M. *Histoire du langage*, trad. fr., Paris, Payot, 1954.

PEIRCE, C.S. *Ecrits sur le signe*, trad. fr., Paris, Seuil, 1978.

PETERFALVI, J.- M. *Introduction à la psycholinguistique*, Paris, P.U.F., 1970.

PIAGET, J. *Six études de psychologie*, Genève, Gonthier, 1964.

PIAGET, J. *Le Structuralisme*, Paris, P.U.F., 1968.

POTTIER, B. "Du très général au trop particulier en analyse linguistique", *Travaux de linguistique et de littérature*, I, 1963.

POTTIER, B. "La typologie", A. Martinet (sous la direction de), *Le Langage*, Paris, Gallimard, 1968.

POTTIER, B. *Linguistique générale*, Paris, Klincksieck, 1974.

PRIETO, L. "La sémiologie", A. Martinet (sous la direction de), *Le Langage*, Paris, Gallimard, 1968.

QUEMADA, B. *Les Dictionnaires du français moderne*, Paris, Didier, 1968.

REY, A. *La Terminologie: noms et notions,* Paris, P.U.F., 1979.
REY-DEBOVE, J. *Etude linguistique et sémiotique des dictionnaires du français contemporain,* The Hague - Paris, Mouton, 1971.
ROBINS, R.H. *Brève histoire de la linguistique*, trad. fr., Paris, Seuil, 1976.
RUWET, N. "Introduction", *Langages*, 4, 1966.
SAUSSURE, F. DE *Genel Dilbilim Dersleri*, çeviren B. Vardar, İstanbul, Multilingual, 1998.
SEARLE, J.R. *Les Actes de langage*, trad. fr., Paris, Hermann, 1972.
SENEMOĞLU, O. "Görsel-İşitsel Yöntemle Yabancı Dil Öğretiminde Görüntü ve Sinemadan Yararlanma", *Dilbilim* II, İ.Ü. Yabancı Diller Yüksek Okulu Fransızca Bölümü dergisi, 1977.
THOMAS, J.M., L. BOUQUIAUX, F. CLOAREC-HEISS *Initiation à la phonétique*, Paris, P.U.F., 1976.
TOUSSAINT, B. *Qu'est-ce que la sémiologie?*, Toulouse, Privat, 1978.
TROUBETZKOY, N.S. *Principes de phonologie*, trad. fr., nouvelle édition, Paris, Klincksieck, 1957.
TUTESCU, M. *Précis de sémantique française*, Paris, Klincksieck, 1975.
Türkçe Sözlük, 6. baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu yayınları, 1974.
ULLMANN, S. *Précis de sémantique française*, 2e éd., Berne, A. Francke, 1959.
VALIN, R. *Petite introduction à la psychomécanique du langage*, Québec, P.U.L., 1955.
VARDAR, B. *Dilbilim Sorunları*, İstanbul, Yeni İnsan yayınları, 1968.
VARDAR, B. *Etude lexicologique d'un champ notionnel*, İstanbul, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi yayınları, 1969.
VARDAR, B. *Structure fondamentale du vocabulaire social et politique en France de 1815 à 1830*, İstanbul, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi yayınları, 1973.
VARDAR, B. "Yapısal Eleştiride Yeni Bir Atılım", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 2-3, 1974.
VARDAR, B. *Une Introduction à la phonologie*, İstanbul, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi yayınları, 1975.
(propos recueillis par), "Entretien avec A.-J. Greimas", *Dilbilim* I, İ. Ü. Yabancı Diller Yüksek Okulu Fransızca Bölümü dergisi, 1976.
VARDAR, B. *Dil Devrimi Üstüne*, İstanbul, Yankı yayınları, 1977.
VARDAR, B. "Le terme 'objet' dans le CLG", *Cahiers Ferdinand de Saussure*, 31, Genève, 1977.
VARDAR, B. "Pour ou contre la linguistique", *Dilbilim* III, İ.Ü. Yabancı Diller Yüksek Okulu Fransızca Bölümü dergisi, 1978.

VARDAR, B. "İşlevsel Dilbilimde Temel İlkeler ve Yeni Yönelişler", *Dilbilim* IV, I.Ü. Yabancı Diller Yüksek Okulu Fransızca Bölümü dergisi, 1979.

VARDAR, B. (yönetiminde), N. GÜZ, E. ÖZTOKAT, M. RİFAT, O. SENEMOĞLU, E. SÖZER, *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu yayınları, 1980.

VARDAR, B. "ATATÜRK et la rénovation de la langue turque", *Dilbilim* VI, İ.Ü. Yabancı Diller Yüksek Okulu Fransızca Bölümü dergisi, 1981.

VARDAR, B. "ATATÜRK'ün Yazı Devrimi", *Bağlam* III, İ.Ü. Yabancı Diller Yüksek Okulu Almanca Bölümü dergisi, 1981.

VENDRYES, J. "Le langage et la vie mentale", Conférences de l'Institut de linguistique de l'Université de Paris, XI, Paris, Klincksieck, 1954 (Türkçesi: *Dil ve Düşünce*, İstanbul, Yeni İnsan yayınları, 1968).

VION, R. "Langues et systèmes de signes", F. François (sous la direction de), *Linguistique*, Paris, P.U.F., 1980.

WALLON, H. *De l'Acte à la pensée*, Paris, Flammarion, 1942.

WALTER, H. *La Dynamique des phonèmes dans le lexique français contemporain*, Paris, France-Expansion, 1976.

WARTBURG, W. VON *Problèmes et méthodes de la linguistique*, trad. fr., 2e éd., Paris, P.U.F., 1963.

WHORF, B.L. *Linguistique et anthropologie*, trad. fr., Paris, Denoël, 1969.

YÜCEL, T. *L'Imaginaire de Bernanos*, İstanbul, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi yayınları, 1969.

YÜCEL, T. *Figures et messages dans la Comédie Humaine*, Paris, Mame, 1972.

YÜCEL, T. "Yapısalcılık, *Birikim*, Haziran-Temmuz, 1977.

YÜCEL, T. *Anlatı Yerlemleri*, İstanbul, Ada yayınları, 1979.

YÜCEL, T. *Dil Devrimi ve Sonuçları*, Ankara, Türk Dil Kurumu yayınları, 1982.

KİŞİ ADLARI DİZİNİ

Aksan, D. 16, 42, 113, 121, 122, 127, 151, 155.
Aksoy, Ö.A. 168.
Alpay, M. 168.
Aristoteles 23, 24.
Arnauld, A. 25.
ATATÜRK 83, 86, 168.
Austin, J.L. 36, 50.

Bal, W. 171.
Bally, C. 29, 32.
Barthes, R. 47, 87, 89, 109, 110.
Başkan, İ. 24, 25, 69, 70, 172.
Baudouin de Courtenay, J.I. 27, 130.
Bausani, A. 149.
Bayrav, S. 44.
Beaufront, L. de 149.
Bentolila, F. 144.
Benveniste, E. 32, 38, 51, 52, 80, 89.
Blanche-Benveniste, C. 84.
Bloch, B. 16.
Bloch, O. 36.
Bloomfield, L. 35, 58.
Bopp, F. 26.
Bouquiaux, L. 117.
Bouton, C.P. 49, 74.
Bréal, M. 127.
Bréhier, E. 131.
Bröndal, V. 32.
Brugmann, K. 26.
Brun, L. 32.
Bubrix, D. 94
Buyssens, E. 50, 67, 89.
Bühler, K. 32, 59, 63.

Caferoğlu, A. 152.
Calepino, A. 25.
Camproux, C. 171.
Chaveau, G. 59.
Chervel, A, 84.
Chiss, J.-L. 61, 80, 163.
Chomsky, N. 36, 37, 55, 56, 140.
Clairis, C. 144, 145, 150.
Cloareo-Heiss, F. 117.
Cohen, M. 85.
Corvez, M. 132.
Coste, D. 101, 166.
Courtés, J. 51, 59, 90, 135, 147, 149.
Couturat, L. 149.
Curtius, G. 27.

Dante 25.
Darmesteter, A. 127.
De Groot, A.W. 32.
Delacroix, H. 16.
Delattre, P. 115.
Demircan, Ö. 102, 113, 117.
Diez, F. 28.
Dilâçar, A. 92, 152.
Diller, A.- M. 52.
Dionysios (Trakyalı) 24, 25.
Donatus 24, 25.
Doroszewski, W. 47.
Dubois, J. 51, 166, 172.
Duchet, J.- L. 160.
Ducrot, O. 53.
Durkheim, E. 47.

Edmont, E. 171.

Filliolet, J. 61, 80, 163.
Firth, J. R. 38.
Fodor, J.A. 37.

François, D. 144.
François, F. 59, 65, 66, 72, 144.
Frei, H. 32.
Frisch, K. von 60.
Fuchs, C. 39.
Galisson, R. 101, 166.
Gardin, B. 171.
Garvin, P.L. 145.
Germain, C. 134, 137.
Gessner, C. 25.
Gilliéron, J. 29, 171.
Gode, A. 149.
Godel, R. 32, 50, 54, 107.
Goudailler, J.-P. 144.
Gougenheim, G. 32.
Göktürk, A. 52.
Greimas, A.- J. 51, 90, 102, 132, 135, 142, 147, 149.
Grimm, J. 27, 28, 59, 123.
Guilbert, L. 172.
Guillaume, G. 49, 142.
Guiraud, P. 73, 74, 75, 76, 78, 81, 104, 125, 126, 128, 137, 162.
Güz, N. 36, 60, 121, 160, 162, 165.
Hagège, C. 144, 157.
Hall, R.A. 36, 37.
Halliday, M.A.K. 38.
Harris, Z.S. 36.
Haudricourt, A. 157.
Hjelmslev, L. 21, 34, 48, 49, 74, 78, 89, 90, 91, 102, 104, 107, 108, 109, 110, 142.
Houdebine, A.-M. 144.
Hörmann, H. 12, 59.
Humboldt, W. von 16, 154, 172.
İmer, K. 168.
Jakobson, R. 33, 34, 38, 51, 63, 64, 89, 91, 94, 100, 101, 107, 108, 109.
Jones, D. 32.
Jordanus (Sakslı) 94.
Karamanlıoğlu, A. 153.
Karsevski, S. 33.
Katz, J.J. 37.
Kıran, A. 63, 64.
Kıran, Z. 63.
Köksal, A. 149.
Ladmiral, J.-R. 170.
Lakoff, G. 37
Lamb, S.M. 38.
Lancelot, C. 25.
Legrand-Gelber, R 72.
Lejeune, M. 120.
Leroi-Gourhan, A. 71.
Leskien, A. 28.
Lévi-Strauss, C. 133, 134.
Lieberman, P. 71, 72.
Lyons, J. 139.
Maingueneau, D. 61, 80, 163.
Malmberg, B. 114, 116, 117.
Marcellesi, J.-B. 171, 172.
Martin, P. 114.
Martinet, A. 22, 32, 33, 34, 65, 83, 91, 93, 94, 96, 97, 101, 104, 106, 107, 109, 113, 115, 120, 143, 144, 145, 148, 156, 161, 165.
Martinet, J. 33, 41, 43, 58, 62, 89, 91, 144.
Marty, A. 29, 130.
Maury-Rouan, C. 156.
Mc Luhan, M. 68.
Meillet, A. 15, 16, 123, 124, 125.
Meriç, C. 120.
Merleau-Ponty, M. 130.
Moscato, M. 13.
Mounin, G. 12, 13, 28, 29, 37, 66, 70, 71, 89, 130, 144, 172.
Mukarovski, J. 32.
Nivette, J. 56.
Nyrop, K. 123, 126.
Ogden, C.K. 79.
Osgood, C.E. 62, 173.
Osthoff, H. 28.
Özdemir, E. 168, 169.
Öztokat, E. 36, 60, 121, 160, 162, 165, 167.
Panini, 23.
Paul, H. 28, 123.
Pei, M. 150.
Peirce, C.S. 87, 88.
Peterfalvi, J.-M. 54, 62, 173.
Piaget, J. 14, 133.
Pike, K.L. 38.
Platon 23, 24.
Postal, P.M. 37.
Pott, A.F. 27.
Pottier, B. 96, 102, 103, 156.

Prieto, L. 89, 106.
Priscianus 24, 25.
Quemada, B. 162.
Rask, R. 26, 123.
Récanati, F. 52.
Rey, A. 169.
Rey-Debove, J. 169.
Richards, I.A. 79.
Rifat, M. 36, 60, 121, 160, 162, 165.
Robins, R.H. 23, 25.
Roudet, L. 127.
Ruwet, N. 165.
Sapir, E. 16, 35, 37, 156, 172.
Saussure, F. de 11, 27, 29, 30, 32, 34, 40, 43, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 54, 55, 56, 57, 74, 77, 78, 79, 80, 83, 84, 87, 88, 89, 93, 107, 118, 130, 131, 142, 161, 164, 170.
Sauvageot, A. 32.
Schlegel, F. 154.
Schleicher, A. 27, 28, 154.
Schleyer, J.M. 149.
Schuchardt, H. 127.
Searle, J.R. 38, 52, 53.
Sebeok, T.E. 173.
Sechehaye, A. 29, 32.
Senemoğlu, O. 36, 60, 121, 160, 162, 165, 167.
Shannon, C.E. 58.
Sommerfelt, A. 32.
Sözer, E. 36, 60, 121, 160, 162, 165.
Stern, G. 127.
Swadesh, M. 36.
Tarde, G. 47.
Tesnière, L. 32, 142, 156.
Thomas, J-M.C. 117.
Thorndike, E.L. 12.
Toussaint, B. 86.
Trager, G,L. 36.
Trnka, B. 32.
Troubetzkoy, N.S. Bkz. Trubetskoy, N.S.
Trubetskoy, N.S. 33, 40, 89, 134, 156, 160.
Tutescu, M. 138.
Uldall, H.J. 110.
Ullmann, S. 125, 127, 156, 163.
Vachek, J. 32.
Valin, R. 49.
Vardar, B. 30, 36, 50, 57, 60, 83, 87, 89, 90, 91, 102, 113, 120, 121, 130, 135, 136, 144, 146, 159, 160, 162, 165, 169.
Varro 24.
Vendryes, J. 13, 15, 32, 60, 70, 76.
Verner, K. 28.
Vion, R. 65.
Wagner, R.-L. 166.
Wahl, E. von 149.
Wallon, H. 14.
Walter, H. 144.
Wartburg, W. von 16, 120.
Weaver, W. 58.
Weingart, M. 32.
Whitney, W.D. 16, 28.
Whorf, B.L. 16, 172.
Wittwer, J. 13.
Wolf, F.A. 26.
Wundt, W. 127.
Yücel, T. 32, 90, 133, 170.
Zamenhof, L. 149.

BAŞLICA TERİMLER ve FRANSIZCA KARŞILIKLARI

-A-

abece: alphabet
açık: ouvert
ad: nom, substantif
adbilimsel: onomasiologique
adıl: pronom
ağız: parler
ağızsıl (sıf.): oral
akraba diller: langues parentes
aktarma: emprunt
alan: champ
alıcı: récepteur
altanlamlı: hyponyme
altanlamlılık: hyponymie
anadil: langue mère
anadili: langue maternelle
anlam: sens, signification
anlambilim: sémantique
anlambirim: monème
anlambirimcik: sème
anlambirimcik demeti: sémème
anlam değişimi: changement de sens, changement sémantique
anlamlama: signification
anlamlı birim: unité significative
anlamsal: sémantique
anlamsal alan: champ sémantique
anlatım: expression
anlıkçılık: mentalisme
anlıksal imge: image mentale
argo: argot
art: postérieur
artıkbilgi: redondance
artsürem: diachronie
artsüremli: diachronique
artsüremli dilbilim: linguistique diachronique
ayırıcı: distinctif
ayırıcı birim: unité distinctive
ayırıcı işlev: fonction distinctive
ayırıcı özellik: trait distinctif
aykırılık bağıntısı: rapport de contraste
aykırılıkçı: anomaliste
ayrık: discret
ayrılık: différence
ayrılım: dissimilation
ayımlaşma: différenciation
ayrımsal: différentiel
ayrımsal dilbilim: linguistique différentielle
ayrışkan dil: langue isolante

-B-

bağıntı: rapport, relation
bağlaç: conjonction
bağlam: contexte
bağlamsal: contextuel
bağlamsal değişke: variante contextuelle
bağlantı: relation
bağlantılı dil: bkz. bitişimli dil
bağlılaşım: corrélation
belirgin: pertinent
belirginlik: pertinence
belirleme: identification
belirteç: adverbe
belirti: 1. indice; 2. marque
belirtili: marqué
belirtisiz: non-marqué
belirtke: signal
belirtme durumu: accusatif
benzerlik: similarité

betikbilim: philologie
betimlemeli: bkz. betimsel
betimleyici sözce: bkz. gözlemleyici sözce
betimsel: descriptif
betimsel dilbilim: linguistique descriptive
biçim: forme
biçimbilim: morphologie
biçimbilimsel: morphologique
biçimbirim: morphème
biçimsel: formel
biçimselleştirme: formalisation
bildiri: message
bildirim: communication
bildirişim: communication
bildirme kipi: indicatif
bileşen: composant, composante
bileşik: composé
bileşik sözcük: mot composé
bileşim: composition
bileştirme: composition
bilgi: information
bilisel: cognitif
bilisel işlev: fonction cognitive
bireşimli dil: langue synthétique
bireysel değişke: variante individuelle
birim: unité
birinci eklemlilik: première articulation
birleşim: combinaison
birleşimsel değişke: variante combinatoire
birleşkebilim: synthématique
birleşkebirim: synthème
birleştirim: combinaison
bitim: terminasion
bitişiklik bağıntısı: rapport de contiguité
bitişim: agglutination
bitişimli dil: langue agglutinante
boğuk: mat
boğumlu: bkz. eklemli
boğumluluk: bkz. eklemlilik
bölümleme: segmentation
budundilbilim: ethnolinguistique
buyrultusal: arbitraire; bkz. nedensiz
buyrultusallık: arbitraire (ad); bkz. nedensizlik
buyrum kipi: impératif
bükün: flexion
bükünlü dil: langue flexionnelle
bürün: prosodie
bürünbilim: prosodie
bürünbirim: prosodème
bürünsel: prosodique
bütünce: corpus

-C-

cins: genre
coğrafi dilbilim: bkz. uzamsal dilbilim
coşku işlevi: fonction émotive

-Ç-

çağrı işlevi: fonction conative
çağrışımsal bağıntı: fonction associative
çeviri: traduction
çeviribilim: traductologie
çevre: environnement
çevriyazı: transcription
çift eklemlilik: double articulation
çizgisel: linéaire
çizgisellik: linéarité
çoğul: pluriel
çokanlamlı: polysémique
çokanlamlılık: polysémie
çokbireşimli dil: langue polysynthétique
çözme: décodage
çözümleyici dil: langue analytique

-D-

dağılım: distribution
dağılımcılık: distribution (n) alisme
dağılımsal: distributionnel
dağılımsal dilbilim: linguistique distributionnelle
dağınık: diffus
daralma: restriction
daraltı: contriction
daraltılı (ad): constrictive
değer: valeur
değerbilim: axiologie
değişi: permutation
değişim: 1. changement; 2. commutation
değişkenlik: variation
değişmece: figure, trope
değiştirim: commutation
derin yapı: structure profonde
devimsel eşsürem: synchronie dynamique
devingen eşsürem: bkz. devimsel eşsürem

deyişbilim: stylistique
dış dilbilim: linguistique externe
dil: langue, langage
dil ailesi: famille de langues
dil akrabalığı: parenté linguistique
dilbilgisel: grammatical
dilbilgisi: grammaire
dilbilgisibirim: grammème
dilbilim: linguistique
dilbilimsel: linguistique
dil devrimi: révolution linguistique
dil durumu: état de langue
dil düzeyi: niveau de langue
dilsel: linguistique (sıf.), langagier
dilyetisi: langage
dinleyici: auditeur
dişil: féminin
dişyuvasıl: alvéolaire
dizge: système
dizi: paradigme
diziliş: séquence
dizim: syntagme
dizimsel: syntagmatique
dizimsel bağıntı: rapport syntagmatique
dizisel: paradigmatique
dizisel bağıntı: rapport paradigmatique
doğal dil: langue naturelle
doğal gösterge: signe naturel
dolaysız kurucu: constituant immédiat
dönüştürüm: transformation
dönüşüm: transformation
dönüşümsel: transformationnel
dudaksıl-dişsil (sıf.): labio-dental
durağan: statique
dural: statique
düz: non arrondi
düzanlam: dénotation
düzanlamsal işlev: fonction dénotative
düzdeğişmece: métonymie
düzenek: mécanisme
düzey: niveau
düzgü: code
düzgüleme: encodage
düzlem: plan
düz söz: locution (bkz. *edim söz* ve *etki söz)*

-E-

edilgen: passif
edim: performance
edimbilim: pragmatique
edim söz: illocution
edinç: compétence
eğretileme: métaphore
ek: affixe
eklenli: articulé
eklemlilik: articulation
eksilti: ellipse
en az çaba yasası: loi du moindre effort
engelli: bloqué
engelsiz: non bloqué
eril: masculin
eşadlı: homonyme
eşadlılık: homonymie
eşanlamlı: synonyme
eşanlamlılık: synonymie
eşdeğişirlik: covariance
eşsürem: synchronie
eşsüremli: synchronique
eşsüremli dilbilim: linguistique synchronique
etki söz: perlocution
evrimsel: évolutif
evrimsel dilbilim: linguistique évolutive
evrişik: converse
eylem: verbe
eylem çekimi: conjugaison
ezgi: mélodie

-G-

genel dilbilgisi: grammaire générale
genel dilbilim: linguistique générale
genelleme: généralisation
genelleşme: généralisation
genizsil (sıf.): nasal
gerçekleştirici sözce: énoncé performatif
gergin: tendu
gevşek: lâche
göçüşme: métathèse
gönderen: destinateur
gönderge: référent
gönderge işlevi: fonction référentielle
göndergesel anlam: sens référentiel
gönderilen (kendisine bildiri): destinataire

görece nedenlilik: motivation relative
görsel-işitsel: audio-visuel
görüntüsel gösterge: icône
görüntüsel yazı: écriture pictographique
gösteren: signifiant
gösterge: signe
göstergebilim: sémiologie, sémiotique
göStergesel: sémiologique, sémiotique
gösterici: déictique
gösterilen: signifié
gösterim işlevi: fonction représentative
gözlemleyici sözce: énoncé constatif
gücülbirim: virtuème
gürültü: bruit

-H-

halk dili: langue populaire
halk kökenbilimi: étymologie populaire

-İ-

iç dilbilim: linguistique interne
içerik: contenu
içerik çözümlemesi: analyse du contenu
içkin: immanent
içkinlik: immanence
içses düşmesi: syncope
içses türemesi: épenthèse
ikicillik: binarisme
ikili: binaire
ikinci eklemlilik: deuxième articulation
ikincil nedenlilik: motivation secondaire
iletişim: bkz. bildirişim
ilgeç: préposition, postposition, particule
ilişki iştevi: fonction phatique
işitim imgesi: image acoustique
işlemsel: opératoire
işlev: fonction
işlevsel: fonctionnel
işlevselcilik: fonctionnalisme
işlevsel dilbilim: linguistique fonctionnelle
işleyiş: fonctionnement

-K-

kapalı: fermé
kapantı (ad): occlusive
karışım: amalgame
karşıanlıkçılık: antimentalisme
karşılaştırma: comparaison
karşılaştırmalı betikbilim: philologie comparée
ksrşılaştırmalı dilbilgisi: grammaire comparée
karşılaştırmalı dilbilim: linguistique comparative, linguistique comparée
karşıtlık: opposition
kavrambilimsel: sémasiologique
kavramsal: conceptuel, notionnel
kavramsal alan: champ conçeptuel, champ notionnel
kavramsal yazı: écriture idéographique
kayma: déplacement
karşıtanlamlı: antonyme
karşıtanlamlılık: antonymie
kesintili: discontinu
kesintililik: discontinuité
keskin: strident
kısa: bref
kip: mode
kiplik: modalité
konudil: langage objet
konuşma dili: langue parlée
kouuşucu: locuteur
köken: radical
kökenbilim: étymologie
kökenbilimsel: étymologique
kullanım: usage, emploi
kullanımbilim: bkz. edimbilim
kural: norme, règle
kuralcı dilbilgisi: grammaire normative
kuralcı (ad ve sıf.): 1. normatif (sıf.); 2. analogiste (ad)

-L-

lehçe: dialecte
lehçebilim: dialectologie

-N-

nedenli: motivé
nedenlilik: motivation
nedensiz: immotivé
nedensizlik: immotivation
nicel dilbilim: linguistique quantitative

-O-

oluk: canal
ortaç: participe
ortak dil: langue commune

-Ö-

ön: antérieur
önses düşmesi: aphérèse
önses türemesi: prothèse
önvarsayım: présupposition
örnekseme: analogie
örneksemeci: analogiste
özdevimli çeviri: traduction automatique
özelleşme: spécialisation
özellik: trait
özgür değişke: variante libre
özne: sujet

-P-

parça: segment
parçaüstü: suprasegmental
pes: grave

-R-

ruhdilbilim: psycholinguistique

-S-

sanat işlevi: bkz. yazınsal işlev
sayı: nombre
saymaca: conventionnel
seçim: bkz. seçme
seçme: choix, sélection
seçmecilik: éclectisme
ses: son
ses aygıtı: appareil vocal
sesbilgisi: phonétique
sesbilim: phonologie
sesbilimsel: phonologique
sesbirim: phonème
sesbirimbilim: phonématique
sesbirimcik: phème
sesbirimcik demeti: phémème
sesçil: phonétique
sesçil yazı: écriture phonétique
ses değişimi: changement phonétique
seslem: syllabe
sesleme: phonation
seslemleme: syllabation
sestemsel: syllabique
ses yolu: chenal vocal
sesli: vocal, phonique
sınıflandırma: classification
sınıflandırmacı: taxinomique
sınırlayıcı: démarcatif
sınırlayıcı işlev: fonction démarcative
simge: symbole
simgesel: symbolique
simgesel işlev: fonction symbolique
sonek: suffixe
sonses düşmesi: apocope
sonses türemesi: épithèse
söylem: discours
söylemsel öğe: embrayeur
söyleyiş: prononciation
söz: parole
sözce: énoncé
sözceleme: énonciation
sözcük: mot
sözdizim: syntaxe
sözdizimsel: syntaxique
sözlü dil: langue parlée, langue orale
sözlük: 1. lexique, vocabulaire; 2. dictionnaire
sözlükbilgisi: lexicographie
sözlükbilim: lexicologie
sözlükbirim: lexème
sözlükölçüm: lexicométrie
sözlüksel: lexical
sözlüksel alan: champ lexical
sözyitimi: aphasie
söz zinciri: chaîne parlée
sürebirim: chronème
sürekli: continu
süreksiz: discontinu

-Ş-

şiir dili: langue poétique

-T-

tanımlık: article
tarihsel: historique
tarihsel dilbilim: linguistique historique
tekanlamlı: monosémique
tekanlamlılık: monosémie
tekil: singulier
terim: terme
terimbilim: terminologie
titrek (ad): vibrante
titrem: ton
titrembirim: tonème
titremleme: intonation
titremlemebirim: intonème
titreşimli: sonore, voisé

titreşimsiz: sourd, non-voisé
tiz: aigu
toplumdilbilim: sociolinguistique
toplumsal dilbilim: linguistique sociale
toplumsal kullanım: sociolecte
töz: substance
tümce: phrase
tümcebilim: syntaxe
tümeller: universaux
türetme: dérivation
türev: dérivé
türsel sınıflandırma: classification typologique

-U-

ulam: catégorie
ulusal dil: langue nationale
uygulamalı dilbilim: linguistique appliquée
uzamdilbilim: géolinguistique
uzamsal dilbilim: linguistique géographique
uzbildirişim: télécommunication
uzlaşımsal: bkz. saymaca
uzun: long

-Ü-

ünlü: voyelle
ünlü olan: vocalique
ünlü olmayan: non-vocalique
ünlü uyumu: harmonie vocalique
ünsüz: consonne
ünsüz olan: consonantique
ünsüz olmayan: non-consonantique
üretici: génératif
üretici-dönüşümsel dilbilgisi: grammaire générative - transformationnelle
üretici anlambilim: sémantique générative
üretici sesbilim: phonologie générative
üstanlambirim: archimonème
üstanlambirimcik demeti: archisémème
üstanlamlı: hyperonyme
üstanlamlılık: hyperonymie
üstdil: métalangage
üstdil işlevi: fonction métalinguistique
üstgöstergebilim: métasémiotique
üatsesblrim: archiphonème
üstsesbirimcik demeti: archiphémème
üstsiizlükbirim: archilexème

-V-

verici: émetteur
vurgu: accent
vurgubirim: accentuème
vurgulu: accentué
vurgusuz: inaccentué

-Y-

yanaltanlamlı: cohyponyme
yanaltanlamlılık: cohyponymie
yananlam: connotation
yansıma: onomatopée
yansızlaşma: neutralisation
yapay dil: langue artificielle
yapay gösterge: signe artificiel
yapı: structure
yapılaştırma: structuration
yapısal: structural
yapısalcılık: structuralisme
yapısal dilbilim: linguistique structurale
yazı: écriture
yazıbirim: graphème
yazı dili: langue écrite
yazılı dil: langue écrite
yazım: orthographe
yazınsal dil: langue littéraire
yazınsal işlev: fonction poétique
yerdeşlik: isotopie
yoğun: compact
yuvarlak: arrondi
yücelim işlevi: fonction culminative
yüklem: prédicat
yüzeysel yapı: structure de surface, structure superficielle

-Z-

zaman: temps

DİLBİLİM

Genel Dilbilim Dersleri / **Saussure**, 320 s.

İşlevsel Genel Dilbilim / **Martinet**, 240 s.

Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri/ **B. Vardar**, 192 s.

Filolojinin Oluşumu / **Süheyla Bayrav** 200 s.

Yapısal Dilbilimi / **Süheyla Bayrav** 168 s.

****

FRANSIZ EDEBİYATI / **Berke Vardar,** 400 s.

LAROUSSE Fransız dili grameri / Büyük boy, 392 s.

Aziyade / **Pierre Loti**, 240 s.

MULTILINGUAL
Tel:(0212) 518 22 78 Fax:(0212) 518 47 55

MULTILINGUAL
Klodfarer Cad. 40/6 Çemberlitaş - İstanbul Tel/Fax: (0 212) 518 47 55